

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS
ALUSTATUD 1893. a. VIHK 340 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ в 1893 г.

EESTI NSV AJALOO KÜSIMUSI
ВОПРОСЫ ИСТОРИИ
ЭСТОНСКОЙ ССР
VIII

TARTU 1974

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS
ALUSTATUD 1893. a. ВІСНИК 340 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ В 1893 г.

EESTI NSV AJALOO KÜSIMUSI
ВОПРОСЫ ИСТОРИИ
ЭСТОНСКОЙ ССР

VIII

TARTU 1974

Redaktsioonikolleegium: S. Vahtre, H. Ligi, K. Siilivask, H. Piirimäe.

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР
VIII

На эстонском и русском языках

Резюме на русском, эстонском и английском языках
Тартуский государственный университет,
ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, 18

Vastutav toimetaja H. Palamets. Korrektorid E. Puusemp, N. Tšikalova, A. Jõgi, R. Veski-
meister

Ladumisele antud 25. XII 1973. Trükkimisele antud 9. VIII 1974. Kohila Paberivabriku
trükipaber nr. 1. 60 × 90. 1/16. Trükipoognaid 14,0 + 10 kleebist. Arvestuspoognaid 17.1.
Trükiarv 500. MB 07532. Tell. nr. 6802. Hans Heidemanni nim. Trükkikoda, ENSV, Tartu,
Ülikooli 17/19.

Hind 1 rbl. 70 kop.

1-9

© Tartu Riiklik Ülikool 1974.

LISANDEID VANA-TARTU AJALOOLE

V. Trummal

NSV Liidu ajaloo kateeder

Eesti linnaliste keskuste uurimist on seni tehtud võrdlemisi väikese ulatusega. Arheoloogilisi kaevamistöid on korraldatud peamiselt Tallinnas (1952—1953)¹ ja kahel viimasel aastakümnel ka Tartus,² mõlemas nii linna tsentrumi kui ka all-linna territooriumil. Nende esialgsed tulemused näitavad, see on ka mujal ilmenud, et väikesemastaabilised väljakaevamised ei võimalda meil saada konkreetsemat ülevaadet linnade ajaloolise kujunemise teest, nende arengu etappide funktsionaalsest iseloomust. Mainitud küsimuste uurimine oleks aga vajalik seoses Eesti ala vara-feodaalsuhete arengu ja sellele järgneva feodaalühiskonna formeerumise probleemide sügavamal analüüsimisel.

Eeskätt seisneb probleem linnataoliste asulate tekke kronoloogia väljaselgitamises ja järgnevate arenguetappide funktsioonide kindlaksmääramises. Tuleb märkida, et monograafilised üldistused selles osas puuduvad nii Eesti kui ka tema lähimate lõuna-naabrite — Läti ja Leedu ala — linnaliste keskuste kohta, mistõttu kõneldakse endiselt linnataolistest asulatest XI—XIII saj., määratlemata konkreetsemalt selle mõiste sisu ja arengu dünaamikat.³

Seevastu on paremini uuritud meie idapoolse naaberal, Vana-Vene, linnad⁴ ning ümbritsevate Läänemeremaade, eeskätt

¹ S. Tarakanova, O. Saadre, Tallinnas 1952.—1953. aastani teostatud arheoloogiliste kaevamiste tulemusi. Muistsed asulad ja linnused. Tallinn, 1955. (Edaspidi: Tarakanova, Saadre).

² V. Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel. TRU Toimetised. Vihik 161. Tartu, 1965. (Edaspidi: Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel); V. Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu vana-linna territooriumil. TRU Toimetised. Vihik 258. Tartu, 1970, lk. 3—32 (edaspidi: Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu vana-linna territooriumil).

³ Vt. M. P. Вилсоне, Археологические раскопки в городе Риге, КСИИМИ. вып. XIII, 1952, стр. 123—134 (edaspidi: Вилсоне).

⁴ Н. Н. Воронин, П. А. Раппопорт, Археологическое изучение древнерусского города. КСИА, вып. 96, М., 1963; Труды Новгородской археологической экспедиции, т. III, МИА, № 117, М., 1963.

Rootsi, Poola, Põhja-Germaani alade varakeskaegsed linnad ja mõned Soome varasemad keskused.⁵ Nende uurimistööde tähelepanekud osutuvad äärmiselt vajalikuks ka Ida-Baltikumi vastavate küsimuste käsitlemisel ning neid on autor arvestanud ka käesolevas töös.

Antud kirjutise ülesandeks on tutvustada uuemaid materjale, mis toodi päevavalgele Tartu vanalinna viimastel uurimistöödel 1969. ja 1970. a. suvel. Need heidavad mõningal määral valgust eespool ülestõstetud küsimustele Vana-Tartu kujunemises, kuigi ka mainitud kaevamistööd oma piiratuse tõttu sügavamaid üldistusi teha veel ei võimalda.

Seni teostatud väljakaevamised Tartus hõlmasid linna tsentrumit — linnust ja vanalinna NO-serva (1966. a. kaevand Magasini tänavas) ning tulemused on avaldatud eespool mainitud töödes.

Vanalinna kultuurikihi läbilõike uurimisel, täienduseks Magasini tänava kaevandile enam-vähem samal N—S suunalisel joonel, arvestades linna tsentrumist, kujunesid ka järgnevad kaks kaevandit: esimene 1969. a. Jaani kiriku edelaküljel, keskaegse kalmistu SW-osas (vt. joon. 1), ning teine 1970. a. Abovjani tänav nr. 8, paarisaja meetri võrra edela pool eelmisest (vt. joon. 1).

Olgu mainitud, et kaks viimati nimetatud vanalinna kaevandit hõlmavad kumbki 100 m², kolmas vaid ca 60 m² (kokku 260 m²). Tingituna vanade hoovide kitsusest ning linnakommunikatsioonide paigutusest polnud ulatuslikum kaevandamine võimalik.

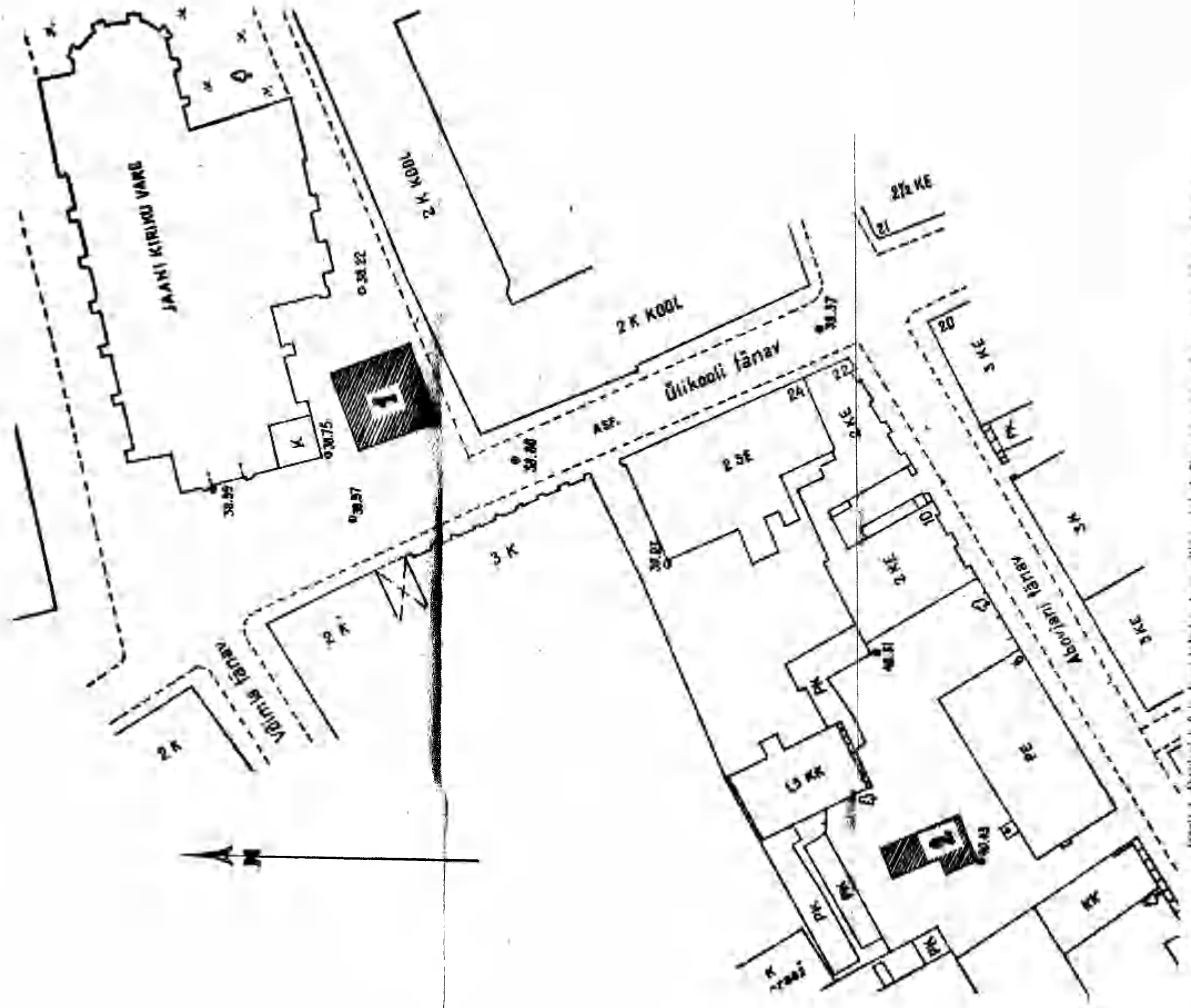
Kõik kolm kaevandit on seotud ühtsesse, linna maapinna absoluutsete kõrguste võrku, mis võimaldas kultuurikihis esinevate ehitusjäänuste ja leiumaterjali ühtse mõödustamise aluse ning nende omavahelise võrdlemise.

Arvestades käesoleva artikli mahtu, pole selles võimalik kõiki kaevamismaterjale ära tuua. Puudutame siin vaid artikli seisukohalt olulisemat. Huvi korral on aga võimalik tutvuda nii otsese allikmaterjaliga TLM fondides kui ka samas säilivate kaevamisaruannetega.⁶

Käesolevas kirjutises, mis on õieti autori poolt varem avaldatud Tartu kaevamistööde tulemuste jätkuks, ei ole enam seepärast otsest vajadust anda historiograafilist ülevaadet senisest Tartu

⁵ W. Hensel, *Anfänge der Städte bei den Ost- und Westslawen*. Bautzen, 1967; *Siedlung, Burg und Stadt*. Studien zu ihren Anfängen. Herausgeg. von K. H. Otto und Joachim Herrmann. Berlin, 1969; C. J. Gardberg, *Turun keskiaikainen asemakaava*. Turun Kaupungin Historiallinen Museo. Vuosijulkaisu 1968—1969, Turku, 1969, s. 3—53.

⁶ V. Trummal, *Tartu Jaani kiriku juures asuva keskaegse kalmistu edelaosas teostatud arheoloogiliste kaevamiste aruanne ja esemekataloog*. Tartu, 1970 (käsikiri säilib TLM-is). Sama, *Tartu Abovjani t. 8 hoovil teostatud arheoloogiliste kaevamiste aruanne ja esemetekataloog*. Tartu, 1971 (käsikiri TLM-is).

Plaanid 1, 8 ja 9. Kõrvaltoimetuse koostanud. Situaatsiooniplaanid koostas insener-geodeet E. Hermiston.

ajaloo uurimisest ja sellega seotud allikatest.⁷ Küll aga pean vajalikuks kõnesolevate uurimistööde valgustamisel lühidalt tutvustada mõlema kaevandi piirkonna ajaloolist miljööd, mis ühel või teisel viisil on mõjustanud ka kultuurkihti ja aitab orienteeruda viimase iseloomu ja ka mõningate leidude määramisel.

I. Kaevand Jaani kalmistu kohal

Kaks vaatlusele tulevat kaevandit — Abovjani tänaval ja Jaani kiriku lääneportaali kõrval — kuuluvad oma lähedase asendi tõttu ühte ajaloolisse miljöösse — Tartu vanalinna NW-ossa. Vanalinna tsentrum — raekojaplatsi piirkond — jääb neist paari põiktänavaga eraldatud kvartali laiuselt OS-poolle.

Jaani kiriku läänetorni edelakülje kaevand asetseb Emajõe ürglammorus, kus aegade jooksul on looduslikele setetele, järvekriidile ja selle pealiskihile nõrglubjale,⁸ ladestunud küllalt paks kultuurkiht. Siiski, võrreldes muude ümbritsevate hoonestatud vanalinna osadega, kus kultuurkihi paksus kõigub 3,5—5 m vahel (võimalik, et kohati enamgi), on endise Jaani kalmistu kohal asetseva kaevandi kultuurkiht tunduvalt õhem (2,5—2,8 m). Nagu võib järeldada kiriku (rajatud XIII—XIV saj. vahetusel) lääneportaali algse läve absoluutse kõrguse (37,7 m) ja maapinna praeguse kõrgusjoone järgi samas piirkonnas (38,9 m), on kultuurkiht kasvanud kiriku peaportaali ümbruses ligi 700 aasta jooksul vaid 1,2 m. Vanalinna hoovide kohal aga on kultuurkihi ladestus tunduvalt intensiivsem, siinhulgas ka Abovjani t. 8 hoovi kaevandis, kus see ulatub kuni 3,5 meetrini.

Jaani kalmistu kaevand ajaloolist miljööd on mõjustanud loomulikult kirik, üks kaunimaid gooti stiilis arhitektuuri ehitisi Ida-Baltikumis, ning selle ümber, juba ilmselt pärast kiriku rajamist, XIII—XIV saj. vahetusel tekkinud kalmistu, kuhu maeti surnuid peaaegu kuni 18. sajandi lõpuni. Mõningate andmete alusel on põhjust arvata, et keskaegne Jaani kalmistu on rajatud ühe Tartu vanima asulaga seotud matusepaiga kohale. Asula olemasolu antud lähikonnas püüame tõestada alljärgneva leiumaterjali alusel.

Allikandmeist on teada, et matmine Jaani kiriku kalmistule keelati 1773. a., ent J. W. Hupeli andmeil maeti sinna veel 1774. a. ning Tartu magistraadi fondis säilinud raeprotokollide teateil isegi veel 1785. a.⁹ Mõnedel hilisematel andmetel aga maeti

⁷ Viimaste kohta andmeid vt V. Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu vanalinna territooriumil, lk. 3—5.

⁸ Nõrglubi kujutab geoloogide arvates jääaja-järgse perioodi allikasoo setteid, millele järgneb järvekriit ja turvas, seejärel jääaegsed liiva-savi setted.

⁹ RAKA, f. 995.

XVIII saj. rohkem kiriku sisse kui Jaani surnuaiale ning sajandi viimasel aastakümnel tasandati kalmistu ja kaeti kivisillutisega.¹⁰ Meieni säilinud vanim Jaani kalmistu plaan pärineb aastast 1683.¹¹ Nagu selgub O. Prints'i eelmainitud aruandest, oli kalmistu vähe-malt XVIII sajandi keskpaigani ümbritsetud kivimüüridega.

Kaevandi kultuurkihti iseloomustas, pärast kaasaegse muna-kivisillutise ja selle aluse liivakihi eemaldamist, ehitusprahiga (tellisetükid, lubjamört) segatud liiva-kruusakihit, milles leidus ka söepuru. Viimane oli tugevasti segatud ilmselt XVIII saj. lõpul, mil kalmistu tasandati. Seda kinnitavad erinevaist aegadest päri-nevad leiud, nagu XVII saj. Rootsi öörid, XIII—XV saj. keraa-mika, sealhulgas reini keraamika tükid, mille lähem käsitus järgneb allpool.

Mainitud segatud kihis tulid nähtavale, alates juba 50 cm sügavusest kuni 70 cm sügavuseni, juhuslikus asendis inimluude, kolpade jm. jäänused (tahvel I). Et viimased esinesid üsna pinnalähedases kihis, siis võib arvata, et enamik neist pärineb kalmistu kõige hilisematest, s. t. XVIII saj. matustest või on sat-tunud siia väljastpoolt kalmistuaia piire. See tava keelati XVIII saj. lõpul ja ala koristati seoses linna heakorramisega.¹²

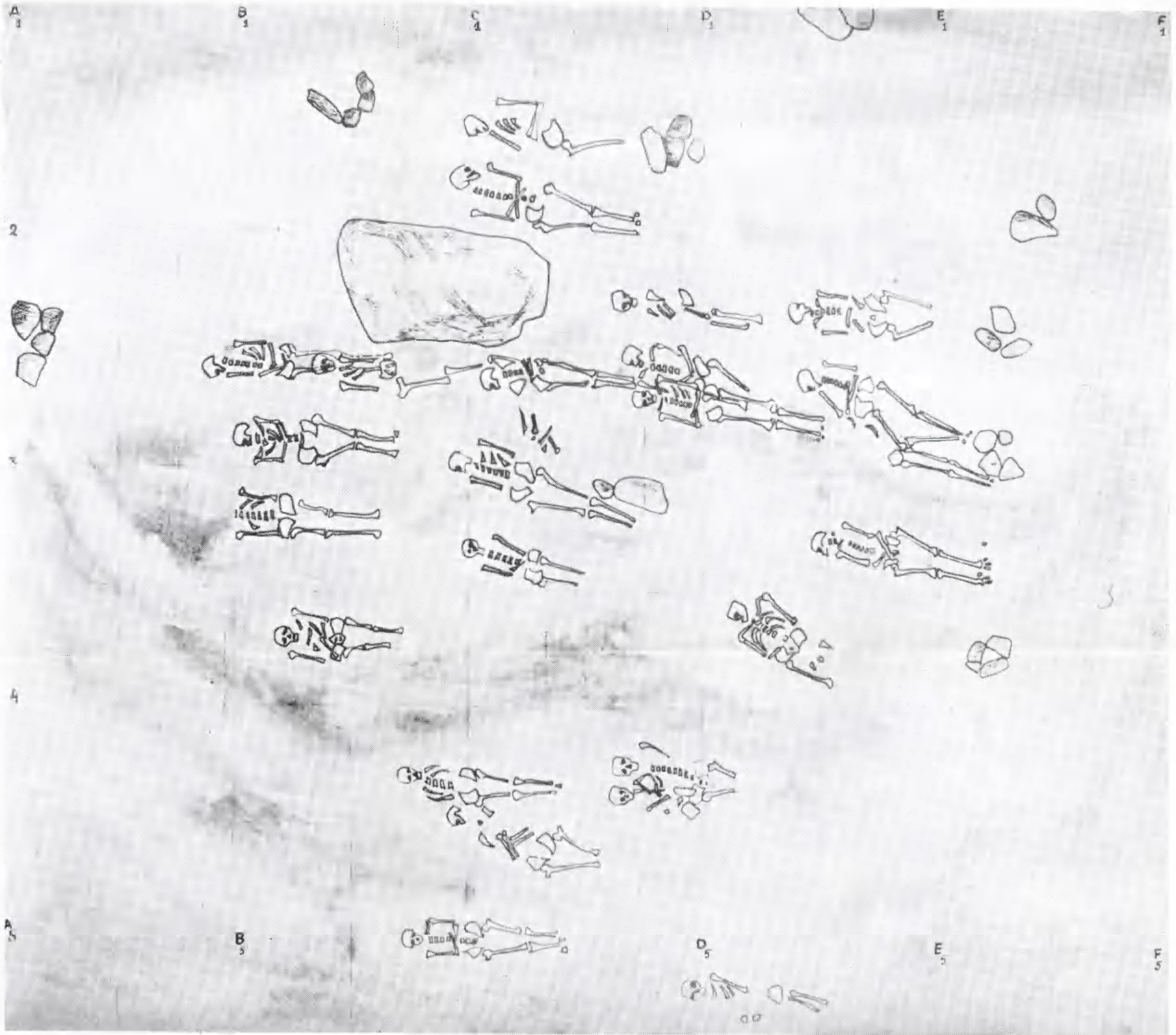
Järgnevais kaevandi horisontides leitud matused olid enamu-ses oma alguses asendis. Surnuile oli kaasa pandud mitmesugu-seid esemeid ja münte, mis võimaldasid ka suurt osa matustest dateerida. See osa luustikest, kus müntide kaasamatmist ei tähel-datud, jääb paratamatult kaudselt määratuks, seda osa on või-malik orienteerida peamiselt leiusuhete võrdlemisel dateeritud matustega.

Niisiis, alates 70 cm sügavusest kuni 2,5 m, kohati 2,80 m sügavuseni, oli võimalik eraldada veel kaht matuste horisonti (II, III), lisaks ülalkirjeldatud segatud kihile (I). Viimase kahe matustekihi üksteisest eraldamisel pole eraldamiskriteeriumiks niivõrd kaevandi stratigraafia, kui võrd teatavad matmisviisiga seotud iseärasused. Nii on kantud plaanile (joon. 2) **II horisondi matusekompleksid** (luustik koos panustega), mis asetsevad 0,70—1,60 m sügavuses. Neile oli peaaegu eranditult kaasa maetud ehteid, mõni tarbeese või münt. II matusekihti iseloomustab veel, olenevalt leiutingimustest — mainitud liiva-kruusa kiht asetseb ülalpool põhjavete mõjupiirkonda — asjaolu, et siin polnud

¹⁰ Vt. O. Prints, Tartu endise Jaani kiriku lõpetamata uurimistööde lõpp-aruanne. Tartu, 1967. Käsikiri ENSV Vabariikliku Restaureerimisvalitsuse Tartu osakonnas.

¹¹ RAKA, f. 2623, nim. 1, s.-ü. 2044, kaart nr. 4.

¹² 1683. a. plaani järgi otsustades kulges kalmistu W-müür umbes praegust Ülikooli tänavat pidi, mis omal ajal kujutas kiriku lääneportaali ette viivat peateed. Mitmetel andmetel on Jaani kiriku müüride tagustele selle S- ja O-küljel tehtud matmisi, mille jäänuiseid on hilisematel ehitustöödel päevavalgele tulnud.

Joonis 2. Jaani kalmistu kaevandj matuste II horisont. Plaanil näha luustikud, risti postiaugud, üks pooleldi töödeldud hauakivi (BCgr.).

Joonis 3. Jaani kalmistu kaevandi matuste III horisont. Plaanile kantud puukirstude jäänused. Tumedamad laigud tähistavad savikat, kohati mergliga segatud kihti. Punktiiriga tähistatud alal olid linnaeelse asula kultuurikihi jäänused.

säilinud kirstud. Heal juhul tähistas kirstu olemasolu vaid kõdunenud puidu viirg liivas.

Antud II horisondi matuste puhul olid säilinud ka väiksemate maakividega toetatud ristijaluste augud surnute peatsis (tahvel II). Surnud olid maetud peaga W-suunas, s. t. näoga päikese-tõusu poole, siruli, käed risti rinnale asetatud. Luustikud lebasid üksteise kõrval, mõnikord ka üksteise kohal, maetuna ülestikku. Neid leidis eriti kaevandi kirikupoolses osas, kus varasemate haudade kohale oli paigutatud kõige hilisemaid matuseid. Sellega lõhuti osa varasemaid matuseid, mistõttu II matuste horisondis leidis peale kindlakstehtud matusekomplekside ka hulk luujäänuseid juhuslikus asendis, samuti üksikleide,¹³ mida polnud võimalik seostada ühegi kindla matusega.

II horisondi matused koos nende juurde kuuluvate leidudega on fikseeritud alljärgnevas tabelis (tabel I). Otsustades müntide, ehete ja leiusuhete järgi, kuulub enamik matustest XVII sajandisse; suurem osa neist sajandi keskpaika või II poolde, vähemik sajandi alguspoolde. Üksikud võib müntide alusel dateerida ka XVI sajandisse.

III matuste horisondis (1,60—2,50 m sügavuses, joon. 3), esineb matmisviisi iseärasusena igasuguste panuste, isegi müntide puudumine. Vastupidi eelnevale, on pinnase tingimused — põhjavete niiskuse mõju — säilitanud siin peaaegu enamikul matustest nende puukirstud. Luustikud kirstudes aga on seevastu ligi 90% juhtudest hävinud, põhiliselt on säilinud kolpade jäänuseid. Antud horisondi kihid, kus liiv oli segatud kruusa ja vähese huumusega, olid juba vahetult ladestunud põhjasetetele, s. o. nõrglubjale. Kõnesoleva horisondi pealmises osas, 1,60—1,70 m sügavuses, leidis veel vähesel määral keskaegset ehitusprahti (tellisepuru), ent 1,80 m joonelt sügavamal see kadus,¹⁴ kihid muutusid saviselt plinkjaks, kuhu ulatus ka nõrglubja viirge. Arvatavasti sattusid viimased sellesse kihti XIV—XV saj. haudade kaevamisel, mille põhjad ulatusid nõrglubja setetesse. Viimane paljandus kohati juba 2,25 m sügavusel, kirikupoolses kaevandi osas 2,5 m sügavusel. Kiriku all aga ilmnesis nõrglubja setted, O. Prints'i andmetel, alles 3,5 m sügavusel. Siit järeldub, et antud piirkonnas polnud algne pinnas tasane.¹⁵

Vaadeldava III horisondi matused — kirstud luustike riismetega — asetsesid tihedalt üksteise kõrval, kohati üksteise peal

¹³ Kalmistult saadud leidude käsitus järgneb lk. 15 jj.

¹⁴ Kui silmas pidades, et kiviehituste algus Tartus kuulub XIII saj. lõppu ja XIV saj. alguspoolde, siis sügavamad kihid, kus tellisepuru ja mörti veel ei esine, on vanemad mainitud kiviehitusperioodist.

¹⁵ Geoloogide poolt on kindlaks tehtud, et Tartu kohal asetsevad nõrglubja setted jõelammoru suunas sügavamal, Toome neemiku nõlvade suunas aga paljanduvad tunduvalt kõrgemal. Nõrglubja sisaldab siin üsna tugevasti kollakat rauaoksüüdi, mistõttu nende setete värvus on kollakashall.

(tahvel III a, joon. 3), nagu II horisondi puhul. Võrreldes II horisondi matustega, paiknes enamik neist rohkem kaevandi kaguosas, mõned ka keskosas ja üks grupp kaevandi N-küljel. Kaevandi W-servas B-ruudustiku kohal kirstud puudusid. Viimane asjaolu näitab veel kord, et kalmistut piirav müür pidi kulgema, nagu eespool oletatud, piki praegust Ülikooli tänavat.

Kirstud olid kirvega tahatud männilaudadest,¹⁶ põhjalaudade paksus 10—15 cm, otsa- ja küljelauad õhemad. Viimased kinnitati põhjalaudade külge mitte täisnurga all, vaid künataoliselt, küljed veidi kaldu, otsad kergelt tapitud. Raudnaelu leiti vaid üksikuid. Mõnedel kirstudel oli säilinud ka kaas. Kirstude asend, võrreldes eespool kirjeldatud II horisondi matustega, oli veidi muutunud, saavutades enam NON—SWS suuna, kaevandi N-küljel aga ka OW-suuna. Kirstudest ei leitud ühtki eset, neid ei esinenud ka haudade piirkonnas. Nii pole antud sügavuses asetsevaid matuseid võimalik täpsemalt dateerida. Ent kaevandi stratigraafia kohaselt, kirstud asetsevad vahetult põhjasetetele ladestunud kihis, ning teadmisel, et II horisondi matused pärinevad põhiliselt XVI—XVII sajandist, peaksid III matustekihi kirstud kuuluma XIV—XV sajandisse. Seda kinnitavad ka mitmete ürikute andmed, samuti O. Printsi poolt tehtud uurimistööd Jaani kirikus. Kiriku põranda alt leiti analoogilisi matuseid puukirstudes, osalt panustega; alumised sügavamal asetsevad aga panusteta.¹⁷ Siit nähtub, et matmine ristiusu kombe kohaselt algas Jaani kalmistule XIV sajandil, kohe pärast kiriku valmimist.

Mainimist väärib asjaolu, et kirikust leitud kirstud olid korralikult hõveldatud laudadest ja üldiselt paremini töödeldud. See näitab, et linna jõukamad kodanikud — bürjerid — matsid oma surnud kirikusse juba XIV—XV saj. Ka hilisemal sajandil kirikusse maetute puhul ilmnevad jõukama kihi tunnused: nende matuste juurest leiti hinnalisi panuseid (suuri hõbesõlgi, brokaatpitsi, siidi fragmente jne.).¹⁸ Nagu alljärgnevalt leiumaterjali käsitlesest nähtub, leiti mitmeid hinnalisi ehteid ka kalmistu XVI—XVII saj. matuste juurest. Järelikult maeti sellel ajal ka osa jõukamaid kodanikke väljapoole kirikut. Enamus siinseist matuseist aga kuulub, arvestades nende panuseid, vaesematele linlastele, lihtsõduritele, võimalik, et isegi mõnede eeslinlastest talupoegadele. O. Printsi eeltoodud aruande kohaselt hõlmas Jaani kirik ka mõningaid maakogudusi. Sõdurite matuseid iseloomustavad rohekaskollaka villase pealisrõiva tükid, säilinud koos pronksist nõõpidega, saapakontsa plekid jm. Panustest on neil kaasas tavaliselt vaid 1—3 pronksmünti.¹⁹

¹⁶ Puit on määratud TRU taimefüsioloogia kateedris.

¹⁷ Vt. **Prints**, Jaani kiriku lõpetamata uurimistööde lõpparuanne.

¹⁸ Leiud säilivad TLM-is.

¹⁹ Vrdl. tabelites I ja II luustike leiuinventari.

Tabel 1

Lüüsi- tikku nr.	Leiu- asend sülgavus meetri- tes	Mündid * varus Jelary	Saled, ripatsid	Sõrnu- sed	Rõiva- kõiked	Pronks- pärnal	Raud- esemed	Klaas- helmed	TLM fondi nr.	Datum
I	D ₂ 0,88	R.õ. 17. s. II p. 3	—	—	—	—	—	—	1096 : 83	17. saj. II p.
II	C ₄ -D ₄ 1,39	—	1 pr. vilssõlg	—	1 pr. nöpp	—	—	—	1096 : 40	16/17. saj.?
III	D ₂ 0,90	R.õ. 1667/68 4	—	—	—	—	—	—	1096 : 28, 34	17. saj.
IV	D ₂ 1	R.õ. 1676 1	—	1 ovaal- se pla- diga, pr.	—	—	—	—	1096 : 47	17. saj. II p.
V	D ₂ 1,10	R.õ. 1666 1	—	—	—	—	—	—	1096 : 49	17. saj. II p.
VI	C ₂ 0,84	R.õ. —? 1	—	—	villase rõiva tk-d	—	—	—	1096 : 39	17. saj. II p.
VII	D ₂ 1,10	Tall penn 16. s. I p. 1	—	—	—	—	—	—	1096 : 32	16. saj. I p.
VIII	C ₁ 1,39	Rl. k. 1597 1	—	paeldaku- juuline, pr.	—	—	—	—	1096 : 52, 57	16. saj. lõpp
IX	C ₁ 1,49	R.õ. 1676 1	—	—	villase rõiva tk-d	—	—	—	1096 : 60	17. saj. lõpp
X	D ₃ 0,96	R.õ. 1672/74 2	—	—	—	—	—	—	1096 : 43	17. saj. lõpp
XI	D ₃ 1	R.õ. 1666 3	1 pr. südam- kujuline sõlg	—	—	1 süm- meetri- otstege	—	—	1096 : 41, 51, 44	17. saj. II p.
XII	E ₃ 1	—	1 pr. kaarsõlg	—	—	—	1 raud- nuga	—	1096 : 45	17. saj.?
XIII	D ₄ 0,98	—	—	—	—	—	—	23 tk. silmest klaasist	1096 : 28	17/18. saj.
XIV	B ₁ 1	—	—	2 pr. paela- kujul	—	—	—	—	1096 : 46	17. saj. lõpp
XV	B ₂ 1,12	R.õ. 17. s. I p. 1	1 romb- kujul- pr. ripats	—	—	—	—	—	1096 : 48	17. saj.
XVI	B ₂ 1,06	R.õ. 1645 1	—	—	—	—	—	—	1096 : 56	17. saj. keskp.
XVII	B ₂ 1,35	R.õ. 17. s. 1	1 pr. hobu- raud- sõlg	—	—	—	—	—	1096 : 70, 61	17. saj.
XVIII	B ₂ 1,39	R.õ. 17. saj. 1	—	—	—	—	—	—	1096 : 68	17. saj.
XIX	C ₁ 1,30	Rl. k. 1663 2	—	—	—	—	—	—	1096 : 65	17. saj. II p.
XX	C ₁ 1,32	—	—	—	—	—	saapa kontsa- raud	—	1096 : 69	?
XXI	BC ₄ 1,55	—	—	—	villase rõiva tk-d, 5 pr. nöppi	—	—	—	1096 : 63	17. saj.?
XXII	C ₄ 1,24	—	1 hõbe- dast ketas- sõlg	—	—	—	—	—	1096 : 64	16/17. saj.
XXIII	B ₁ 1,30	—	—	1 pr. plaadiga sõrmus	—	1 pr. rõngas	—	11 sin- est klaasist	1096 : 67	16/17. saj.
XXIV	C ₂ 1,30	R.õ. 1644 1	—	—	3 pr. nöppi	—	—	—	1096 : 75, 77	17. saj. I p.
XXV	CD ₄ 1,24	—	1 pr. kaarsõlg	—	—	—	—	—	1096 : 78	16/17. saj.?
XXVI	D ₁ 0,98	R.õ. 1666 2	—	1 hõbe- dast plaadiga sõrmus	—	—	—	—	1096 : 69	17. saj. II p.
XXVII	C ₂ 1,20	—	—	1 pr. plasti- sõrmus	—	—	—	—	1096 : 87	16/17. saj.
XXVIII	B ₁ 1,10	—	—	1 pr. plaadiga sõrmus	—	—	—	—	1096 : 98	16/17. saj.
XXIX	C ₁ 1,49	—	—	—	—	1 ovaal- ne pär- nal	—	—	1096 : 66	?
XXX	B ₂ 1,35	—	—	2 pr. südam- kujulist sõlge	—	—	—	—	1096 : 84, 85	17. saj. II p.
XXXI	A ₁₋₄ 1,89	—	—	—	—	—	—	—	—	14/15. saj.
XXXII	A ₁ 1,90	—	—	—	—	—	—	—	—	14/15. saj.
XXXIII	CB ₂ 1,97	—	—	—	—	—	—	—	—	14/15. saj.
XXXIII*	B ₂ 1,60	Tartu pis- kopi brak- teest 15. saj. keskp.	—	—	—	—	—	—	1096 : 94	15. saj. keskp.

* R.õ. = Rootsi õbr; Rl. k. = Riia kirik; T. k. = Tallinna kirik; pr. = pronks.

III horisondi matused on märgitud kokkuvõetult tabelis II. Siia ei ole kantud leide, mis saadi küll kõnesoleva horisondi piiridest, kuid mis ei ole seotud matustega. Need on mitmesuguse päritoluga keraamika jm. esemed. Viimased olen liigitanud neljandasse leiugruppi ja käsitlen koos muu leiumaterjaliga allpool.

Lõppeks ei ole huvituseta antud kirjutise seisukohalt märkida, et Jaani kiriku uurimistöödel leiti inimluustike jäänuseid ka kiriku puuparvede alusel.²⁰ Neid ei olnud võimalik välja kaevata, kuid O. Prints oletab, et need pidid pärinema siin veelgi varasemast ajast, võrreldes eespool tähendatud keskaegsete matustega. Pole võimatu nende seos siinse vanima asulaga.

Viimase ehk **neljanda leiugrupi** (pole otseselt seotud kalmistuga) moodustavad äsja kirjeldatud III horisondi alumisest osast, vahetult nõrglubja setetele ladestunud õhukesest huumuse ja saviga segatud kihist pärinevad kedral valmistatud savinõutükid²¹ ja mõned tarbeesemed, nagu põletatud savist värtnakeder, tahukivi, puust vitsiku lauad jne.²² Viimase leiugrupiga on ilmselt seotud ka need kedrakeraamika katkendid, mis leiti ülemistest horisontidest, kuhu need olid sattunud alumistest kihtidest haudade kaevamise ajal.²³ Enamik mainitud varase slaavi tüüpi kedrakeraamika tükke aga pärineb kihist, kus tellise ja mõrdi, s. t. keskaegse ehitustegevuse jäänuseid enam ei esinenud — seega sügavamal 1,80 m horisondist. Neid saadi ka puukirstude vaheliselt alalt, suurem osa keraamikaleidudest aga pärineb kaevandi lääne- ja loodepiirkonnast, kus kalmistu lõppes. Siin oli kultuurkiht (A₂, B₁₋₃, C₁₋₂ ruutudes) paarikümne sentimeetri paksuselt õige tugevasti segatud orgaanilise ainesega, selles leidus jõemuda ja tuhaviirge. Et viimatimainitud kiht ladestus otseselt aluspõhjal ning selles leiduva keraamika analüüs näitab, et keraamika pärineb XI—XII sajandist, siis on ilmne, et kõnesolev kultuurkiht kuulub aega kaugelt enne keskaegse kalmistu teket. Huvitav leid, mis antud kihi vanust kinnitab, on samast B₁ ruudust 1,81 m sügavusest saadud vaskne soestis. See on pärit XI saj. I poolest.²⁴

Eelnevat arvestades pole kahtlust, et kirjeldatud leiukiht seosub Tartu vanima asulaga, mille jälgi oletasime juba varasemate Tartu uurimistööde põhjal,²⁵ ent mille piire ja ulatust pole võimalik kindlaks määrata ka kõnesolevate kaevamistöödega. On siiski ilmne, et vaadeldav kaevandi piirkond moodustab selle asula,

²⁰ Kiriku raudkividest vundament on ehitatud palkidest parvedele, mis kaitsesid ehitust põhjavete eest.

²¹ TLM, 1096: 99, 101, 106, 107, 108, 110.

²² TLM, 1096: 86, 16; restaureeritud koos samasuguste teiste vitsikutega, mis saadi Jaani kiriku uurimistöödelt.

²³ TLM, 1096: I, 7, 76, 95, 97, 111.

²⁴ Vrdl. tabel III.

²⁵ Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel, lk. 15 jj.

Tabel II

Nr.	Objekt	Asend sügavus meetrites	Nr.	Objekt	Asend sügavus meetrites
XXXIV	kirst luu- jäänusteta	$\frac{C_5}{2,04}$	XLV	kirst, kaas	$\frac{CD_5}{2,31}$
XXXV	kirst luu- jäänusteta	$\frac{CD_5}{2,10}$	XLVI	künataoline kirst, 1 m pikkune, imiku luus- tik*	$\frac{D_3}{2,40}$
XXXVI	kirst, kolp	$\frac{D_3}{2,07}$	XLVII	kirst + puu- kaane jäänused	$\frac{CD_3}{2,10}$
XXXVII	kirst väheste luujäänus- tega	$\frac{B_1}{2,10}$	XLVIII	kirst, luus- tik, kaas	$\frac{BC_2}{1,98}$
XXXVIII	kirst, kolp	$\frac{BC_4}{2,14}$	XLIX	kirstu põhja- lauad, luus- tiku jäänu- sed	$\frac{BC_1}{1,90}$
XXXIX	kirst	$\frac{D_4}{1,90}$		kirst, luus- tiku jäänu- sed	$\frac{C_2}{2,10}$
XL	kirst	$\frac{D_4}{2,07}$			
XLI	kirst, luus- tik + kaas	$\frac{D_4}{2,04}$			
XLII	kirst luu- jäänusteta	$\frac{CD_4}{2,51}$			
XLIII	kirst, kaas, luustiku- jäänused	$\frac{CD_4}{2,20}$			
XLIV	kirst, kaas, lapse luus- tik	$\frac{CD_4}{2,28}$			

* künataoline kirst säilib konserveerituna TLM-is. (Vt. tahvel III, all.)

täpsemini kaubitsemispaiga põhjapoolse osa,²⁶ mille idapoolne külg ulatus raekojani, hõivates seega veidi kaarjalt Toomemäel

²⁶ Sellesse kuuluks ka vanim turu asukoht, mida R. Otto on oletanud praeguste Mitšurini ja Kingissepa tänavate ristumiskohal.

asetseva linnuse põhja ja kirdejalamiit. Nagu eespool tähendatud, vastab mainitud piirkond ka geoloogilistelt eeldustelt kõige enam vanima asula tekkele.

Pole muidugi võimatu, et osa äsja mainitud keraamikakildudest on siia kalmistu servale uhitud vooluvete poolt linna kõrge-
mast osast, praeguste V. Kingissepa, Abovjani ja Ulikooli täna-
vate vaheliste vanade hoovide kohalt. Nagu näitab Abovjani t.
kaevandi materjal, on seal vanima asula kihid samuti olemas.

II. Kaevand Abovjani t. 8

Abovjani t. maja 8 hoovil asetseva kaevandi (plaan joon. 1 ja 4) kultuurkihi iseloom ja leiuaines on paljus analoogilised eelnevaga ning moodustavad, nagu eespool märgitud, üsna orgaanilise jätku Jaani kalmistu kaevandi uurimistöõdele. Oma asendilt on Abovjani tänava kaevand paarsada meetrit SW-pool eelmisest, seega lähemal Toome neemiku jalamile, kus algsed põhjasetted on tunduvalt kõrgemal (arvestades maapinna absoluutseid kõrgusi). Ka on kultuurkiht siin märgatavalt paksem kui Jaani kalmistu kaevandis.

Oma ajalooliselt miljöölt on vaadeldav piirkond seotud mitmete keskaegsete ehitustega. Bartholomeus Wybersi revisjoniraamatu andmeil on XVI saj. ümbritsenud Abovjani t. 8 (tollal Gildstraße) hoovi lääne poolt Reinhold Stackelbergile ja idaküljel Tartu bürgermeister Dyrich von Tiesenhausenile kuulunud krundid koos hoonetega; praeguse V. Kingissepa ja Abovjani t. nurgal on asetsenud Maarja kiriku hoolduses olnud hospital, mis kuulus jesuiitidele.²⁷ XVII—XVIII saj. säilinud linnaplaanide alusel on teada, et mainitud hoovi idaküljel ja hoovil asetsesid Tartu Väike-Gildi hooned (Gildstube),²⁸ mis aga XVI saj. lõpul ilmselt gildi majandusliku ja poliitilise nõrkuse tõttu käest ära anti.²⁹ Säilinud plaanide alusel pole võimalik mainitud hoonestust praegu täpsemalt lokaliseerida, kuid nende plaanide mõõtesüsteemi ümberarvestuste kohaselt pidi gildimaja asetsema praeguse Abovjani t. 8 elumaja kohal, kõrvalhooned aga koos kaevuga ilmselt hoovil, kus toimusid kõnesolevad väljakaevamised.

Praegune hoovi ümbritsev hoonestus võimaldas kaevata vaid üsnagi piiratud alal (plaan nr. 1), ent vaatamata sellele õnnestus siinse kultuurkihi iseloomu ja viimase teket jälgida terves ulatuses, s. t. kuni aluspõhjani.

²⁷ RAKA, f. 995, n. 1, s.-ü. 21865: Bartholomeus Wybers, Tartu Revisjoni-
raamat 1582—1656, lk. 120.

²⁸ RAKA, f. 2623, n. 1, s.-ü. 2050: Tartu plaan kruntide ja tänavavõrguga
(1675?). RAKA, f. 995 — Tartu kesklinna plaan 1775. a. (pärast põlemist).

²⁹ Titus Christiani, Wo lebten Dorpats bekannteste Bürgermeister? Sit-
zungsberichte den GEG, 1912—1920. Dorpat, 1921, S. 108.

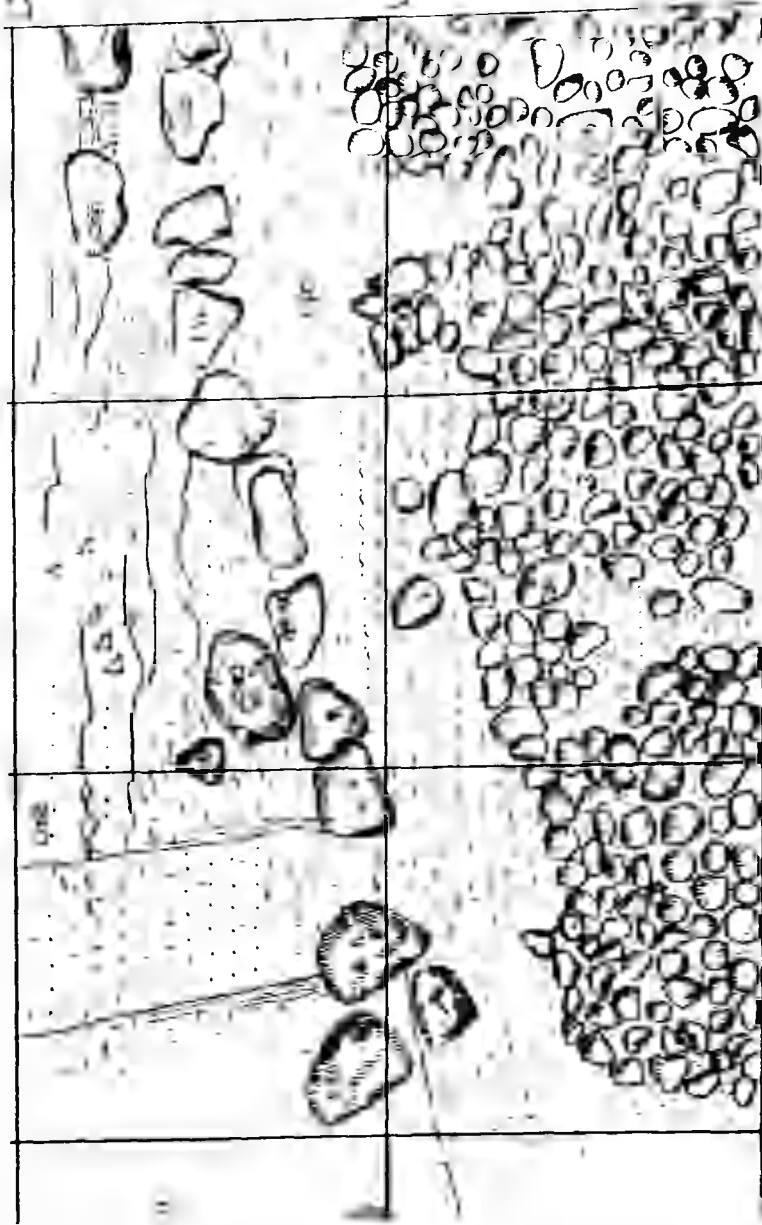
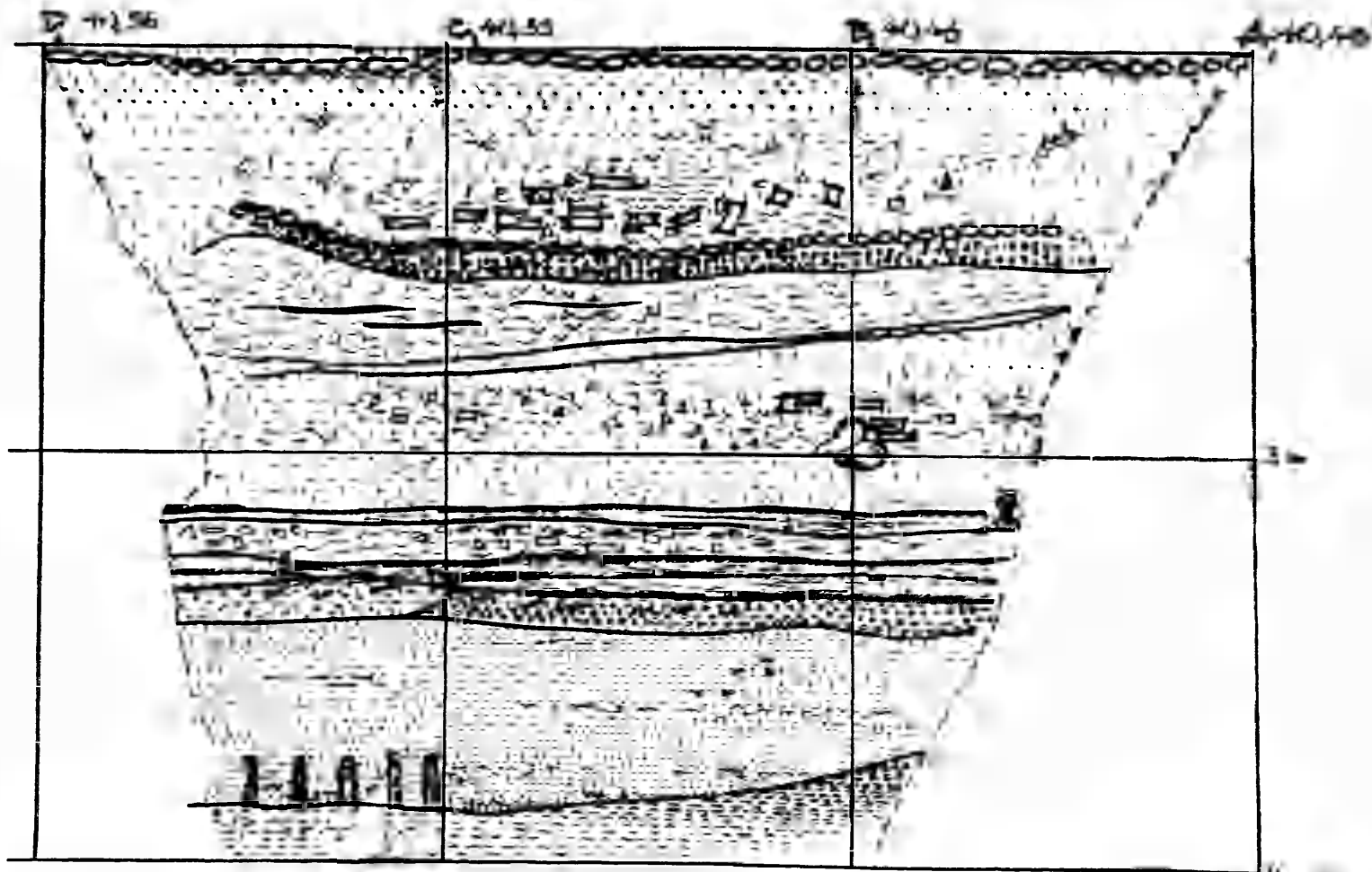
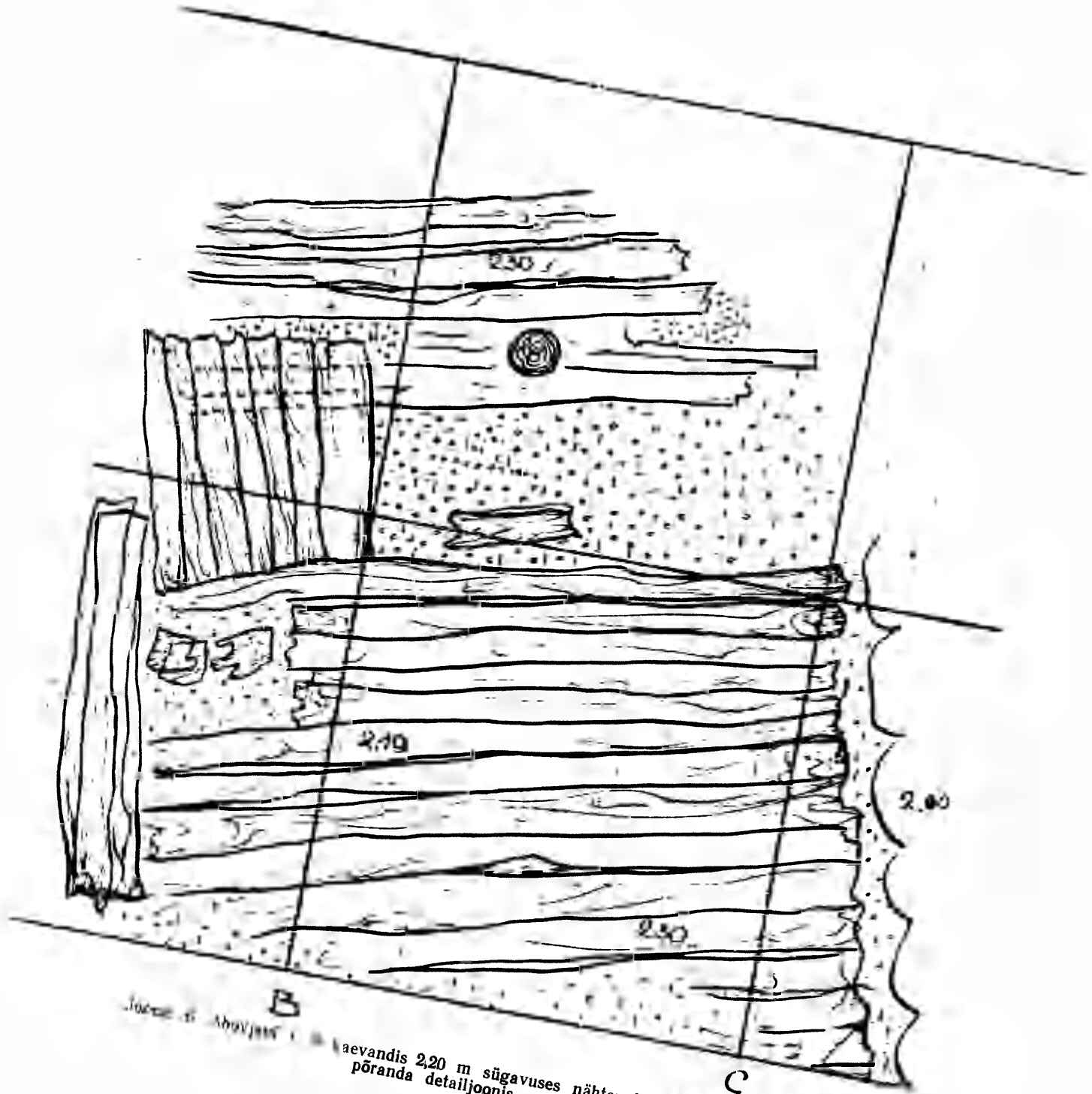

Diagram showing the secondary xylem of a dicot stem. A. Secondary xylem, B. Secondary xylem, C. Secondary xylem, D. Secondary xylem.

Joonis 5. Abovjani t. 8 kaevandi E₁—A₁ kulje profiilplaan. 2,20—2,30 m sügavusel on näha horisontaaljoonel palkporanda jaanuste kiht. Selle all simevavi ning 3 m allpool linnaeelse asula kultuurikiht, mis ladestunud nõrg-
lubjale.

J. K. K. K.

aeavandis 2,20 m sügavuses nähtavale *fishota* palk-
 põranda detailjoonis.

Kaevandi profiilplaani (joon. 5; tahvel VI) näitab 3,5 m paksust kultuurkihti, mis koosneb mitmest eri perioodil ladestunud kihistusest. Hoovi katva õhukese liivakihi eemaldamisel ilmnes kivisillutis, selle all ehitusjäänustega (tellised, mört) segatud liivakiht, millesse olid varisenud alles pärast Suurt Isamaasõda hoovil lammutatud tellisehoone jäänused. Kaevandi NO-küljel tuli päevavalgele juba ~50 cm sügavusel (plaan joon. 4) raudkividest hoone vundament koos telliseina jäänustega,³⁰ mis ulatus kaevandi servapidi üle kogu kaevandi, eraldudes kitsa vahekaigu abil kaheks hooneks. Neist põhja poole jääva hoone vundamenti kivid ulatusid kuni 2,50 m sügavusse, lõunapoolsel ehitusel lõppesid need ~2 m sügavuses.

Ehitusjäänustest lääne pool üle kogu kaevandi avastati ~90 cm sügavusel uus kivimunakaist sillutis, mis võis pärineda aegadest, mil nimetatud ehitusjäänused veel hoonetena kasutamist leidsid. Sillutise kivid olid kaetud paksu tahma ja tuha korraga, mis kõneleb ehituste põlemisest. Kirjeldatud horisondist saadi hulgaliselt mitmesugust kedra- ja glasuurrinnaga keraamikat, mida järgnevalt käsitletakse koos eelneva kaevandi leiuainesega.

Kivisillutise alusel eraldus 10–15 cm paksune punase devonliiva kiht, millega oli tasandatud sillutisealune pind. Sellele järgnes ehitusprahi kiht, segatuna tahmaviirgude ja suuremate tellisetükkidega kuni 1,50 m sügavuseni. Seejärel kattis kogu kaevandit heledam liivakiht (vrld. tahvl IV ja V ja profiilplaanid joon. 5). Viimane võis olla kohale veetud seoses mingite ehitustöödega.

1,50 m horisondist sügavamal muutus kultuurkiht savikamaks, kohati üsna plinkjaks ja mustaks, ilmselt tingituna kõdunenud puidujäänustest. Umbes 2,20 m joonel tulid päevavalgele rusikajämedustest koorimata männipalkidest põranda ja mingi vaheina jäänused koos seina tugipostiga (vt. detailplaan nr. 6). Palkidel leidis üsna paks kiht kõdunenud orgaanilist ainet, mõned loomaluud, üksikud kivimunakad, söepuru ja tuhka, ka mõned reini keraamika tükid. Ehkki puudusid leiud, mis «ehituse» iseloomu täpsemalt määratleksid, võib arvata, et tegemist oli mõne majapidamishoone või kuuri jäänustega. Eriti intensiivne orgaanilistest ollustest kiht oli A-ruudustiku kohal, kus leidis ka kalasoomuseid jm. köögijäänuseid, nahast kinga- ja saapapealsete tükke jne.

Eemaldanud põrandapalgid, tuli ~2,30 m sügavuselt nähtavale veel teine palkide kiht. Ilmselt oli esimese põranda puhul tegu ümberehitusega.

Et palkpõrandate tasapind jäi sügavamale kui kõrvalasetseva

³⁰ Telliste mõõtmed (30×15×9 cm) vastavad suuruselt keskaegsetele tellistele nagu Jaani kirikus jm.

kiviehituse vundament, on ilmne, et antud puitehitus kivihoonete püstitamisel siit kõrvaldati.

Palkpõrandate alusel leidus veel ligi paarikümne sentimeetri paksune kiht kõdunenud roikaid, laaste jm. ehitusjäänuseid, siin- hulgas õhuke telliseprügi kiht, mis 2,50 m sügavusel lõppes. Siit- peale oli tegemist savika, kohati huumusega segatud liivakihiga, millesse ulatus aeg-ajalt hallikaskollakaid nõrglubja viirge. 2,70 m sügavusel muutus kultuurkiht õige tumedaks. Ta sisaldas kalaluid, soomuseid ja muid orgaanilisi kõõgijäänuseid, nende hulgas varasemat tüüpi kedrakeraamika tükke, samas leiti ka ühe sulatustiigli fragment.³¹ Kaevandi lääneosas lõppes kultuurkiht 3 m sügavusel, asendudes nõrglubjaga (tahvel VI). Kaevandi NO-osas aga ulatus see 3,5 meetrini (tahvel V). Otse profiilseina servas tuli samas nähtavale ridamisi kümmekond kõdunenud 10—12 cm läbimõõduga puuvaia, mis olid rammitud otsapidi nõrglubja kihti. Vaiad jätkusid kaevandi S-profiilis ning võisid pärineda ilmselt mõnest vanast puuehitusest, mille iseloomu pol- nud võimalik kindlaks teha. Vaiade ümbrusest saadud hulgalised varasemat tüüpi kedrakeraamika leiud ja mõned käsitsi valmis- tatud keraamika killud³² lubavad oletada, et mainitud kiht siingi, nagu eelneva kaevandi puhul, pärineb vanast asulast ja võis olla tekkinud hiljemalt XI sajandil. Mõned, ilmselt varasesse metalli- aega kuuluvad leiud, näiteks Jaani kalmistu kaevandist otse nõrglubja piirilt saadud pooleldi töödeldud kivikirve kannaos ja ränikivist luisutükk (tahvel VII, o, p)³³ ning Abovjani tänava kaevandist, samuti üsna nõrglubja setetelt leitud tulekivi kild³⁴ näitavad, et siinsel neemiku jalamil on elatud ka veelgi varase- matel aegadel.

Leiumaterjal

Vaadeldud kahe kaevandi leiuaineses on leiuliikide suhe kum- maski erinev. Jaani kalmistu materjalis on ülekaalus hauapanused (mündid, ehted, tarbeesemed) ja asulaleidude hulk selles kaevan- dis (põhiliselt keraamika) moodustab vaid väikese osa. Seevastu Abovjani t. kaevandi leiumaterjal koosneb eranditult asulaga ja hilisema keskaegse linnaga seotud leidudest, peamiselt eri aega- dest pärinevast keraamikast. Eelnevat arvestades on otstarbekam ka järgnevas leidude ülevaates eraldada kalmistu leiud asulaga seotutest.

Mis puutub kalmeleidudesse, siis arheoloogid on harjunud hauapanuseid seostama üldiselt muinasaegsete matustega.

³¹ TLM, Abv. k.: 41, 50, 51, 52, 56 numbrite all.

³² TLM, Abv. k.: 53.

³³ TLM, 1096 k.: 105.

³⁴ TLM, Abv. k.: 49, viimane on pärit ilmselt mõne kildriista küljest, sest tulekivi lademeid pole Tartu kohal teada.

Vähem on uuritud keskaegsete ja hilisemate feodaalsajandite matuseid. Jaani kalmistu leidude puhul on tegemist just viimase kategooriaga. Rahva sotsiaalmajandusliku ja kultuurilise arengu uurimise seisukohast omavad mõlemad kategooriad võrdset tähtsust, aidates ühtlasi jälgida eesti rahvakunsti arengut kujundanud tegureid ning selle loomingu allikaid. Suur tähtsus on ehete, tarbeesemete vormi ja ornamendi kujundamisel ilustamisvõtetal ja tehnikal. Tundes näiteks noorema rauaaja ehete vormikujunduse ja ornamendi iseloomu, nende teket põhjustanud tegureid ja kujutelmi, samuti nende töötlemisvõtteid ja vahendeid, saame ettekujutuse varafeodaalsuhete ajastu käsitöö tasemest, selle diferentseerumisastmest küla- ja linnakäsitöö näol, esemete omanike sotsiaalsest päritolust jm.

Etnograafilised allikad aitavad valgustada sama kahe viimase möödunud sajandi ulatuses. Vahepealne feodaalajastu oma sügavate vastuoludega sajandeid kestnud koloniaalike all, aga ühtlasi kokkupuuted uute kultuurimõjude ja nende leviku stiimulitega, keskaegse linnakultuuri kujunemine, ristiusu, eriti XV—XVI saj. katoliikluse surve ja paljud muud tegurid kujundasid ja mõjutasid sellal ka eestlaste käsitöö arengut. Neid küsimusi on seni vähe uuritud, kuid nagu on näidanud mõned hiljuti ilmunud tööd kunstiajaloo ja etnograafia vallas,⁸⁵ osutuvad just need vahepealsed sajandid oma paljude uurimata probleemidega võtmeks meie XIX—XX sajandi rahvakunsti lätete selgitamisel. Eriti väärivad märkimist kunstiteadlase Helmi Üpruse paljusid probleeme tõstatavad uurimused. Autor vaatleb kõnesolevaid küsimusi ajalooliste arengutingimuste ja kunstistiilide muutuste laial taustal, mistõttu tema seisukohad osutuvad teatavaks käsi- raamatulikuks aluseks ka arheoloogidele, kel tuleb tegelda peale muinasaja sageli ka paljude hilisemate perioodide uurimisega. Arvestades viimast, peab käesoleva artikli autor mainitud tööde kasutamist ka antud artikli seisukohalt vajalikuks, eeskätt aga alljärgneva leiumaterjali iseloomustamisel.

Kalmistu leiud

Suurema osa vaadeldava kalmistu panustest moodustavad m ü n d i d. Nagu näha juuresolevast tabelist III, esineb nende hulgas kõige enam Rootsi ööre (43 eks.), seejärel Riia killingeid (8 eks.), üks Tallinna penn ja Tallinna killing, üks Tartu piiskopi

⁸⁵ H. Uprus, Eesti rahvakunst kunstiajaloo aspektist. ENSV Etnograafiamuuseumi AR XXIV. T., 1969, lk. 7—40. Sama, Hõbehelmed ja eesti soost ehtemeistrid. Eesti Rahva Muuseumi AR (XVI). Tartu, 1947, lk. 138—156. Vt. ka H. Sild, Linuk ehk sabaga tanu. ENSV Riikl. Etnograafiamuuseumi AR XXIV. T., 1969, lk. 58—74.

Vermimis-aasta	Mündi nimetus, suurus	Arv	TLM fondi nr.
1634	$\frac{1}{4}$ R. ö.	2	1096 : 48, 55
1642	$\frac{1}{4}$ R. ö.	2	1096 : 77, 91
1645	$\frac{1}{4}$ R. ö.	2	1096 : 56, 75
1666	$\frac{1}{6}$ R. ö. Karl X aegne	9	1096 : 2, 19, 23, 33, 44, 49, 51
1667	$\frac{1}{6}$ R. ö.	3	1096 : 34
1670	$\frac{1}{6}$ R. ö.	1	1096 : 3
1672	$\frac{1}{6}$ R. ö.	1	1096 : 43
1673	$\frac{1}{6}$ R. ö.	2	1096 : 33, 34
1674	$\frac{1}{6}$ R. ö.	1	1096 : 43
1675	$\frac{1}{6}$ R. ö.	1	1096 : 60
1676	$\frac{1}{6}$ R. ö.	3	1096 : 6, 28, 32
1678	$\frac{1}{6}$ R. ö.	2	1096 : 33
1683	$\frac{1}{6}$ R. ö.	1	1096 : 33
1696	$\frac{1}{6}$ R. ö.	1	1096 : 82
16??	$\frac{1}{6}$ ja $\frac{1}{4}$ R. ö.	2	1096 : 61, 68
1862	Aleksander I kopikas	1	1096 : 1
tuhmunud		9	1096 : 14, 15, 17, 19, 39,
aastaarv	$\frac{1}{4}$ ja $\frac{1}{6}$ R. ö.		42, 51
15??	Ri. k. Carolus Gustav	1	1096 : 18
1597	Ri. k. Sigismund III aegne	1	1096 : 52
1641 (71)	Ri. k. Kristiina-aeg.	1	1096 : 8
1663	Ri. k. Karl XI aegne	1	1096 : 65
(15)67	Riia vabalinna killing	1	1096 : 18
tuhmunud	Tallinna killing Joh. III aegne (1568—70)	1	1096 : 24
tuhmunud	Tallinna penn 16. saj. I p.	1	1096 : 32
tuhmunud	Ri. k. Karl XI aegne	1	1096 : 58
tuhmunud	Ri. k. Carl X Gustavi aegne	1	1096 : 65
tuhmunud	Ri. k. Caroluse aegne (Molvõgin)	1	1096 : 70
(15)45	Kristiina aegne (Matto)	1	1096 : 94 (tahvel XI, j)
(16)45	Tartu piiskopi B. Savijärve šerf = $\frac{1}{2}$ penni	1	
1441—59	Kölni denaari jäljendav soestis	1	1096 : 93 (tahvel XI, k)
XI s. I p. (Molvõgin)			

brakteaat ja üks XI saj. pärinev soestis (tahvel XI g-k).³⁶ Et enamik münste leiti luustike juurest (tabel I), siis võib arvata, et ka ülejäänud (segatud haudade kohalt) kuuluvad hauapanustesse. Kui viimane kehtib ka soestise kohta (mida polnud täpselt

³⁶ Mündid on määranud ENSV TA numismaatik **A. Molvõgin**. Samuti on tutvunud nendega Tartu numismaatik **G. Matto**. Tabelis on üks tema eriarvamus.

võimalik kindlaks teha), kinnitab see veel kord, et antud kalmistu piirkonnas oli matmiskoht juba enne keskaegse kalmistu teket.

Kuigi tegemist on vaid väikese uuritud osaga kunagisest kalmistust, annab selle inventar, siinhulgas mündid, siiski üldise kujutluse sajadite vältel toimunud matuste iseloomust. Müntides kajastub sotsiaal-poliitilise ajaloo areng Vana-Liivimaal, alates piiskopivõimu perioodist, Poola ja Rootsi sõdade ajast, Poola okupatsiooni päevist XVI saj. lõpul ja lõppeks Rootsi koloniaalvõimu ajastust XVII saj. Riia ja Tallinna killingid aga meenutavad Tartu kunagise hansakaubanduse aegu. Müntide vanus, nende kaasapanek alates alles XV saj. lõpust, rituaali mõningane sagenemine XVI sajandil, veelgi enam XVII saj., kinnitab, et muinasaegne panusterikas matmiskomme lakkas meie linnades ametliku ristiusu kehtestamisega. Maal jäid kohalikule rahvastikule ristiusu traditsioonid veel kauaks võõraks ja paganlusaegsed matmiskombed jätkusid endiselt ka XIII—XIV saj. Linnades aga peeti paganliku kultuse ranget keeldu. Tartu Jaani kalmistul näiteks puuduvad seetõttu haualeiud XIV—XV sajandini, ehkki matmine sinna algas, nagu eespool märgitud, XIII—XIV saj. künnisel.

Ka XV sajandisse võib kanda kõnesolevast materjalist vaid üksikuid ehteid ja münte. Ent hilisemad feodaalsõdade ja segaduste ajad ilmselt tõid kaasa usurangusest taandumise, stimuleerisid taas vabamalt kasutama paganluskombeid ning näib, et seda soodustas mõneti ka katoliikluse levik ja surve. Kunstiajaloolises ja etnograafilises materjalis kajastub see palvekeede kasutusele tulekus, ilmuvad paatrid ja muud kaelarahad, ristid ja krutsifiksid kui usu sümbolid.³⁷ Ent viimased puudutavad eeskätt jõukamat kihti, kes alati on vatuvõtlikum olnud uutele, eriti usu mõjudele. Et Jaani kalmistule vaadeldud lõigus seesuguse kihi esindajaid oli vähe maetud, nagu nähtub alljärgnevast, siis on loomulik, et viimatimainitud ehtetüüpe siin peaaegu ei kohta, väljaarvatud mõni üksik. Siinseile lihtsõduritele pandi kaasa Rootsi öörid kui kuningriigile alluvuse tähised.

Kaelaehetest kohtame leiumaterjali hulgas üht omapärast ripatsit — 3,3 cm diameetri ja rullkannaga hõbedast **rõngasristi**,³⁸ mille äärisketta keskel esineb ažuurselt lõigatud, laienevate otstega neljahaaruline rist (tahvel VIII, e), analoogiline XIV—XVI saj. kirikusümbolitena laialt kasutusel olnud sõõrik-krutsifikside ja ristidega (nagu krõllidega kantud Andrese rist, kolmehaaruline Antoniuse rist jne.).³⁹ Omapäraseks teeb antud sõõrikristi arhailistes tähtedes äärekettale sisseuuristatud tekst, mille tähendus on seotud Dorpatiga (ülejäanud teksti osa pole dešifreeritud). Rõngasrist leiti 1,40 m sügavuselt, seega on ta

³⁷ **Uprus**, Eesti rahvakunst kunstiajaloo aspektist, lk. 29 jj.

³⁸ TLM: 1096 : 81.

³⁹ **Uprus**, Hõbeehded ja eesti soost ehtemeistrid, joon. 6.

seotud II matuste horisonidiga. Oma sümboolikalt kuulub ta tõenäoliselt XVI sajandisse. Ilmselt kanti sedagi kaelas, võimalik, et mõne jõukama ametikandja tunnuseks vms., ning maeti koos selle omanikuga.

Antud seoses võib nimetada veel üht õhukesest pronksplekist ripatsit,⁴⁰ mille alus on ristikujuline, risti haarad aga ühendatud omavahel rombikujuliselt. Ripatsit ääristab madal liistilustus ning neli sissesoonitud rombi kontuuri (tahvel IX, k). Seegi pärineb ilmselt helmekeel küljest, mille tähisena leiti sama luustiku juurest paar helekollast helmekudrust. Ehkki ripats meenutab üldilmelt mõningaid noorema rauaaja ripatseid, kuulub see oma markantselt tugeva rullkannaga XVII sajandisse nagu ka samast leitud Rootsi õör.

Helmekeedest on jälgi mitme matuse juures (tabel I). Ka segatud haudade kohal leidis neid laialipillatuna (tahvel IX, l ja n).⁴¹ Võrreldes muinasaegsete klaashelmestega, on need nn. talupoja ehete tüüpi, mõnevõrra suuremad ja jämedamalt töödeldud, enamikus tahulise pinnaga potisiiniseist tuhkmjast klaasmasist. Vähem leidis valkjaid või kahvatusiniseid ümaraid helmeid. Leiti ka üks siniseks vööbatud ümar savihelmes. Kõik olid odavad ja lihtsad. Selliseid kandsid talunaised ja -tüdrukud igapäevaste ehetena ning neile omistati, nagu etnograafia allikaist teada, tervendavat mõju.⁴²

Sõlgedest on hauapanustena esindatud vits-, rõngas- ja ketassõled, samuti südamekujulised ja hoburaudsõled. Needki ehted on paljus säilitanud noorema rauaaja vorme ja ornamendimotiive, kuid siiski on nende üldilme muutunud. Varasem peenmeisterlikkus on kadunud, vormid aga osutavad sageli tolle aja talupojakultuuris üldiselt täheldatud ülepakutud mõõtmeid (suured ketassõled) või siis derivaatvorme (peenest pronksraadist degenerereerunud hoburaudsõled, miniatuursed vitssõled j.t.).

Varaseimate muinasajast tuntud sõlgede hulka kuuluvad hoburaudsõled, mis etnograafiliste paralleelide kohaselt püsisid XVII sajandini.⁴³

Jaani kalmistu panuste hulgast leiti viis hoburaudsõlge, neist kolm eksemplari rullotstega, kaks eksemplari seennupukestega (tahvel X, o ja p).⁴⁴ Sõle kaareosa on kas lamekumerast pronksraadist ja imiteerib torsiooni (viimased kaks eksemplari) või on tehtud väänatud traadist. Kõik nimetatud sõled pärinevad II matuste horisonidist, kuuludes tõenäoliselt XVI—XVII sajan-

⁴⁰ TLM, 1096 : 48 (vt. tabel I, luustik XV).

⁴¹ Samas, 1096 : 36, 54, 67, 72, 93.

⁴² A. Voolmaa, Eesti ehted. ENSV Riiklik Etnograafiamuuseum. Tallinn, 1970, lk. 12.

⁴³ Samas, lk. 8.

⁴⁴ TLM, 1096 : 35, 37, 71, 73, 86.

disse. Nii nende kui teistegi ehete kaasapanek surnule räägib selgelt paganlike traditsioonide elujõust.

Vitssõlgi esines kaks eksemplari.⁴⁵ Need kujutavad endast kõige tavalisemaid ja vähemalt XIV sajandist alates üldlevinud sõlgi, millega kinnitati nii meeste kui naiste särke (tahvel IX, j). Valmistatud on need ilmselt rohke vase ja tsingi sulamist e. tombakist (rahvasuus «punane vask»⁴⁶). See annab neile muidu lihtsatele sõgedele aja ka mitmetele teistele järgnevas tekstis nimetatud ehetele väärismetalli meenutava kullavärvilise läike.

Vitssõlgede eeskujul tehtud, veidi laiema kaarega ja suurema diameetriga (4—4,7 cm) õhukesest tombakplekist sõlgi leiti kaks⁴⁷. Erinevalt vitssõlgedest on neil kaareosa ilustatud. Ühel esinevad ridamisi sisselöödud punkteeritud solaarsed ringikesed — juba muinasaja kultussümbolina tuntud motiiv, mis hiljem veel kaua edasi elas — teisel samast kullaläikelisest vasest sõlvel on kaareilustis tehtud kumertäkke-technikas ehk rahvapärases küüskirjas, mida kahelt poolt ääristab sirgete kriipsukeste rida (tahvel VIII, d). Kumertäkke kombinatsioonid olid laialt levinud keskajal. Neid kasutati paljude esemeliikide ilustamisel (puumööblil, kunstitoodetest terrakotadel).⁴⁸ Antud juhul kasutas rahva seast ehtemeister ka ehete puhul sama motiivi. Leiusuhete kohaselt peaksid need sõled kuuluma XVII saj.

Suuri, hõbeplekist tehtud ketas- ehk ratassõlgi leiti kolm eksemplari (tahvel VIII, a-c).⁴⁹ Etnograafias tuntakse taolisi sõlgi peamiselt XVI—XVII sajandi nähtusena, mis oma lillornamendiga kaasnes üldisele barokk-kunsti värvi- ja särarikkusele nii ehetes, tekstiilides kui ka muudes kunstitoodetes. Kõnealused ketassõled esindavad kõik ühte tüüpi. Veidi varieeruv on ainult nende suurus (diameeter vastavalt 5,3; 6,5 ja 7,3 cm) ja serva töötlus. Sõled on sissegraveeritud lillornamendiga. See katab laia poordina sõleketast ning on ääristatud kahelt poolt põiki kriipsukeste reaga. Sõlg on servatud nn. äärevitsaga, suupoolt aga nn. suuvitsaga, mille moodustab sõleketta ülespoole rulluv ääris. Ühel neist (tahvel VIII, b) lisandub äärevitsale veel üleskummitud nupukeste rida, mis muudab välisserva laineliseks. Taoline ääretöötlus iseloomustab eriti XVIII saj. hõbedast kuhiksõlgi, mis ilmselt arenasid välja varasemaist ketassõlgedest. Leiusuhted lubavad vaadeldud kolme sõlge kanda XVI—XVII sajandisse ning tõenäoliselt kuulusid need vähestele siia maetud jõukamatele talupojasoost linnanaistele.⁵⁰

⁴⁵ TLM, 1096 : 27, 40, vrdl. J. Selirand, Kaberla maa-alune kalmistu. Muist- sed kalmed ja aarded. Tln., 1962, lk. 153, joon. 20 : 3.

⁴⁶ Voolmaa, Eesti ehted, lk. 11.

⁴⁷ TLM, 1096 : 45, 78 (vt. tabel 1).

⁴⁸ Üprus, Eesti rahvakunst kunstiajaloo aspektist, lk. 25.

⁴⁹ TLM, 1906 : 64, 90, 92.

⁵⁰ Mõistet «talupojarahvas» on autor kasutanud üldse eesti soost elanik- konna kohta, mille hulka võis kuuluda ka linnakodanikke.

Huvituseta pole märkida, et ENSV Riikliku Etnograafiamuuseumi fondides leidub ornamendilt täpselt sarnaseid ketassõlgi, pärinedes maaleidudena Tartust või Tartu lähedast ümbrusest.⁵¹ Ka Jaani kiriku uurimistöödel toodi sealsete kirikumatuste juurest päevavalgele üsna detailideni analoogilisi hõbedast ketassõlgi.⁵² See kõneleb vastava hõbesepa-ehtemeistri olemasolust Tartus. Siin asus Lõuna-Eesti suurim käsitöö- ja kaubanduskeskus.

Kirjanduses on varemgi avaldatud ürikutel baseeruvaid andmeid eesti soost ehtemeistrite (ettekenmakerid, pistemakerid) olemasolust, kes töötasid väljaspool tsunfti nii Tallinnas kui ka Tartus ning kelle töö seisnes talupojaehete, «talupojahõbeda» e. «mittesaksa» hõbeda valmistamises ja selle müütamises turul, poodides.⁵³ Tartu kohta on toodud andmeid ka tänapäeval tundmatute eesti soost käsitöölise (*Krellenmacher*'ite, *Corallenmacher*'ite) tegevusest XVII saj.⁵⁴ Antud leiumaterjali alusel võib neile lisaks väita veel sõleseppade olemasolu. Kas viimased tsunftis või väljaspool seda töötasid, selle kohta pole võimalik vastust saada. Kuid H. Kruus väidab eestlaste ülekaalu olevat mitmetes Väike-Gildile alluvates tsunftides, mistõttu Tartu raad plaanitsenud 1635. a. isegi erilise eesti käsitöölise gildi asutamist.⁵⁵

Seni täiesti uurimata probleem on meil keskaegse linna käsitöomeistrite diferentseerumisküsimus. Mitmed andmed kõnelevad Tartus muude tsunftide hulgas näiteks relvaseppade ja seppade tsunfti eksisteerimisest,⁵⁶ ent kas selliste linnaseppade kompetentsi ka mõningate ehetetüüpide valmistamine kuulus, pole teada. Suurt huvi pakuvad selles suhtes J. Linnuse uurimused maakäsitöölise, eriti seppade kohta. Neist nähtub, et maasepad üldiselt ei tegelnud peenemate vask- või hõbeehete tootmisega. XVIII sajandil esineb aga nende hulgas vabu seppi, kelle hulgast kogunes sageli mõisate sepikodadesse nii vase-, hõbe- kui ka rauaseppi korruga.⁵⁷

Tartu sõlgedest tuleneb siiski üks järeldus. Nimelt asjaolu, et neile leidub mitmeid täpseid analoogiaid maaleidude näol Tartu

⁵¹ Voolmaa, Eesti ehted, joon. 30 (Nõo), 32 (Sangaste) jt.

⁵² Vrdl. TLM, «Tartu keskaja» väljapanekute vitriin.

⁵³ Vt. Üprus, Hõbehelmed ja eesti soost ehtemeistrid, lk. 152.

⁵⁴ Samas, lk. 151; autor tõlgendab neid kröllitegijatena.

⁵⁵ H. Kruus, Eesti ajalugu III kd. Tallinn, 1940, lk. 250. Vrdl. ka R. Seeberg-Elverfeldt, Die Einwohnerschaft von Tartu (Dorpat). Zur II Schwedenzeit (1625–1656), vornehmlich in ihren estnischen Bestandteilen. OES AR 1933, S. 123 jj.

⁵⁶ TLM, fondides ja keskaja vitriinis väljapanud seppade ja relvaseppade tsunftile kuulunud pitsatid. Ka Seeberg-Elverfeldt, lk. 123, märgib Tartus eesti soost mitmete seppade kategooriaid.

⁵⁷ J. Linnus, Lõuna-Eesti maasepad XVIII saj. ja XIX saj. algul. ENSV Riikliku Etnograafiamuuseumi AR XXII, lk. 168. Sama, Maakäsitöölised Eestis XVIII saj. lõpul. ENSV Riikliku Etnograafiamuuseumi AR XXV, lk. 207–223.

ümbruse aladelt (Nõo, Kursi, Sangaste), kinnitab juba varem P. Johanseni poolt avaldatud arvamus, et eesti talurahva ja linnakultuuri vahel püsis katkestamatu kontakt, eeskätt ehete («talupojahõbe») vahendusel juba alates XIV sajandist.⁵⁸

Leiuinventaris moodustavad viimase sõlgede kategooria s ü d a m e k u j u l i s e d s õ l e d — 3 eksemplari (tahvel VIII, f).⁵⁹ Taoliselt tuntakse juba noorema rauaaja lõpust, vähemalt XIII sajandist alates ning need püsisid kõige kauemini Saaremaal, eriti Sõrves. Arheoloogilise ja etnograafilise materjali võrdlus näitab, et sajandite vältel tegid need sõled läbi mitmeid muutusi,⁶⁰ mida peegeldavad ka Jaani kalmistu leiud. Neist nooremaks tuleb leiusuhete alusel pidada (tabel I, luustik XI) lamedast pronksvitsast tehtud südamekujulise kaarega sõlge, millel puudub ornament. «Südame» ülaosas esineb madal «hari», sõle alumises tipus aga profileeritud nupp (tahvel VIII, f), mis lähendab viimast noorema rauaaja vastavatele ehetele. Sõle dateerib aga XVII sajandi II poolde Rootsi öör.

Ülejäänud kaks eksemplari on, leiusuhete põhjal otsustades, mõnevõrra vanemad. Nad on mõõtmetelt väikesed. Üks neist on 2,3 cm diameetriga, mille südamekujulist kaart kattis sinine email (mis kahjuks hävines elektrolüüsil puhastades); selle «hari» on töödeldud kolme stiliseeritud loomapea kujuliseks, alumises tipus esineb pirnukujuline profileeritud nupp (tahvel VIII, f). Teine miniatuurne (1,7 cm diam.) sõlg on kitsa kaarega. Muidu sarnaneb, väljaarvatud emaililustus, eelmisega (tahvel VIII, f). Et viimased kaks eksemplari pärinevad enam-vähem samast sügavusest, siis on põhjust pidada neid ühe ja sama meistri tööks. Neile sarnaneb täpselt üks eksemplar Põltsamaalt.⁶¹

S õ r m u s e i d leiti ühtekokku kaheksa eksemplari, neist üks hõbedast pitserisõrmus; teised pronksist⁶² — kolm paelakujulist nõrgalt sissesoonitud kriipsu- või kuuseoksamotiividega, kaks ovaalse plaadiga e. kilbiga — üks võrelise, teine ebamäärase ilustisega ja kahe silmaga (kiviga) sõrmus (tahvel X, r). Etnograafia andmetel on just eheterikas XVI sajand toonud kasutusele pitserisõrmused, mis püsisid kuni XVII sajandini, XVIII saj. kuuluvad mitmesugused kiviga sõrmused.⁶³ Antud leidudest vanemad on kahtlemata paelakujulised, mis jäljendavad noorema rauaaja vastavaid sõrmuseid.

Muudest panustest võiks veel nimetada kolme rootsuga raudnuga,⁶⁴ terava tipu ja kolmnurkse ristlõikega (tahvel VII, s), mis

⁵⁸ P. Johansen, Tallinna Märkmeteraamat 1333—1374. Tallinna Linnaarhiivi väljaanded nr. 8. Tallinn, 1935, lk. XLVII, 111 jj.

⁵⁹ TLM, 1096 : 44, 84, 85.

⁶⁰ Vrdl. Voolmaa, Eesti ehted, lk. 9, joon. 44—50.

⁶¹ Voolmaa, Eesti ehted, lk. 9, joon. 44.

⁶² TLM, 1096 : 9, 46, 47, 57, 67, 87, 88.

⁶³ Vt. Voolmaa, Eesti ehted, joon. lk. 10, joon. 69.

⁶⁴ TLM, 1096 : 3, 13, 45.

samuti ei erine hilistest muinasaja vormidest, kahte ümarat pronkstraadist rõngast (tahvel IX, h)⁶⁵, ühte kandilise kujuga sümmeetriliste otstega **vaskpannalt** (tahvel IX, i) ning raudplekist saapakontsaplekke.⁶⁶

Haudades säilis kohati ka villase pealiskõiva jäänuseid koos pronksplekist kumerpealiste kannaga nõopidega (sõduri rõivas?) ning ühe käeluu küljes ka brokaatpitsi jäänuseid (tahvel IX, m ja o).⁶⁷

Leiud asula ja vanalinna kihtidest

Kõnesolevate kaevandite asulaleidudes moodustab põhilise osa kedrakeraamika. Leiti ka 4—5 kildu käsitsivalmistatud nõude küljest (tahvel VII, d)⁶⁸, mis on analoogilised varem Tartu asulakihtidest (Magasini t.) ja linnuselt saadud koredapinnalisele, paksuseinalisele keraamikale. Sama kohtame mujalgi Eesti ala l a. tuh. II poole ja lõpu muististes.

Kedrakeraamika liigitamine ja dateerimine osutub võrdlemisi raskeks, sest stratigraafiliselt on võimalik eraldada vaid teatavaid suuremaid perioode, mitte aga otseselt sajandeid. Neil juhtudel on pöördutud otsuse tegemisel peamiselt võrdlustele nõude profiili, koostise, ornamendi ja põletusastme alusel. Mõnel määral on abiks juba varem tehtud Tartu keraamika analüüs, samuti naaberlalde linnuste ja linnataoliste asulate võrdlusaines.⁶⁹

Arvestades öeldut, võib kõnesoleva piirkonna asulakihtides eraldada kõigepealt v a r a s t l a a v i t ü ü p i k e d r a k e r a a m i k a t, mille savisegus esineb liiva, kohati üsna jämedateralist liiva. Kolmekihiline (või ka kahekihiline) nõu seinä murrukoht peegeldab keskmist põletusastet (tahvel IX, a-c).⁷⁰ Sellised nõud arvatakse olevat valmistatud aeglaselt pöörleval käsikedral.⁷¹ Antud nõude profiile iseloomustab tugevasti tagasipööratud ülarrant ja lühikese võrikuga kaelaosa, mis läheb üle kumeraks õlaks; nõude nivendi kohal ja õlaosas esineb joon- või lainjatest vöönditest ornament (tahvel VII, b, c, e). Viimane on veetud nõu pinnale tavaliselt terava kepikesega, nagu see on karakterne ka

⁶⁵ TLM, 1096 : 25, 67.

⁶⁶ Samas, 1096 : 41, 69.

⁶⁷ Samas, 1096 : 75, 62.

⁶⁸ Samas, 1096 : 53; vrdl. **Trummal**, Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel, lk. 37, tahv. II, e, f ja g.

⁶⁹ Vt. **Trummal**, Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel, lk. 41—48.

⁷⁰ TLM, 1096 : 97, 99, 101, 106, 107, 108, 110. Abv. k.: 28, 29, 30, 40, 41, 42, 47, 50, 51, 52, 56, 57.

⁷¹ **E. Nickel**. Der „Alte Markt“ in Magdeburg. *Ergebnisse der archäologischen Stadtkernforschung in Magdeburg*. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion Vor- und Frühgeschichte, Bd. 18. Berlin, 1964, S. 108 (edaspidi: **Nickel**).

Novgorodi XI saj. kedrakeraamikale.⁷² Uhe iseloomuliku tunnusena esineb veel ümar äärerant, mille siseserv tavaliselt veidi püstub. Nõude põhi kujutab äralõigatud koonust.

Nõukogude uurijad nimetavad seda tüüpi kedrakeraamikat slaavipäraseks. Ent see ei tähenda nagu mujal taoliselt nõu vorme ja lähest ornamentide ei esineks.⁷³ Huvitavaid andmeid pakub germaani alade vastava perioodi kedrakeraamika kohta E. Nickeli uurimus, kus käsitletakse kogu Ida-Elbe piirkonna joon- ja lainelise ornamendiga keraamikat mitte kui slaavi, vaid germaani tüüpi, ehkki varasemad uurijad ja keraamika tundjad, nagu K. Strauß, E. Schuldt jt., nimetavad seda eranditult slaavi keraamikaks.⁷⁴ E. Nickel põhjendab oma seisukohta loogiliselt. Joon- ja lainjas ornament pole omane mitte ainult slaavlastele. Ta märgib, et see esines juba rooma provintsidest avaridel, samuti mitmetes germaani ja slaavi piirkondades samaaegselt. Germaani linnades leiduv vastav keraamika ei tarvitse olla mõjustatud slaavi omast.⁷⁵ Samas dateerib autor lainelise ornamendiga keraamika leviku germaani aladel 900.—1000. aastani, seega mõnevõrra varasemaks kui senised andmed eelmainitud G. P. Smirnova töös Novgorodi vastava keraamika kohta.

Tartu keraamika senine analüüs näitab, et siin on samuti vanim just joon- ja lainelise ornamendiga kedrakeraamika, mis on kohati ebakorrapärase töötusega (tahvel VII, e, f ja g). Kuna idapoolsete käsitöökeskuste tugev mõju siinses pottsepises on autori poolt varem tõestatud, tundub olevat õigustatud vastavat sinset keraamikat slaavipäraseks nimetada. Tartu linnuse võrdlusandmete kohaselt on eelnimetatud varane kedrakeraamika dateeritud XI saj. I poolde või keskpaika.⁷⁶ Pole põhjust kahelda, et vastavat tüüpi leiud ka all-linna kihtides on samaaegsed. Stratigraafiliselt oli seda võimalik kontrollida Abovjani t. kaevandi põhjakihtides, kus eelnimetatud savinõutükid esinesid vahetult nõrglubja kihi peal. Samasugused leiutingimused iseloomustavad ka Jaani kalmistu kaevandi põhjakihti, eriti AB₁₋₂ ruudustikes. Üksikud fragmendid, mis leiti kõrgemalt, olid sinna sattunud ilmselt kihtide segamisel matustega.

⁷² Г. П. Смирнова, Опыт классификации керамики Древнего Новгорода. МИА, № 55, 1956, Табл.: А, Б, В, Г (tüübid ja kirjeldus). (Edaspidi: Смирнова).

⁷³ Vrdl. nn. slaavi tüüpi keraamika käsitlust Ojamaa hilisviikingiaegsetes kalmetes Marten Stenbergeri uurimuseš „Das Gräberfeld bei Ihre im Kirchspiel Hellvi auf Gotland.“ Der Wikingerzeitliche Abschnitt. Acta archaeologica vol. XXXII, 1961. Kopenhagen, 1962, S. 89 jj., kus ta võrdleb neid D. Shellingi slaavi keraamika käsitlusega Rootsisis.

⁷⁴ Vrdl. Nickel, 107 jt. ja K. Strauß, Schlesische Keramik. Studien zur deutschen Kunstgeschichte, Strasburg, 1928, S. 6—10 jj.; E. Schuldt, Die slavische Keramik in Mecklenburg, Berlin, 1956.

⁷⁵ Nickel, S. 128.

⁷⁶ Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel, joon. 9: a, b, d, g, h, i, k.

Kõnesoleva varase kedrakeraamika hulka kuuluvad tõenäoliselt ka viimastega koos üsna nõrglubjalt 3,5 m sügavuselt leitud, omapärase püstja laia kaelaga ja tasase ülarandiga nõu tükid, mille nivendi kohal oli tugev mõhn-ilustus. Sellest allpool esineb viltuste «kammivajutuste» vöönd, seejärel korrapärane joonvajutus (tahvel VII, a ja IX, d).⁷⁷ Nõu seinapaksus on 0,8 cm. Üks analoogilist tüüpi nõutükke leiti 2,5 m sügavuselt palkpõrandaalusest kihist, kuhu see võis sattuda seoses ehitustöödega.⁷⁸ Sellegi koostises esines jämedateraline liiv, põletusaste oli keskmine. Kammivajutus-ilustus esines otse mõhnal. Selliseid ilustusi kohtab Novgorodis jm. idapoolsetes käsitöökeskustes, kus need ka profiililt on sarnased. Nende kasutuseloleku aega dateeritakse X saj. lõpust XI saj. alguspooleni.⁷⁹

Järgnevalt võib eraldada rida kedrakeraamika leide, mis kuuluvad eeskätt Tartu linnuse ja idapoolsete keskuste võrdlusandmete alusel XII sajandisse.⁸⁰ Viimased võisid aga kasutusele tulla juba eelmisel sajandil. Nende profiil (vt. tahvel IX, e) meenutab nn. linnu kaela, savi-liiva koostis on mõnevõrra peenem eespool kirjeldatud keraamikakoostisest, põletus ei erine peaaegu mitte milleski viimase põletusastmest, valdav on korrapärane joonornament.

Üldiselt on nii XI kui XII saj. edasi püsinud nõude fragmentide hulk suhteliselt vähene. See näitab, et XI saj. asustus vanalinna antud piirkonnas ei olnud veel kuigi intensiivne.

Suurem osa kedrakeraamika leide kuulub XIII—XIV saj. vahemikku. Nii kohtame siin arvatavasti juba XII sajandil tekkinud ja XIII saj. (võimalik, et veel XIV saj. algulgi) edasi püsinud nõuvorme.⁸¹ Endiselt iseloomustab neid liivsavi koostis ja nõu murrukohtki on mõnel veel kolmekihiline, kuid nõude seinad on muutunud tunduvalt õhemaks (0,4—0,5 cm), nõu kaelaosa on teravamalt profileeritud, enamikus püstjalt või laiema kaarena väljapoole hoiduv (tahvel IX, f ja g). Õlaosas esineb harva veel nõrku joonvajutisi, enamikul nõudest aga puudub ornament. Nende kildude suhteline arvukus ja lihtsustunud vorm, kuid kvaliteetsem töötlus, viitavad juba keskaegses Tartus kujunenud massilisemale tootmisele.

Viimati mainitud keraamika tunnused kõnelevad teatavast ülemineku perioodist slaavi keraamikalt uuele, peamiselt germaani läänepoolsetest aladest mõjustatud toodangule. Näiteks püstjalt tagasihoidva laia kaelaga nõu, mille kaela keskosa

⁷⁷ TLM, Abv. k.: 55.

⁷⁸ TLM, Abv. k.: 40.

⁷⁹ Смирнова, tüüp III: B, Г, Д variandid.

⁸⁰ TLM, 1096 : 106; Abv. k.: 40, 41 jt. vrld. Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel, joon. g, f, e, m.

⁸¹ TLM, 1096 : 74; Abv. k.: 29, 34, 37; vrld. Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu vanalinna territooriumil, lk. 17—18; joon. 6, 7, 8.

sopistub kergelt väljapoole (tahvel IX, f), meenutab germaani aladel laialt levinud omataolise profiiliga kerakujulisi amforaid.⁸² Idapoolseis leidudes sellised puuduvad. Samal ajal pakub Läti linnataoliste asulate keraamika palju sarnaseid tüüpe, eeskätt Koknese ja Vana-Riia kihtides,⁸³ kus germaani pottsepise mõjud ilmnevad mõnevõrra varem kui Tartus jm. Eesti linnustel (Otepääl, Lõhaveres ja Tallinna all-linnas), kus vastava perioodi leiuvainest esineb.⁸⁴ Rikkalikumalt kohtame aga taolisi slaavi keraamikalt üleminekunähtusi (kasutades Strauße terminoloogiat)⁸⁵ veel Lõuna-Baltikumis, Poola ja Sileesia aladel ning Germaani varakeskaegseis linnades.

Tartu pottsepises võib veelgi leida taolisi näiteid, mida slaavi tüüpide hulgas ei kohta (tahvel X, h ja i näidatud profiilid). Nõu ümar äärerant pöörduv neil kumeralt väljapoole või on vertikaalselt, mõnikord koguni viltuselt ära lõigatud. Neil on kõrge kumer õlaosa ning ka savikoostis on peenemaks muutunud.⁸⁶ Taolised vormid kõnelevad võõrvallutajatega koos Eesti ja Läti aladele ilmunud saksa pottseppadest ja nende toodangu mõjust.

Tartu keskaja pottsepise kõige iseloomulikumate näidetena, mis olid XIV—XVI sajandini laialt kasutusel nii linnusel kui linnas, tuleb märkida tahvil X, j ja k näidatud profiilidega nõusid. Nõu profiili kõige iseloomustavamaks jooneks on ümaralt väljapoole kaarduv äärerant, mis on järsult ära lõigatud. Selle väliserv pöörduv alati allapoole. Need potid on kvalitatiivselt varasemast keraamikast täiesti erineva punase peensavi koostise ja põletusastmega. Viimast tõestab nõuseina tugev kõlisemine. Nõud on valmistatud jalakedral, ilma ornamendita, massiproduktiioonina.⁸⁷ Kõik see viitab linnakäsitöö organiseeritud tootmisele. Vähemalt nn. rootsi ajast on mitmeid teisigi andmeid eesti soost pottseppade eksisteerimisest Tartus.⁸⁸

Viimati käsitletud keraamikaga paralleelselt esineb Tartus ka nn. reini keraamikat,⁸⁹ otsene import Läänemaadest. Autor on seda lähemalt juba oma töödes analüüsinud. Autor on lähemalt uurinud ka Tartu leidudes esinevat glasuurpin-

⁸² Vt. Nickel, Tahv. 54 : 9 jt.

⁸³ Autoril oli võimalus tutvuda Läti NSV Ajaloo Instituudi Arheoloogia sektoris A. Stubavsi ja A. Caune juhtimisel Koknese (1965) ja Daugava sadamakail 1970/71. a. toimunud väljakaevamiste materjalidega, mille võrdlusandmeid autor kasutab nimetatud uurijate lahkel loal.

⁸⁴ Vrdl. AI, 4036 : III N 241; III 171; I 461; 4133 : 630, 898, 995, 1029, 1113, 1342.

⁸⁵ Strauß, S. 7—8, tahv. I : I ja Nickel, tahv. 40: f; 39: g, r.

⁸⁶ TLM, 1096: 28, 29, 31, 38; Abv. k.: 9, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 22.

⁸⁷ Vrdl. ka Trummal. Arheoloogilised kaevamised Tartu vanalinna territooriumil, joon. 9.

⁸⁸ Seeberg-Elverfeldt, lk. 131.

⁸⁹ TLM, 1906: 5, 30, 31, 38, 64, 97, 109, 110; Abv. k.: 17, 25, 27, 36, 37, 38, 48.

naga keraamikat.⁹⁰ Seepärast puudub siinkohal tarvidus neil uuesti peatuda, sest keraamikatüübid kõnesolevais kaevandis on analoogilised. Täiendavalt tuleb aga märkida, et autori poolt varem XIV—XV sajandisse dateeritud tuhmi helehalli pinna, jämedalt töödeldud reini keraamikat esineb näiteks Vana-Riia Daugava kail arvukalt juba XIII saj. kihis.⁹¹ See näitab, et reini keraamikat (veelgi tõenäolisem, et reini savi) imporditi Riiga juba vahetult pärast maa vallutamist. Et ka vaadeldavais Tartu kaevandis seda tüüpi reini keraamikat esineb koos hilise kdrakeraamikaga, siis on võimalik, et see tuli meilgi kasutusele juba enne XIV sajandit.

Väga sarnane nii oma vormilt kui värvuselt on Tartu ja Vana-Riia glasuuritud keraamika. Meie kaevandis esines see ainult tunduvalt vähemais variantides; seda võib öelda ka musta-rohelisega glasuuritud ahjukahlite kohta, mis XVI—XVIII saj. baroki interjööris kõikjal Euroopas domineerisid. Nagu arvavad Riia uurijad,⁹² oli võimalik ka nende kohapealne tootmine Baltikumis. Tartu puhul puuduvad selle kohta otsesed tõendid, ent TLM kogudes esinevad mitmed pottseppade tsunfti pokaalid ja pottsepasellide vasksed tuhataldrikud kinnitavad pottseppade tsunfti olemasolu.⁹³ Ilmselt pidi see teenindama just bürjerite interjööri vajadusi. Ka on leitud üks kahhel Tartu pottseppmeistri Johan Reini (Rehn'i) nimega, dateeritud 1684. a.⁹⁴

Peale keraamika kohtame antud leiuanises vähesel määral muid töö- ja tarbeesemeid. Neist võiks nimetada räni- või liivakivist luisutükke, ühte sulatustiigli fragmenti ja hallist põletatud savist reljeefse joonsüvendiga värtnaketra (tahvel VII, r),⁹⁵ kahte suurt ovaalset raudpannalit (tahvel VII, t) (hoburakmete küljest?) ning paari ebamäärast raudriista fragmenti.⁹⁶

Puuesemeist oli säilinud õhukestest trapetsja kujuga laudadest vitsik (tahvel X, m), mis leiti kalmistu kaevandist 2,7 m sügavuselt koos XII—XIII saj. kdrakeraamikaga.⁹⁷ Tartust on leitud selliseid õige mitmetel kaevamistöodel (Jaani kiriku ümbruses ja Ülikooli tänaval) koos XII—XIII sajandi keraamikaga, neist üks

⁹⁰ TLM, Abv. k.: 5, 10, 19, 22, 24, 26, 31.

⁹¹ A. Caune kaevamisinventar (1970—71) Läti NSV TA AT-s Riias. Vrdl. ka Вилсоне, стр. 124, 130.

⁹² H. Tunzelmann. Die alte einheimische Kachelkunst und die Ofenkacheln im Rigaer Dommuseum. Riga, 1933, S. 31 jj.

⁹³ TLM, «Tartu keskaja linnakäsitöö vitriinis».

⁹⁴ R. Otto. Ueber zwei in Dorpat gefundene steinerne Gebrauchsgegenstände des 16-ten und 17-ten Jahrhunderts. Sitzungsberichte der GEG 1910, Jurjev-Dorpat, 1911, S. 138—147 koos joonisega.

⁹⁵ TLM, 1096: 16, 105; Abv. k.: 56 (tiigli fragm.); vrdl. Saadre-Tarakanova, joon. 6: 11, 12 (samasesug. värtnakeder).

⁹⁶ TLM, 1096: 66; Abv. k.: 35, 45.

⁹⁷ TLM, 1096: 80.

meistrimärgiga treitud taldrik (tahvel X, I ja n). Taolised puunõud on üsna tavalised ka Tallinna all-linna kihtides, Riia vanalinnas, eriti mitmekesiselt on nad esindatud Novgorodi jt. Vana-Vene linnade leiuaineses.⁹⁸

Vitsiku leiusuhted Jaani kiriku kaevandis lubavad sellegi seostada linna-eelse asulaga.

Eeltoodut **kokku võttes** tuleb märkida, et kahe viimase Vana-Tartu väljakaevamise tulemused täiendavad ja täpsustavad nii mõneski küsimuses ja oletuses autori varasemaid seisukohti. Eesti-ala linnade ajaloolise kujunemise käik on toimunud, nagu mujalgi naabruses, vara-feodaalsuhete arengu süvendamise ja feodaalsuhete kinnitumise tulemusena. Tartu kui vanimaid linnalisi keskusi Ida-Baltikumis, on esile kerkinud tänu soodsale looduslik-geograafilisele asendile. Sellele on esmakordselt tähelepanu juhtinud juba H. Moora.⁹⁹ Nagu näitab Tartu linnuse ja all-linna kaevamismaterjal, eeskätt just varase kedrakeraamika levik, on siia keskendunud hiljemalt X—XI saj. künnisel üks olulisi kaubitsemiskeskusi. Kuid sellal ei saanud see olla midagi enam kui eesti ühiskonnas käimasolevate vara-feodaalsuhete arengule vastava kogukonnast eraldunud ladviku, eeskätt kaubitsejate, keskus, aga sellega seoses ka traditsiooniline rahvakogunemise (võimalik, et ka kultuse) koht. Siia alles hakkas pikkamööda kontsentreeruma ka arenenum käsitöö (pottsepis, lihtsam raua- ja pronksisepis). Sellise soodsa sadamakohaga asula kaubanduslikke funktsioone kaitses Toomemäel asetsev linnus.

Kui veel kord heita pilk uuritud leiuainesele (Magasini, Abov-jani, Ülikooli tänavalt ja Tartu linnusele), samal ajal silmas pidades, et puudub linnatsentrumit iseloomustav materjal, veendume siiski, et Tartus ei olnud veel XI saj. kuni XIII saj. algupooleni välja kujunenud rauasepises, hõbeda- ja pronksitöötlimes linnatüüpi käsitöö arengutaset nagu seda kohtame ükskõik millises sama perioodi feodaalsüsteemi käsitöökeskuses, varakeskaegses linnas. AINUÜKSI Novgorodi ühe kvartali (Kuzmodemjanskaja ja Holopi-Velikaja t.) väljakaevatud käsitööproduktioon — rauast, terasest, värvilistest metallidest, puust jm. instrumentide ja meistritöökodade leiud, rääkimata käsitöötoodangust,¹⁰⁰ peegeldab võrratult sügavamat spetsialiseerumist. Ka teiste Vana-Vene linnade uurijad on viimasel ajal hakanud järjest diferentseeritumalt arvestama käsitöö linnalise iseloomu kujunemist kui määravat tegurit asula linnaks kujune-

⁹⁸ Vrdl. Saadre-Tarakanova, joon. 8: 2, 3, 10: Вилсоне, стр. 127; Засурцев, Новгород, открытый археологами, М., 1967, стр. 20 и след.

⁹⁹ H. Moora, A propos de la fondation de Tartu. OES AR, 1933. Tartu. 1935, lk. 186—201.

¹⁰⁰ В. А. Колчин, К итогам работ новгородской археологической экспедиции (1951—1962). КСИА, вып. 99, М., 1964, стр. 10—11 и след.

misel.¹⁰¹ Nagu sissejuhatuses märgitud, on selles suhtes veelgi täpsemad kriteeriumid välja töötatud Poola ja Germaani linnade tuntud uurijate poolt. Esiplaanile kerkivad sellised sotsiaalmajandusliku iseloomuga näitajad nagu linnaelanike «mitteagraarne» (linnaeline) tegevus, linna reeglipärane planeerimine, asustuse tihedus, püsivate turgude olemasolu, kindlustusehituste iseloom jne.¹⁰²

Nimetatud kriteeriumide valguses paistab Tartu kaubitsemiskohas tekkinud asula alles linnaeelse e. algetapina. Ühes oma viimases kirjutises juhtis H. Moora veenvalt uurijate tähelepanu sellele, et eesti hõimude käsitöömeistrite metallitöötlemise ja juveliirkunsti oskus ei küündinud veel kaugemale kitsast kohalikust käsitööst, nimetades seda talupoja käsitöö astmeks.¹⁰³ Just niisugust arengutaset, väljakujunemata tööjaotuse ja ühekülgse tootmisega, peegeldavad Tartu XI—XII saj. leiud. Kujukaks näiteks on kasvõi puutöötlemine, milles eestlastel on väga vanu traditsioone ja ka arvukaid puunõude leide, osalt isegi meistrimärkidega, nagu eespool näidatud. Kuid puuseppmeistrite diferentseerumine, töötluise ühekülgne iseloom ja tootmise mastaabid ei vasta sellal veel linnakäsitöö tasemele nagu me seda taas kõige lähema naaberlinna Novgorodi või teiste lõuna pool asuvate varakeskaegsete linnade, nagu Volini, Szczecini, Krakowi jt., XI—XII saj. leidude vahendusel tunneme.¹⁰⁴

Viimatimainitud linnade puhul kohtame veel üht väga olulist linna funktsioone iseloomustavat nähtust, s. o. linna või ka feodaalse linnuse kindlustuse keerukas ehituskonstruksioon, mis aga Tartu linnusel tollal ei erinenud peaaegu mitte milleski teiste Eesti maalinnuste (Otepää, Lõhavere jt.) kaitseehituste iseloomust.

Nii ei ole mitte juhus, et ürikuist tunneme Tartut kui linna mõistele vastavat terminit («civitas») alles XIII saj. keskpaigast alates — viimast tõlgendab R. Kenkmaa 1248. a. ürikanndmete alusel linna tähenduses ning mitmed uurijad omistavad sellega seoses Tartule esmakordselt linnaõiguse saamise.¹⁰⁵ Vene kroonika XI saj. I poolel kohatud termin «град» on ammu leidnud nii nõukogude kui välismaiste uurijate poolt diferentseeritud tõlgen-

¹⁰¹ Ф. Д. Гуревич, О времени возникновения городов на территории Белоруссии. *Studia archaeologica in memoriam Nagri Mooga*. Таллинн, 1970, стр. 69—73. Vt. ka Н. Н. Воронин, П. А. Раппопорт, Археологическое изучение древнерусского города. КСИА: 96, М., 1963, стр. 15 jj.

¹⁰² W. Hensel, *Anlänge der Städte bei den Ost- und Westslawen*. Bautzen, 1967, S. 29—32. L. Leciejewicz, *Zur Entwicklung des westpommerschen Städtewesens in frühen Mittelalter*. Siedlung, Burg und Stadt. Berlin, 1969, S. 161—163.

¹⁰³ H. Moora, H. Ligi, *Baltimaade rahvaste majandus ja ühiskondlik kord XIII saj. algul*. Tartu, 1969, lk. 9 jj.

¹⁰⁴ Колчин, стр. 8—10; Leciejewicz, S. 162 jj.

¹⁰⁵ H. Kruus, *Eesti ajalugu II*. Tartu, 1937, lk. 89 (R. Kenkmaa artikkel «Linnad ja linnakaubandus»).

damist, enamasti linnuse tähenduses. Tartu puhul on ka käesoleva töö autor näidanud oma varasemais kirjutistes, et kroonika väljend «постави град» tähendas vallutatud eestlaste maalinnuse kohale uue linnuse püstitamist Vene vürsti poolt.¹⁰⁶

Samas ei teki aga kahtlust, et XI—XIII saj. algupooleni toimunud nn. linnaeelse etapi areng peagi ka Tartu tõelise linna kujunemiseni oleks viinud. Ent uue sotsiaal-poliitilise situatsiooni teke Ida-Baltikumis — võõrvõimude sissetung — takistas selle protsessi kulgu ning linn sai oma kivimüüride, turu ja linnaõigusega välja kujuneda alles võõra võimu ajal feodaalrežiimi kehtestamisega.

Järgnevate sajandite käsitööproduksioon, nagu eelnevas näidatud, on muutunud oma iseloomult (XIII—XIV saj. kedra-keramikas uus kvaliteet, XIV—XVI saj. mitmesuguse otstarbega reini keramikas ja glasuurpinnaga nõude kasutusele tulek, ahjukahvlite kasutamine). Seda soodustas käsitöölise ja kaupmeeste organisatsioonide teke ning kaugkaubanduse areng Hansa linnade võrgus. Eespool selgus ka, et suur osa meistreid Tartus olid kohalikud. Nad võisid töötada ka väljaspool tsunfti ning sajanõude vältel tootsid «talurahvahõbedat» eeskätt lihtrahvale. Seda massitoodanguna produtseerides (hõbesõled, pronksist ehted, sõrmused, helmekeed jne.) ning müües, soodustasid nad pikkamööda linnakultuuri sattumist maale. Sellega ühtlasi kandus sinna, nagu näitas mitmete linnatoodete (hõbe- ja pronksehete) leidumine maal, ka uusi kultuurielemente (uute kunstistiilide sugemeid lillornamendi levikus, ristiusu sümbolikas jne.). Need segunesid sageli märkamatult paganlusaegsete traditsioonidega või vana ornamenti motiividega, neid omandasid peamiselt jõukamad. Pärisorjusse surutud talupojad ammutasid endiselt elujõudu paganlusaegsetest tavadest. Need püsisid veel XVI—XVIII sajandini.

Kahjuks ei võimalda kõnesolev leiuväine teha sügavamaid järeldusi linna sotsiaalmajanduslike arengunähtuste, eeskätt elanikkonna sotsiaalse ja käsitöölase diferentseerumise kohta. Ka linna planeerimine kaubitsemiskeskusega seotud asulast ülekasvamisel, turu asukoha ja selle iseloomu väljaselgitamine ning veel mitmed teised linna majandusgeograafiaga seotud küsimused vajaksid tulevikus uusi kaevamisandmeid.

¹⁰⁶ В. К. Труммал, Археологические раскопки в Тарту и поход князя Яро-слава в 1030 году. «Советская археология», т. 2, 1971, I к., стр. 167—268.

К ИССЛЕДОВАНИЮ АРХЕОЛОГИИ ДРЕВНЕГО ТАРТУ

В. К. Труммал

Резюме

К исследованиям городища Тарту (1956—1960 гг.) и древнего города на ул. Магазины (1966 г.) прибавились новые раскопки 1969 года на территории средневекового кладбища около Ивановской церкви (ул. Юликооли). Затем в 1970 году раскопки продолжались во дворе по ул. Абовяна, 8.

Оба последние участки раскопок находятся ≈ 200 м друг от друга в северо-западной части нижнего города (рис. 1). Площади этих раскопок связаны природно с речной поймой р. Эмайги, где в течение столетий на материке — мергеле отложился довольно толстый (3,5—5 м) культурный слой. Толщина напластований раскопа Ивановской церкви немного меньше (2,5—2,8 м), чем во дворе по ул. Абовяна (3,5 м). Хотя размеры раскопанной площади очень ограничены (260 м²), раскопки дали все же ряд новых данных о характере и сложении культурного слоя города. Многочисленный подъемный материал позволяет также уточнить некоторые предположения автора, сделанные на основе более ранних исследований.

Раскопки на кладбище (также письменные источники) показывают, что оно было основано сразу же после постройки церкви — одного из лучших примеров готики Восточной Прибалтики, т. е. на рубеже XIII—XIV вв., и существовало как кладбище вплоть до конца XVIII века.

При раскопках можно было определить 4 отдельных комплекса подъемного материала:

1) В верхних слоях песка и разного строительного мусора (до 0,80 м) были найдены перемешанные погребения (скелеты, черепа), относящиеся, по-видимому, к XVIII веку.

2) II горизонт погребений (рис. 2) содержал (в гл. 0,80—1,60 м) многие могилы — скелеты в деревянных, с очень плохой сохранностью ящиках вместе с разнообразным погребальным инвентарем (табл. I). Монеты датируют данный горизонт XVI—XVII веками.

3) В III горизонте (в 1,60—2,80 м) хорошо сохранились могильные ящики из сосновых досок (рис. 3), однако, сохранность скелетов очень неважная, полностью отсутствовал погребальный инвентарь (табл. II). По стратиграфии предполагается, что этот последний горизонт связан с христианскими погребениями XIV—XV вв.

4) При исследовании Ивановской церкви (в 1960-ых годах), под бревенчатым настилом, на котором построена церковь, были обнаружены также некоторые погребения. По всей вероятности они древнее церкви и вполне возможна их связь с ранним городским поселением.

К той же группе находок принадлежат и многие фрагменты гончарной посуды (табл. VII: е, ф, к), некоторые точильные камни (табл. VII: р), глиняная пряслица (табл. VII: г), доски деревянной посуды (табл. X: 1, п) и т. д., полученные в западной части кладбищенского раскопа. Эти находки были сделаны в нижнем напластовании III горизонта, состоящего из тонкого слоя гумуса и глины, отложившихся на материке. Последняя часть культурного слоя связывается с ранним городским поселением XI—XII вв.

Главным образом такого же происхождения были находки из раскопок на ул. Абовяна, 8. Верхние отложения культурного слоя (в 0,50—2,20 м) сохранили здесь интенсивные следы строительной деятельности XVI—XVIII вв. (рис. 4; табл. IV). Были обнаружены и остатки каменного фундамента (в 2,50 м) одного кирпичного здания, по-видимому, бывшего дома маленькой гильдии (XIV—XVI вв.), на участке которого располагался данный участок. Были открыты и фрагменты рейнской керамики и полированной посуды XVI—XVIII вв.

По мере продвижения в глубь напластования становились глинистее и темнее. На глубине 2,20—2,30 м показались остатки бревенчатого пола, по всей вероятности, одного из помещений хозяйственного характера (рис. 6). По стратиграфии его можно датировать XIV—XV веками.

В самом нижнем горизонте раскопа (в 2,5—3,5 м), находящемся на материке, обнаружился культурный слой аналогичного характера с поселением вышеописанного раскопа. Насыщенность разными органическими веществами (зола, рыбы кости и чешуя и т. д.) была здесь еще интенсивнее, было найдено и гораздо больше фрагментов гончарной керамики XI—XII вв. (в том числе некоторые лепные, см. табл. VII: d).

Итак, подъемный материал данных раскопок разного происхождения: 1) могильный инвентарь и 2) находки раннего городского поселения и средневекового города.

Первую категорию находок характеризуют монеты с XI по XVII вв., указанные на табл. III (табл. XI: g-к). Большинство из них шведские оры, которые составляют могильный инвентарь, по-видимому, простых солдат — знак подчиненности к королевству. Разные киллинги рассказывают о торговле Гарту в системе Ганзейского союза. Найденные в могилах монеты и украшения, относящиеся к концу XV века, указывают на то, что более ранние погребения (XIV—XV вв.), которые лишены инвентаря, были подчинены строгим запретам христианской религии.

Более поздние времена с феодальными войнами и междоусобицами способствовали, по-видимому, возрождению среди простого народа древних языческих традиций. Это подтверждается монетами и многими украшениями, найденными в могилах

XVI—XVII вв. Среди них различные **шейные украшения**, например, серебряный круговой крест (вроде крестификсов) с петлей, который носили на шее (табл. VIII: e). На нем нацарапан текст, содержание которого связано с Дорпатом. По своей символике (четырёхгранный ажурный крест как символ церкви), а также по стратиграфии он принадлежит к XVI веку.

Ромбовидная (на основе креста) подвеска из бронзы (табл. IX: k) относится к бусинному ожерелью (найжены были и мелкие желтые бусины), которое датируется шведской монетой XVII века.

Остальные бусы были из синей или светлой стеклянной смеси, грубо обработанные (табл. IX: l, n), похожие на другие крестьянские украшения всей феодальной эпохи.

Среди **нагрудных украшений** были представлены и самые древние типы фибул — бронзовые подковообразные фибулы, форма и обработка дуги имитирует такие же фибулы XI—XIII вв. (табл. X: o, p). Здесь они датируются XV—XVII веками. Имеются и некоторые дисковидные фибулы того же времени из смеси меди с цинком. Одни простые, без орнамента (табл. IX: j), другие украшены циркульными кругами и чеканкой (табл. VIII: d) — оба мотива известны как языческие символы прошлого.

Более нарядные среди последних — широкие серебряные дисковидные пряжки (табл. VIII: a-c), которые украшены гравированным растительным орнаментом, характерным для барокко XVI века. Края диска у них иногда обработаны тиснением (табл. VIII: b). Последние серебряные украшения обозначают могилы более богатых женщин города, однако, изготовлены они местными мастерами крестьянского происхождения, которые работали в Тарту, по-видимому, вне ремесленных цехов.

Среди украшений есть еще 3 экз. сердцевидных фибул из бронзы (табл. VIII: f-f₂), которые известны на территории Эстонии с XIII по XVII вв. Одна из них была покрыта эмалью. Все три экземпляра кажутся работой одного мастера. Были найдены и перстни из бронзы (табл. X: g) в могилах XVI—XVII вв., а также некоторые предметы домашнего обихода — 3 железных ножа, 2 медные пряжки, 9 медных пуговиц, остатки шерстяной ткани (верхней одежды солдат), фрагменты бродячего кружева и т. д. (табл. IX: h, i, m, o). Это могилы простого крестьянства с несколькими исключениями (серебряные украшения, кружева и т. д.)

Вторая категория находок — керамика, полученная из слоев городского поселения, очень похожа по своему составу глины, форме и орнаменту на керамику, ранее уже известную из городища и раскопок города по ул. Магазины. Характеристика данной керамики сделана автором в его статьях, указанных здесь в библиографии. Лишь некоторые исключения из рас-

Tabel 1.
Luustükud 0,70 cm süg. DE₁-s rindudes.

Tahvel II.
Luustik DE₃ ruudus, esiplaanil kividega vooderdatud ristiauk.

Tahvel III.

Üleval — luustike jäänustega männilaudadest kirstud kævandi O-küljel.
 All — esiplaanil lapsekirst — puutüvest õõnestatud küna.

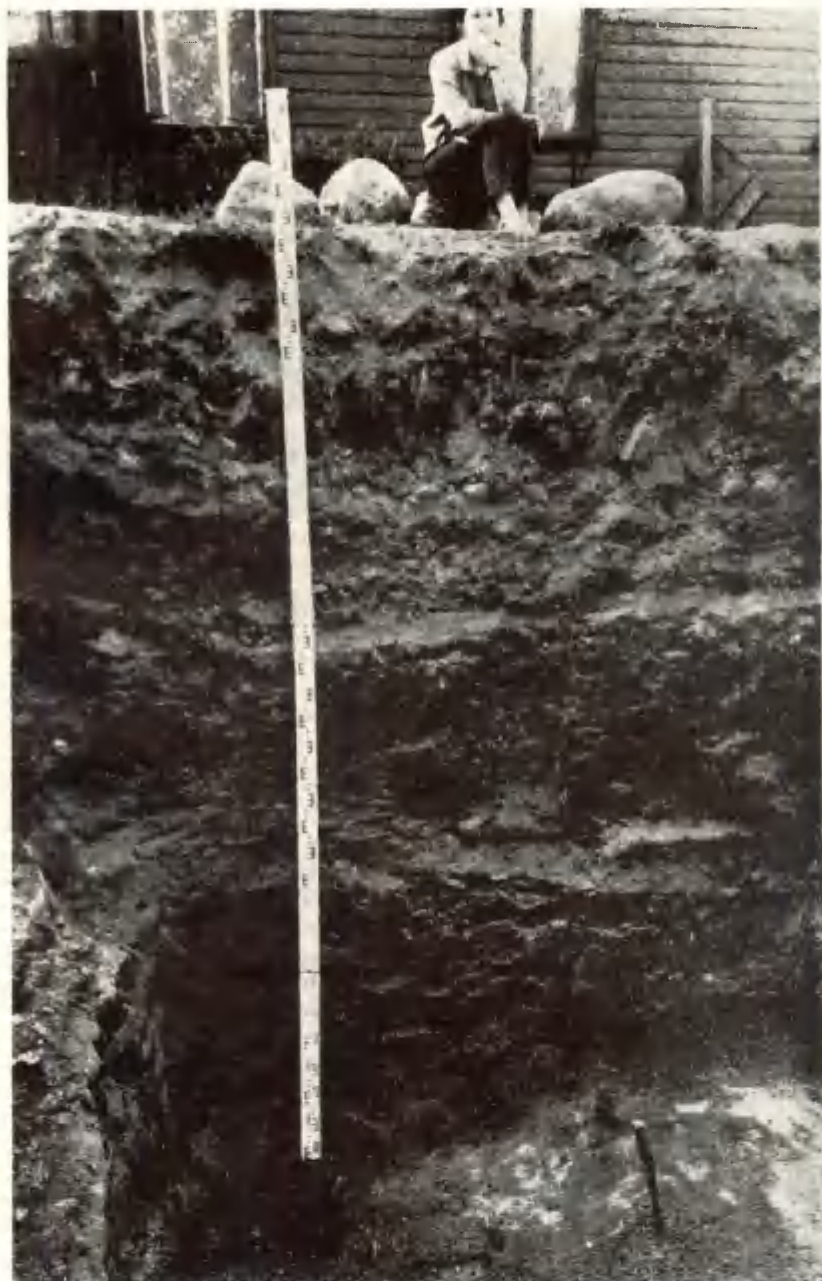

a

b

Tahvel IV.
Abovjani t. kaevandi profiil ON-küljel; a— allpool raudkividest vundamendi
joont.

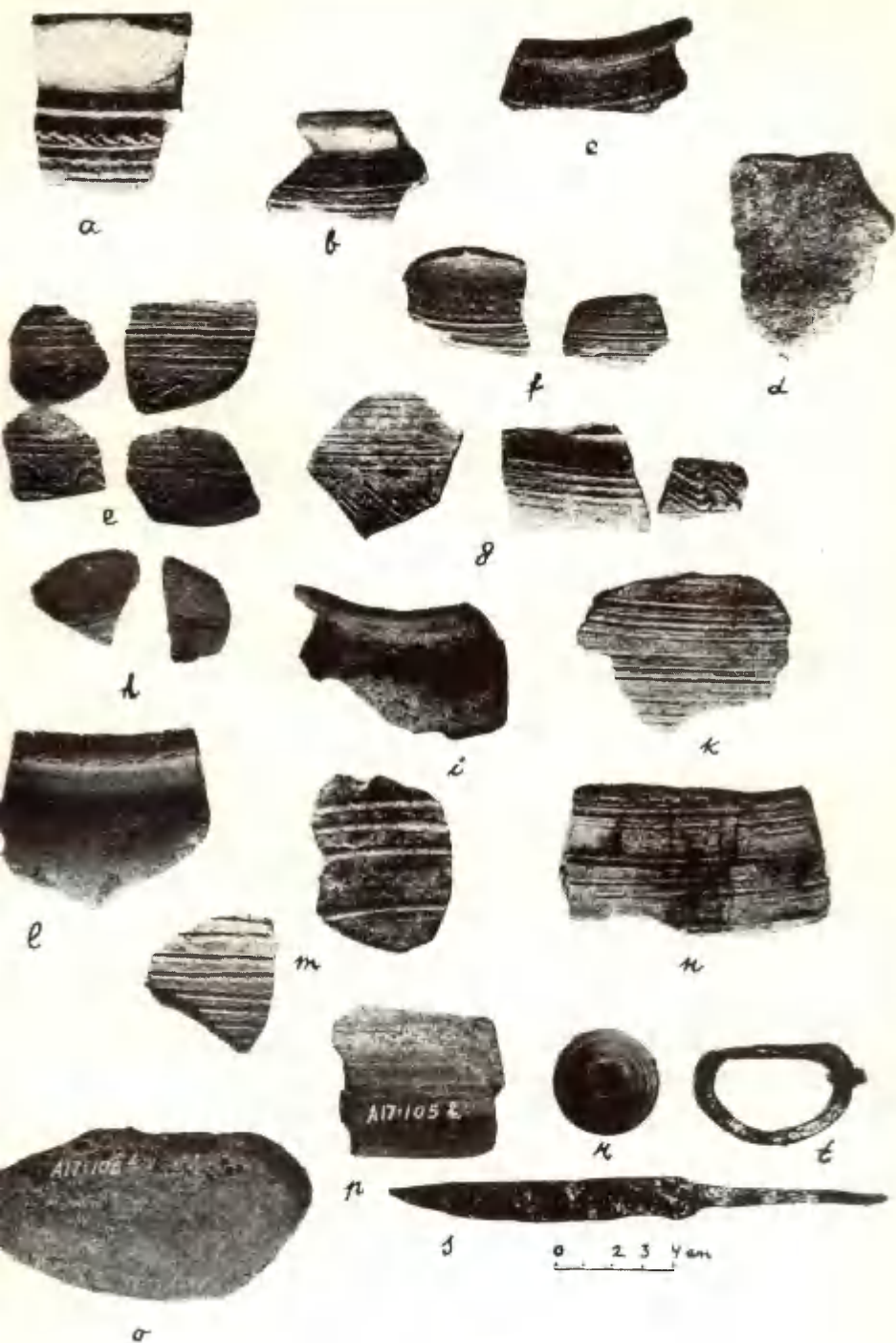
Tahvel V.

Abovjani t. kaevandi SO-külje profiil tervikuna, kaevandi põhjas nõrglubja kihti rammitud puuvaiaid 3,5 m sügavusel.

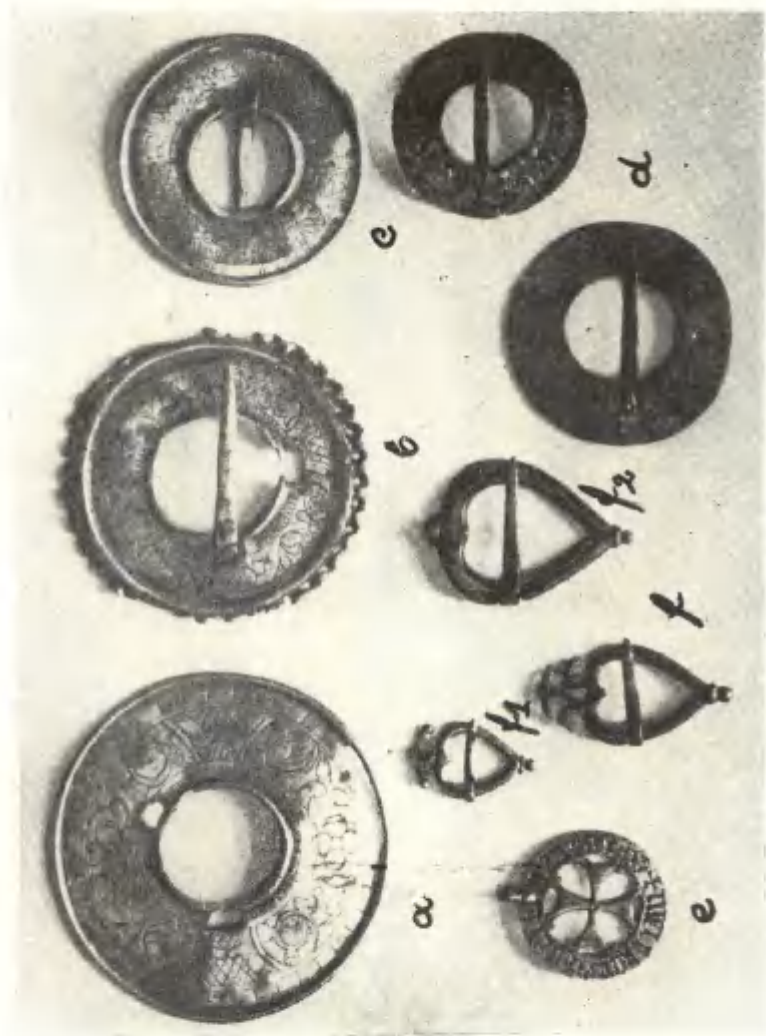
Tahtvel VI

Ahoylanti 1. kaevandi SW-külje profiil, näha kuni paljupõrandajäämuste kiht 2,2 m süg.

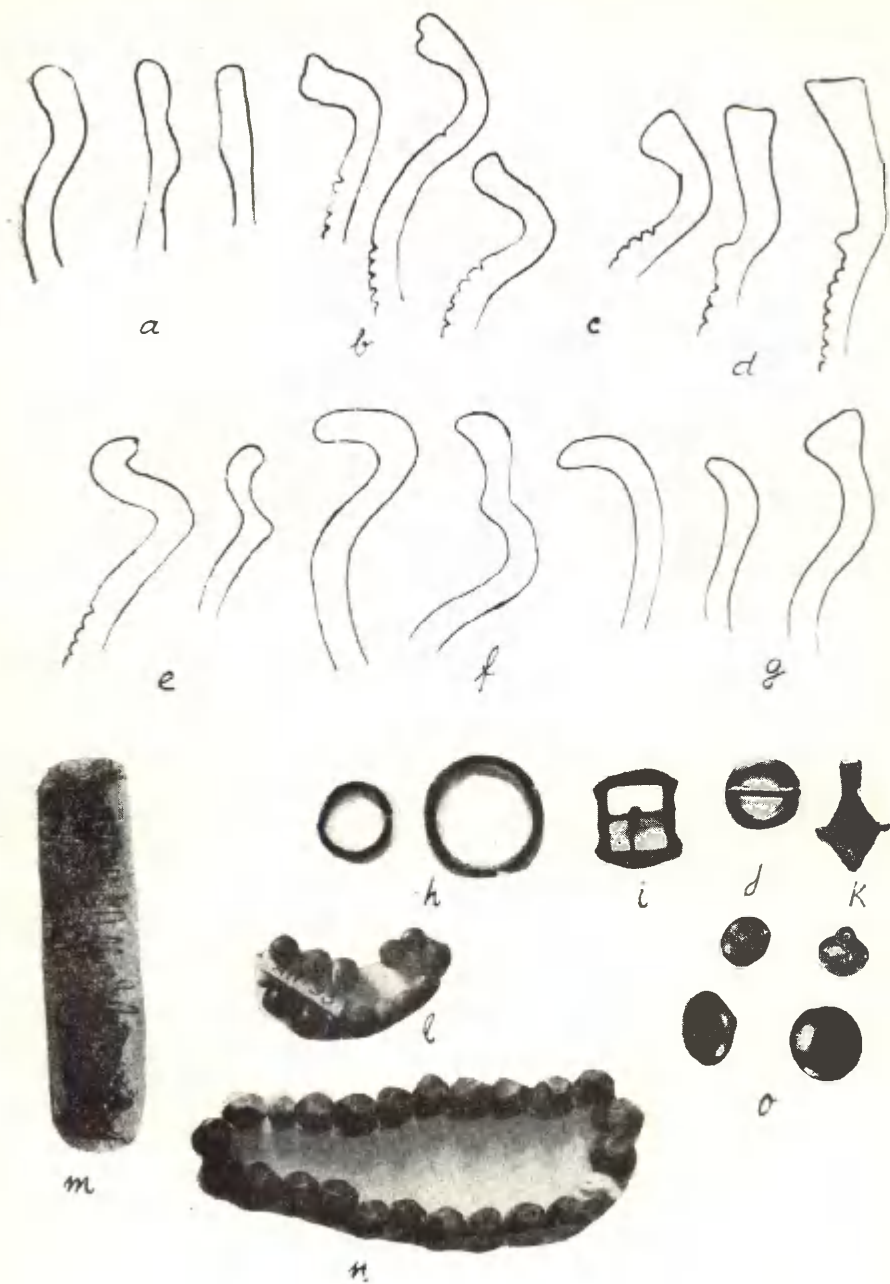
Tahvel VII.

a — n — kedadakeraamika; d — käsitsikeraamika; o — kivikirve kannaos; p — luisku ktk.; r — värtnakeder; t — raudpännal; s — raudnuga.

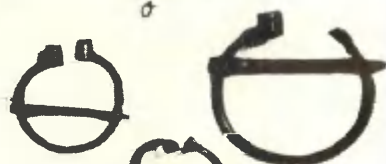
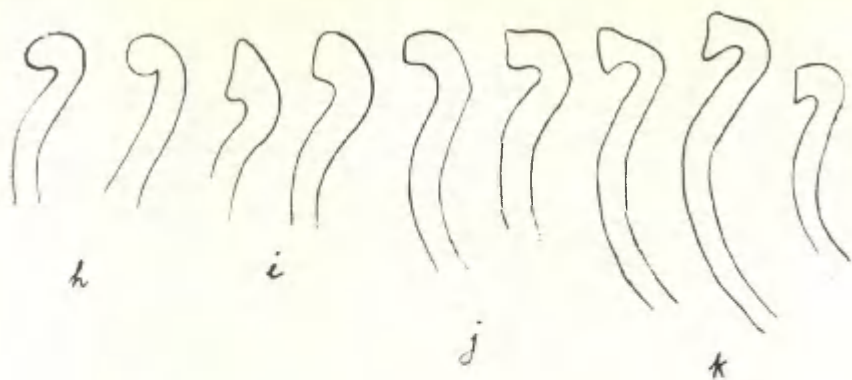
T a h v e l VIII.

a — c — hõbedast ketassõled; d — tombakplekist kaarsõled; e — hõbedast rõngastist; f — kolm pronksist südamekujuulist sõlge.

Tahvel IX.

a—d — varase slaavi tüüpi kedrakeraamika profiile (XI s.); e — kedrakeraamika profiile (XII s.); f—g — kedrakeraamika profiile (XIII—XIV s.); h — pronksrõngas; i — pronkspannal; j — vitssõlg; k — pronksripats; l, n — klaas-helmeid; m — brokaatpitsi tükk; o — vasknööpe.

Tahvel X.

h—k — kedrakeraamika profiile XIV—XV sajandist; l—n — puunõude näidiseid; o—p — hoburaudsõled; r — hõbe- ja pronkssõrmused.

T a h v e l X I .
 g — Rootsi öörid; l, h — Tallinna ja Riia killingid; j — Tartu piiskopi brak-
 teaat; k — Kölni denaari jäljendav soestis.

смаатриваемых последних раскопок дополняют преждеобработанную классификацию тартуской керамики. Фрагменты гончарной керамики славянского типа XI века (табл. IX: a, b, c), найденные на глубине 3,20—3,50 м и типы XI—XII вв. (табл. VII: a, c, e, f, h) представлены относительно малочисленно. Это показывает, что данная городская территория в XI веке была редко заселена.

Большинство фрагментов гончарной керамики принадлежит к XIII—XIV вв., т. е. к переходному периоду от славянской к германским типам (табл. IX: f, g; X: h, i), характерным для более южных территорий германского ареала.

Керамическое производство тартуских мастеров XIV—XV вв. богаче всего, это качественно отличающаяся от прежних типов посуда из красной глины, с сильным обжигом, с высокими плечами (табл. X: j, k). Параллельно с ними существует и рейнская керамика. Относительно мало было найдено полированной керамики и изразцов XVI—XVIII вв., также как и остальных предметов обихода и орудий, которые были названы выше.

Из вышесказанного следует, что в Тарту городское поселение возникло, по-видимому, на грани X—XI вв. Однако, по мнению автора, оно не могло быть ничем иным, как местом торжища верхушки, традиционного собрания народа на перекрестке материков и водных путей (может быть и центр культа), соответствующего общему уровню развития раннефеодальных отношений здешнего населения. Постепенно Тарту стал и центром более развитого ремесла и торговли, характеризующих его в средневековье. Археологический материал городища и городских слоев XI—XII вв. убежденно показывает, что ремесло, в особенности кузнечное и ювелирное производство, не достигло здесь еще уровня ремесла городского типа, вроде Новгорода и др. раннефеодальных городов соседних стран. Это была первая стадия, начальный этап города, где отсутствовали еще главные признаки настоящего развитого города. Последние, как известно по письменным и вышеуказанным археологическим источникам, сложились в Тарту лишь с установлением феодальных отношений начиная с середины XIII века.

ZUR FORSCHUNG DER GESCHICHTE VON ALT-TARTU

V. Trummal

Zusammenfassung

Zur Untersuchung der Burg von Tartu (Ausgrabungen 1956—1960) und der Altstadt (Ausgrabungen in der Magazinstraße 1966) wurden im Jahre 1969 unter der Leitung des Verfassers neue Ausgrabungen auf der mittelalterlichen Begräbnisstätte bei

der Johanniskirche durchgeführt. Im Sommer 1970 wurden die Untersuchungen auf dem Hof eines Gebäudes Abovjanstraße 8 fortgesetzt.

Die beiden Ausgrabungsplätze befanden sich, ungefähr 200 m voneinander entfernt, im nord-westlichen Teil der Tartuer Altstadt (Abb. 1), die landschaftlich mit der urzeitlichen Auwiese des Flusses Emajõgi verbunden ist. Jahrtausende betrug hier die Mächtigkeit der Kulturschicht 2,5—3,5 m. Obwohl die Fläche der Ausgrabungen verhältnismäßig gering ist (260 m²), boten diese Forschungsarbeiten doch viele neue Angaben sowohl über die Gestaltung der Kulturschicht der Stadt, als auch zur Erklärung deren Beschaffenheit.

Das zahlreiche Fundmaterial gestattet es, mehrere frühere Standpunkte des Verfassers über die Entstehung der Stadt Tartu zu präzisieren.

Die Untersuchungen auf dem Begräbnisplatze (sowie schriftliche Quellen) haben gezeigt, daß der letztere sofort nach der Errichtung der Johanniskirche (also um die Wende des XIII. Jh.) angelegt wurde, und daß er als Begräbnisstätte bis zur Ende des XVIII. Jh. existiert hatte.

Im Fundstoff der Ausgrabungen des Begräbnisplatzes kann man 4 Fundkomplexe unterscheiden:

1) In der oberen, aus Sand und verschiedenen Bauresten bestehenden Schicht der Ausgrabungen fand man viele miteinander vermischte Bestattungen (Skelette und Schädel), die wahrscheinlich aus dem XVIII. Jh. stammen.

2) Der zweite Horizont der Bestattungen (0,80—1,60 m) enthielt eine Reihe von Gräbern — schlecht erhaltene Skelette mit verschiedenen Beigaben in Holzkisten (Abb. 2). Nach den Münzen kann man den genannten Horizont (Tab. I) mit dem XVI. und XVII. Jh. datieren.

3) Im dritten Horizont (1,60—2,80 m) waren die aus Kieferbrettern gezimmerten Kisten ganz unversehrt geblieben (Abb. 3), dagegen waren aber die Skelette am meisten zerfallen. Es fehlten auch vollständig Beigaben (Tab. II). Mit Hilfe der Stratigraphie ist es möglich, diesen letzten Horizont mit den christlichen Bestattungen des XIV. und XV. Jh. in Zusammenhang zu bringen.

4) Bei den Forschungsarbeiten in der Johanniskirche (in den 60er Jahren) wurde unter den Holzflößen — auf denen die Kirche gebaut ist, eine Reihe von Bestattungen festgestellt. Die letzten gehören bei aller Wahrscheinlichkeit zu der frühen stadtähnlichen Siedlung.

Zu dieser Fundgruppe gehören auch die vom Westteil der Ausgrabungen der Begräbnisstätte entstammenden Bruchstücke der auf der Töpferscheibe gearbeitete Keramik slawischer Prägung (Tafel VII: e, f, k) und manche Gebrauchsgegenstände aus Stein (Tafel VII: o, p.), ein Spinnwirtel aus Lehm (Tafel X:

l-n) usw. Diese Funde stammen aus dem tiefsten Teil des III. Horizonts (2,5—2,8 m), aus der von Humus und Lehm vermischten Schicht, die unmittelbar auf dem unberührten Grund (Mergel) lag. Die letztgenannte ist direkt mit derselben frühstädtlichen Siedlung des XI. und XII. Jh. verbunden.

Genau derselben Prägung war der größte Teil des Fundmaterials der Ausgrabungen der Abovjanstraße. Der obere Teil der Kulturschicht (0,50—2,20 m) zeigte verschiedene Spuren der Bautätigkeit im XVI. bis XVIII. Jh. In der Tiefe von 2,5 m wurden die Überreste des Steinfundaments eines Ziegelgebäudes ans Tageslicht gebracht (Abb. 4), die vermutlich zum Gebäude der Kleinen Gilde (zur „Gildstube“) aus dem XIV. bis XVI. Jh. gehören. Der genannte Ausgrabungsplatz befand sich nach den Quellenurkunden auf dem ehemaligen Grundstück der Kleinen Gilde. Neben den Bauresten traf man auch auf einige Fragmente des rheinischen Steinzeugs aus dem XIV. Jh., sowie auf wenige Bruchstücke der Keramik mit glasierter Innenfläche aus dem XVI. und XVIII. Jh.

In den tieferen Schichten (2,20—2,30) der Ausgrabungen entdeckte man die Überreste eines Fußbodens aus dünnen Kiefernbalen (Abb. 6), die wahrscheinlich von einem Haushaltsgebäude aus dem XIV. und XV. Jh. stammen.

* In der Tiefe von 2,5—3,5 m entdeckte man eine Kulturschicht, die in wesentlichen Zügen der durch die obenbeschriebenen Ausgrabungen bei der Johanniskirche freigelegten Kulturschicht ähnelte, die aus Humus und verschiedenen organischen Stoffen (Asche, Gräten, Schuppen usw.) bestand und unmittelbar auf der Mergelschicht lag.

Wie es aus der Lage des Fundmaterials ersichtlich ist, unterscheiden sich die Funde ihrer Herkunft nach: es gibt 1) Grabbeigaben und 2) mit der frühen stadähnlichen Siedlung und der mittelalterlichen Stadt in Verbindung stehende Gebrauchsgegenstände, insbesondere Keramik.

Von den Grabbeigaben seien hier erstens die Münzen aus dem XI. bis XVII. Jh. genannt (Tab. III). Meistens sind es schwedische Ören, die vermutlich armen Soldaten als Zeichen der Subordination dem Königreich beigegeben sind. Die übrigen Killinge erzählen aber von den Handelsverbindungen von Tartu im System der Hanse. Das Beigeben der Münzen und Schmucksachen erst seit dem Ende des XV. Jh. weist darauf hin, daß die früheren Bestattungen (XIV.—XV. Jh.) ohne Beigaben den strengen Gebräuchen der christlichen Religion untergeordnet waren.

Die spätere schwere Epoche des Feudalismus mit ihren Kriegen und Feindschaften erinnerte wahrscheinlich die unteren Volksschichten wieder an die alten Bräuche des Heidentums. Das kann man aus den reichhaltigen Beigaben der Bestattungen des

XVI. und XVII. Jh. schließen. Unter den letzteren findet man verschiedenen Halsschmuck, zum Beispiel einen runden Kreuz-Anhänger mit einer Öse aus Silber (Tafel VIII: e), der anscheinend so wie gewöhnliche Halsbrakteaten getragen wurde. Am Rande des Anhängers gibt es eine Inschrift, deren Inhalt es gestattet, das Schmuckstück mit Dorpat in Verbindung zu bringen. Nach seiner Symbolik (das vierkantige Kreuz als Kirchensymbol) und der Fundlage gehört der Anhänger ins XVI. Jh.

Ein rhombischer Anhänger aus Bronzeblech (Taf. IX: k) dürfte von der Halskette stammen, von der auch einige kleine gelbe Glasperlen herrühren. Die übrigen Perlen aus blauer und weißlicher glasartiger Masse sind grob gearbeitet (Taf. IX: l, n) und ähneln vollständig den anderen estnischen Bauernschmucksachen der Feudalepoche.

Neben dem Halsschmuck seien einige Fibeltypen erwähnt, die nach der Form des Bügels und der Ornamentik beinahe den früheren Fibeln der jüngeren Eisenzeit ähneln. Die in den Beigaben enthaltenen 5 Hufeisenfibeln (Taf. X: o-p) gleichen in ihrer Bügelverzierung und ihren Endknöpfen den Hufeisenfibeln des XI. bis XIII. Jh., hier aber stellen sie eine etwas degenerierte Form dar und dürften nach der Fundlage aus dem XVI. bis XVIII. Jh. stammen.

Aus derselben Zeit datieren auch eine Reihe von Stab- und Scheibefibeln aus „Rotgolddraht“ (Metallmischung aus Kupfer und Zink), einige von ihnen sind mit punktierten Ringen und Kerben ornamentiert (Tafel VIII: d). Zu einem prächtigeren Brustschmuck gehören 3 runde, leichtgewölbte, mit Pflanzenornament verzierte Scheibefibeln aus Silberblech (Tafel VIII: a-c). Als Vorbild hat hier offenbar das Barockornament aus dem XVI. Jh. gedient, das ähnliche Verzierungsmotive aufweist.

Die in den letztgenannten Frauenbestattungen gefundenen Fibeln zeigen von einem relativen Wohlstand der Bestatteten. Doch sind solche Silbersachen (in Urkunden „Bauernsilber“ genannt) von den örtlichen Meistern bäuerlicher Herkunft, die nach einigen Angaben in Tartu außerhalb der Zunft arbeiten konnten, hergestellt worden.

Unter den Schmucksachen sind noch 3 Ex. von herzförmigen Fibeln aus Bronze (Tafel VIII: f) vertreten, die nach der Fundlage ins XVII. Jh. gehören. Von den übrigen Beigaben seien hier noch einige silberne und bronzene Fingerringe (Tafel X: r), sowie auch einige Gebrauchsgegenstände und Textilfragmente (Tafel IX: h, i, o, m) genannt.

Die zweite Fundgruppe — die aus den oben behandelten Ausgrabungen stammende Keramik weist ihrer Tonbeschaffenheit, Form und Ornamentik nach sehr ähnliche Parallelen zu den Funden der früheren Ausgrabungen der Burg und der Altstadt

von Tartu auf. Die Klassifizierung dieser Tartuer Keramik ist vom Verfasser schon früher in seinen beiden obenerwähnten Aufsätzen angeführt. Die letztbehandelten Keramikfunde, exkl. weniger Ausnahmen, sind von demselben Typus.

Auf der Scheibe angefertigte Tongefäße slawischer Prägung des XI. Jh. und des IX.—XII. Jh. (Tafel IX: a, b, c; Tafel VII: a, c, e, f, h) gibt es relativ wenig. Es zeugt davon, daß der betrachtete Stadtteil im XI. Jh. noch verhältnismäßig dünn besiedelt war.

Die meisten Fragmente der auf der Scheibe hergestellten Keramik gehören ins XIII. und XIV. Jh., d. h. in die Übergansperiode von der Keramik slawischer Prägung zur Keramik germanischer Herkunft (Tafel IX: f, g; X: h, i), deren Analogien an verschiedenen Orten des germanischen Areals anzutreffen sind.

Der Großteil der Töpferproduktion der örtlichen Meister ist im XIV. und XV. Jh. vertreten. Sie zeigt eine qualitative Veränderung: die Gefäße haben hochgewölbte Achseln, sie sind aus roter Feintonmasse und mit sehr hartem Brand (Tafel X: j-k). Gleichzeitig mit dieser Keramik fand auch rheinisches Steinzeug, dessen älteste Beispiele in Tartu schon im XIII. Jh. anzutreffen sind, Verwendung. Die Keramik mit der glasierten Innenfläche und die Ofenkacheln, sowie verschiedene Gebrauchsgeräte waren im betrachteten Inventar in ziemlich geringem Maße vertreten.

Zusammenfassend kann man sagen, daß sich in Tartu wegen seiner günstigen Lage an der Kreuzung wichtiger Wasser- und Landwege höchstens gegen Ende oder um die Wende des XI. Jh. ein Handelszentrum der Oberschicht und ein traditioneller Versammlungsort des Volkes entwickelte. Nach der Meinung des Verfassers dürfte es nur eine frühe Vorstufe der Stadt sein, was dem Entwicklungsstand der sozialökonomischen, d. h. der frühfeudalen Verhältnisse hiesiger Stämme völlig entsprach. Das Fundmaterial der Burg und der Altstadt des XI. und XIII. Jh. überzeugt uns davon, daß die Handwerksproduktion, besonders die Juvelierkunst und Metallbearbeitung die Stufe des städtischen Handwerks so wie es für Novgorod und andere frühmittelalterliche Städte kennzeichnend war, noch nicht erreicht hatte. Es überstieg noch nicht das begrenzte Niveau der örtlichen Handwerksmeister. Es fehlten damals auch die anderen wesentlichen Kennzeichen der entwickelten Stadt. Im weiteren, wie es aus dem mittelalterlichen archäologischen Fundstoff des XIII. und XIV. Jh. hervorgeht, bildete sich in Tartu ein wirklich städtisches Handwerks- und Handelszentrum mit vertiefter gesellschaftlicher Arbeitsteilung. Auch nach Quellenberichten haben wir allen Grund zur Annahme, daß die Herausbildung der Stadt von Tartu zusammen mit Befestigung der feudalen Verhältnisse nur seit der Mitte des XIII. Jh. stattfand.

TARTU ÜLIKOOLI FINANTSIDEST XVII SAJANDIL

H. Piirimäe

Uldajaloo kateeder

Arvukad kirjutised Tartu ülikooli ajaloo XVII saj., vaatamata suurtele erinevustele oma hinnangutes, arvavad üpris üksmeelselt, et ülikooli majanduslik olukord Rootsi võimu perioodil oli halb. Selline hinnang koos mitmete näidetega esineb varieeritud kujul paljudes seni ilmunud teaduslikes uurimustes ja populaarsetes ülevaadetes. Senise käsitluse puuduseks on opereerimine näidetega üksikutest aastatest, samal ajal kui tänapäeva teadus nõuab massiliste andmete esitamist. Seda silmas pidades on käesolevas artiklis püütud kindlaks määrata, kui suured olid igal aastal Rootsi võimude poolt Tartu ülikoolile planeeritud summad ja kui palju ülikool tegelikult kätte sai. Ajaliselt piirub artikkel ülikooli tegevusega Tartus. Arvestamata on jäänud *Academia Gustaviana* viimane tegevusperiood Tallinnas (1656—1665) ja *Academia Gustavo Carolina* tegevus Pärnus (1699—1710). Sisse on aga lülitatud väheuuritud periood, mis haarab 1660-ndate aastate lõpu ja 1670-ndate aastate alguse, kui päevakorras oli ülikooli taasavamine ning selle jaoks eraldati juba riigi eelarvest mõningaid summasid.

Enne, kui asuda arvuliste andmete esitamise juurde, peaksime tegema ekskursi vaatlusaluse küsimuse historiograafiasse.

Meie ülikooli ajaloo seni kõige põhjalikuma käsitluse autor J. V. Petuhhov vaatleb ülikooli tegevust XVII saj. küll väga lühidalt, kuid rõhutab, et selle majanduslik olukord oli väga ebakindel ja summad (средства) ebapiisavad.¹ Põhjusena esitab ta nüüd juba üldtuntuks saanud selgituse, et Ingerimaal asuvate mõisate sissetulekud, mis pidid minema ülikooli ülalpidamiseks, osutusid algusest peale ebakindlaks, rentnikud hilinesid rendi tasumisega, kuid muid ressursse ülikoolil polnud. Kui hiljem valitsus võttis mõisate valitsemise jälle riigi kätte, siis lubas ta teatud tähtjaks maksta ülikoolile ülalpidamiseks ette nähtud summa sularahas

¹ E. В. Петухов. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский университет за сто лет его существования (1802—1902). Юрьев, 1902, стр. 56—58.

välja. Seda lubadust pole täiel määral täidetud. Professorite palkasid nimetab J. V. Petuhhov väga kasinaiks (весьма скудные).

Esitatud seletus on Ingerimaa olukorda arvestades kõigiti usutav. Kui vana isuri-ala Ingerimaa nime all Stolbovo rahulepinguga Rootsile läks, ähvardas teda oht muutuda tühjaks maaks. Nimelt võisid 1617. a. sõlmitud Stolbovo rahulepingu kohaselt aadlikud, linnakodanikud ja mungad rännata kahe nädala jooksul Ingerimaalt Venemaale. Talupojad ja külavaimulikud pidid kohale jääma, kuid tegelikult rändasid ka seal elanud vene talupojad suurel hulgal välja,² nii et terved pogostid jäid peaaegu täielikult tühjaks. Kaks aastat pärast Stolbovo rahu sõlmimist kurtis Gustav II Adolf, et tal pole Ingerimaast mingit kasu, sest maa on peaaegu täiesti elaniketa.³ 1628. a. käskis rae-vutsev kuningas üles puua kõik tabatud põgenikud ja ka kõik need, kelle suhtes on kindlaks tehtud põgenemise kavatsus. 1633. a. teatas Liivimaa ja Ingerimaa kindralkuberner, et talupoegade pagemine Venemaale on võtnud rahutukstegeva ulatuse. Pole siis ka midagi imestada, et ülikooli mõisad võisid anda kasinat sissetulekut.

Väga napid ja suuresti erinevad on arvulised andmed, mis varasemas kirjanduses on esitatud *Academia Gustaviana* finantside kohta. H. L. C. Backmeister, ühe kõige varasema ülevaate autor, märgib, et *Academia Gustaviana* ülalpidamiseks oli planeeritud 1333 $\frac{1}{4}$ riigitaalrit⁴ aastas.⁵ C. Schirreni andmeil pidid Ingerimaa mõisad andma ülikoolile 5300 riigitaalrit aastas.⁶ *Academia Gustaviana* asutamise 300. aasta juubeli puhul avaldatud J. Bergmani töös «Ülikool Tartus rootsi ajal» kõneldakse jälle selle õppeasutuse majanduslikest raskustest, kuid arvulises osas esitatakse näitena vaid 1654. a. eelarve,⁷ ilma et oleks püütudki kindlaks teha, kas ja kuivõrd selle järgi toimiti.

² Vene dokumentides hinnati põgenike arvu 50 000 inimesele. Rootsised on ainuüksi nimeliselt üles lugenud ligi 10 000 põgenikku.

(С. С. Гадзяцкий. Борьба русских людей Ижорской земли в XVII в. против иноземного владычества. — Исторические записки, № 16, 1945, стр. 18). Põgenike küsimuse käsitlesest ja lahendusest Vene-Rootsi diplomaatilistes suhetes vt. A. С. Кан. Стокгольмский договор 1649. года. — Скандинавский сборник, I. Таллин, 1956, стр. 102, 108—114.

³ H. Sepp. Bidrag till Ingermandlands historia under 1600-talet. Militär-vägar och kolonisation. «Svio-Estonica», 1934. Tartu, 1934, S. 78.

⁴ Alates 1633. a. 1 riigitaalrit = 1 $\frac{1}{2}$ hõbetaalrit (1 riigitaalrit = 6 marka, 1 hõbetaalrit 4 marka, 1619—1633 1 riigitaalrit = 6 $\frac{1}{2}$ marka).

⁵ H. L. C. Backmeister. Nachrichten von den ehemaligen Universitäten zu Dorpat. — Sammlung der Russischen Geschichte. IX Bd. St. Petersburg, 1764, S. 133.

⁶ C. Schirren. Zur Geschichte der schwedischen Universität in Livland. — Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der russischen Ostsee-Provinzen, VII Bd., H. 1. Riga, 1854, S. 13.

⁷ J. Bergman. Universitet i Dorpat under svenska tiden. Gustav II Adolfs sista kulturskapelse. Uppsala och Stockholm, [1932], s. 87—90.

Academia Gustaviana majandusliku olukorra käsitus võis muutuda konkreetsemaks pärast seda, kui avaldati dokumentide kogumik Tartu ülikooli allikatest.⁸ Väljaande koostaja J. Vasar andis oma sissejuhatavas artiklis ka esimese pikema käsitluse selles küsimuses. Eriti põhjalikult peatus ta ülikooli majanduslikel raskustel aastatel 1635—1638.⁹ Hilisema aja kohta märgib ta küll, et ülikooli majanduslik külg näitas aasta-aastalt paranemist,¹⁰ kuid esitab siiski ka väite, et ülikool oli perioodil 1638—52 oma majanduselus täiesti sõltuv oma mõisate sissetulekutest. Sellest lähtudes teeb autor ka loogilisena tunduva järelduse: «Juhtus olema hea aasta, siis suudeti ka ülikooli eelarvet täielikult katta, halbadel aastatel aga tekkis puudujääk».¹¹ Ilmekas oli pilt ülikooli majanduslikest raskustest pärast seda, kui kuninganna Kristiina laskis 1652. a. pantida ülikooli mõisad.¹² Hiljem on aga eriti armastatud tsiteerida J. Vasara sissejuhatavas artiklis esitatud ning järgnevas publikatsioonis avaldatud Tartu ülikooli professorite kaebust 2. juulist 1655 selle kohta, et nad, vaatamata korduvatele palvetele, ei ole juba $\frac{3}{4}$ aastat palka saanud ning et selle tõttu olevat kaks professorit juba ära sõitnud ja ka teised olevat valmis ära minema.¹³ Ka stipendiaadid olevat suurelt osalt laiali sõitnud.

Kõige väärtuslikuma osa sellest publikatsioonist moodustavad aga väljaande viimases osas esitatud dokumendid ülikooli majandusliku olukorra kohta. Nende seas on ka 1632. ja 1654. a. eelarved, aruanded ülikooli mõisate tuludest ja kuludest 1637., 1647. ja 1650. a. ning ülikooli kassaaruanded 1648. ja 1651. a. kohta. Kahjuks on need aga senistes käsitlustes ülikooli ajaloo kohta jäänud kasutamata.

Nõukogude Eesti ajalooteaduses on kõige põhjalikum ülevaade *Academia Gustaviana* tegevusest antud R. Kenkmaa ja L. Eringsoni artiklis.¹⁴ Artikli autorite teeneks on see, et pärast biokeemik E. Martinsoni poolt esitatud ja mitmete ajaloolaste poolt aktsepteeritud eitavat suhtumist ülikooli olemasolusse Tartus XVII saj. vaatlevad nad *Academia Gustaviana*'t jälle kui kõrgemat õppeasu-

⁸ Tartu ülikooli ajaloo allikaid. I *Academia Gustaviana* a) ürikuid ja dokumente. Tartu ülikooli ülesandel koostanud ja sissejuhatusega varustanud Juhan Vasar. Quellen zur Geschichte der Universität Tartu (Dorpat). I *Academia Gustaviana* a) Urkunden und Dokumente. Im Auftrage der Universität Tartu herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von Juhan Vasar. Tartu, 1932.

⁹ J. Vasar. Sissejuhatus. Tartu *Academia Gustaviana* kuni 1656. — Tartu ülikooli ajaloo allikad, lk. XXXII—XL.

¹⁰ Samas, lk. XLIII.

¹¹ Samas, lk. XLII.

¹² Samas, lk. XLIV—XLVII.

¹³ Samas, lk. XLVII, 217—219.

¹⁴ Р. Кенкмаа, Л. Эрингсон. Из истории *Academia Gustaviana* в Тарту (1632—1656). — Скандинавский сборник II. Таллин 1957, стр. 137—175, 300, 317.

tust, hindavad tema tegevust humanismi ideede levitajana ning ta panust teaduse, ajaloo ja kultuuriloo seisukohalt. Püüdes aga vältida Rootsi võimu perioodil tegutsenud ülikooli tegevuse idealiseerimist, on nad *Academia Gustaviana* majandusliku olukorra käsitluses rõhutanud eriti selle finantsraskusi.¹⁵ Tunnistades küll majandusliku olukorra mõningat paranemist pärast 1638. a., väidetakse, et nagu varemgi, ei jätkunud krooniliselt raha professorite palkade väljamaksmiseks.¹⁶ Ka professorite tegevust käsitledes märgitakse, et nende majanduslik olukord oli äärmiselt ebakindel.¹⁷

Tunduvalt kasinamad on andmed *Academia Gustavo-Carolina* majanduslikust olukorrast. H. L. C. Backmeister esitab selle õppeasutuse eelarve üldsumma suuruseks ilma aastaarvu märkimata 9000 hõbetaalrit aastas.¹⁸ Sama autor esitab ka ülikooli eelarved aastatel 1667—1669,¹⁹ kui oli kavas ülikooli uuesti avamine. Kõige põhjalikum käsitlus selle kõrgema õppeasutuse tegevusest on ilmunud Georg v. Rauchi sulest.²⁰ Oma enam kui 450-leheküljelises monograafias peatub ta aga *Academia Gustavo-Carolina* finantsidel vägagi põgusalt. Ta märgib, et see ülikool sai Tartu perioodil ümmarguselt 8600—9000 riigitaalrit²¹ aastas. Autor annab ülevaate ka professorite kõrvalsissetulekutest.

Kogu seni avaldatud materjal on hoolikalt kokku kogutud ja süstemaatiliselt esitatud meie ülikooli ajaloo uurimisele spetsialiseerunud L. Eringsoni artiklis *Academia Gustavo-Carolina* ajaloost.²² On toodud andmed professorite palkade suurusest koosseisude nimekirja järgi, nende kõrvalameteist, üliõpilaste stipendiumide suurusest ja stipendiaatide arvust.²³ Autor väidab, et professorite palkade tõus, 1638. aastaga võrreldes, ei tähenda sugugi mitte ülikooli materiaalse olukorra paranemist.²⁴ Kui palju ülikooli professorid, üliõpilased ja ametnikud tegelikult palka kätte said, seda pole olnud võimalik seni käibel olnud materjalide alusel kindlaks teha.

Võimalusi täiendavate ning seejuures senisest arvukamate ja täpsemate andmete esitamiseks Tartu ülikooli finantside kohta XVII saj. pakub seni selles küsimuses kasutamata jäänud allikate

¹⁵ P. Кенкмаа, Л. Эрингсон. Op. cit., стр. 149—151, 170—171.

¹⁶ Samas, lk. 151.

¹⁷ Samas, lk. 170.

¹⁸ H. L. C. Backmeister. Op. cit., S. 200.

¹⁹ Samas, lk. 194—199.

²⁰ G. v. Rauch. Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690—1710. Essen, 1943.

²¹ 1 riigitaalri võrdus sel ajal 2 hõbetaalriga.

²² Л. Эрингсон. Из истории Академии Gustavo-Carolina (1690—1710). — Складинавский сборник, VII, Таллин, 1963, стр. 184—218.

²³ Л. Эрингсон. Op. cit., стр. 189, 199—202.

²⁴ Samas, lk. 200.

liik — Liivimaa XVII saj. arveraamatud.²⁵ Nendest pakuvad nii antud küsimuses kui ka paljude teiste probleemide kohta rohkesti materjali iga aasta kohta peetud pearaamatud ja žurnaalid, kuhu on sisse kantud kõik Rootsi riigi sissetulekud ja väljaminekud Liivimaal. Kahjuks puuduvad pearaamatud aastate 1634, 1635, 1637, 1643, 1654, 1655 ja 1657 kohta ning sajandi lõpust alates 1697. a. Nendele lünkadele vaatamata saame sellest allikateliigist arvulisi andmeid küllalt paljude aastate kohta, nii et see lubab jälgida ülikoolile tehtud kulutuste dünaamikat, eraldada eri perioode ja teha üldistusi. Pealegi on võimalik 1635. a. andmeid taastada säilinud žurnaali järgi. Olukorra üle 1637., 1655. ja 1657. a. on võimalik otsustada neile aastatele järgnevate aastate arveraamatute järgi, kuna seal leiduvad ka eelmiste aastate bilansid.

Nimetatud arveraamatutes leiduvad andmed on suure usaldusväärsusega, kuid samas tuleb aga hoolikalt vahet teha, missugused arvud näitavad planeeritud, missugused aga tegelikult välja makstud summasid. Esialgusel vaatlusel tundub olevat väga ahvatlev kasutada iga aasta pearaamatutes leiduvat nn. kapitaalrvestust (Capital Räkning, Kongl. May. och Cronones Capital), kus on loetletud riigi kõik tulud ja kulud Liivimaa provintsis. Tegelikult sisaldavad need aga summasid, mis vastaval aastal olid ülikoolile ette nähtud. Enamikus raamatutest ei näita tegelikku olukorda ka ülikooli konto.

Kui tahame kindlaks teha tegelikku olukorda, tuleb eraldi läbi vaadata kõigi õppejõudude, teenistujate jt. kontod ning summearvade sealt leiduvad andmed palkade ja muude summade väljamaksmise, võlgade jms. kohta. Kirjeldatud menetlus on küll mõnevõrra aeganõudev, kuid annab meie käsutusse massilised andmed ülikooli majandusliku olukorra kohta.

Pearaamatutest saadud andmete õigsust võimaldavad kontrollida veel žurnaalid, kust nähtub ka makstud palkade koostis (raha, vili, humalad jms.). Samuti saame sealt andmeid selle kohta, mida ja kui palju sai ülikool oma Ingerimaal asuvatest mõisatest.

Mõningate aastate kohta, eriti perioodi algul, on võimalik kasutada ka ülikooli enda arveid, mis asuvad praegu TRÜ Teadusliku Raamatukogu käsikirjade osakonnas.²⁶ Nende aastate võrdlus, kus on olemas nii kubermanguvalitsuse kui ka ülikooli materjalid, näitab väikesi erinevusi. Selle põhjuseks on ilmselt väljamaksmise aeg. Kubermanguvalitsuses algas uus majandusaasta 1. jaan., ülikoolis 1. sept. Üksikutel juhtudel tingis erinevus ka see, et mõni professor sai palka otseselt rentei kaudu.

²⁵ Leiduvad ENSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (edaspidi: ENSV RAKA) fondis «Liivimaa rootsiaegne kindralkuberner» (f. 278).

²⁶ TRÜ Teaduslik Raamatukogu. Käsikirjade osakond, Mscr. 227^a.

Igal juhul ei saa ülikooli kassa arvetes olevad summad olla tegelikkusest suuremad, sest kõigi aastate kohta on säilinud ka kvii- tungid raha vastuvõtmise kohta.

Asudes eelnimetatud allikate baasil uurima Tartu ülikooli finantsolukorda XVII saj., peatume kõigepealt *Academia Gustaviana* sissetulekutel. Andmed selle kõrgema õppeasutuse tegevuseks planeeritud ja tegelikult kulutatud summadest on esitatud tabelis 1. Planeeritud summade juures on tehtud vahet ja esitatud kahe eri lahtrina: 1) summad, mis olid ülikoolile vajalikud, kindlaks määratud staatide (koosseisude nimekirja) järgi ja 2) summad, mis planeeriti igaks aastaks eraldi, tegelikke vajadusi ja võimalusi arvestades. Esialgu toimuski planeerimine viimati mainitu alusel ning alles 1642. a. alates kanti sisse ka kuninga poolt ülikooli eelarvena kindlaks määratud summa, mille põhjal oli koostatud ka ülikooli koosseisude nimekirja.

Academia Gustaviana eelarve oli Gustav II Adolphi poolt kindlaks määratud juba 6. juunil 1631. a., siis kui kuningas alles kavatses akadeemilist gümnaasiumi ülikooliks muuta. Väljaminekute üldsummaks pidi olema 16 000 vasktaalrit²⁷ aastas ning need pidi kaetama Kaporje lääni rendist.²⁸ Tabelist 1 selgub, et tegelikult planeeriti ülikoolile ta tegevuse esimesel aastakümnel enamasti ikka veidi vähem. Põhjuseks oli asjaolu, et ülikooli koosseis polnud täielik. 1632. aastaks koostatud eelarves oli ette nähtud 13 professorit, kellest mõned pidid olema veel mitme aine õppejõud.²⁹ Tegelikult oli 1632. a. ametis 8 professorit, kellele maksti palka ajavahemiku eest 1. sept. 1631.—1. sept. 1632. Lisaks sellele sai esimene teoloogiaprofessor Johannes Virginius tagantjärele palka ka 1631. a. juuli ja augusti eest.³⁰ Professorite palgade suurus oli erinev. Näiteks teoloog Johannes Virginius sai 1000 vasktaalrit aastas; meditsiiniprofessor Johannes Raicus, kes oli ühtlasi olnud ka gümnaasiumi rektoriks, sai aastas 800 vasktaalrit; loogika professor Michael Johannis, kes oli ühtlasi ülikooli juures töötava triviaalkooli rektoriks, sai mõlema ameti eest kokku 900 vasktaalrit; ajaloo professor Fr. Meniuse aastatasu oli ainult 500 vasktaalrit; ülejäänud neli professorit (teine teoloog, matemaatika, kõnekunsti ja juura professorid) said igaüks 700 vasktaalrit aastas.³¹ Lisaks sellele oli palgasaajate seas veel kaks

²⁷ Nagu selgub Liivimaa 1632. ja 1633. a. pearaamatuid, oli vask- ja hõbetaalri kurss neil aastail: 1 hõbetaaler = 2 vasktaalrit, mille alusel on hõbetaalriteks ümber arvestatud ka kõik nende aastate arveraamatuid leiduvad rahasummad.

²⁸ Tartu ülikooli ajaloo allikaid. Dok. Nr. 8, lk. 17.

²⁹ Tartu ülikooli ajaloo allikaid, lk. 161—162. Nagu juba J. Vasar oma märkuses on sellele tähelepanu juhtinud, oleks kõigi professorite, triviaalkooli õpetajate ja ametnike palgad ning üliõpilaste ühisteitlustamine nõudnud selle eelarve järgi 16 420 vasktaalrit, seega rohkem kui oli kuninga poolt lubatud.

³⁰ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII—1, l. 66.

³¹ Samas, l. 66—68, 76.

triviaalkooli õpetajat (konrektorit), kellest üks pidi saama 300, teine 250 vasktaalrit aastas.³² Suhteliselt suur summa (3562 vasktaalrit 16 ööri) planeeriti trükikoja ostmiseks.³³ Seevastu polnud koosseisus kvestorit, trükikoja prokuraatorit, notarit, pedelli ega famulust, kes olid ette nähtud esialgses eelarves³⁴ ning sisse polnud võetud ka raamatukogule lubatud 200 vasktaalrit.

1633. a. planeeriti ülikoolile kulutusi isegi veidi rohkem, kui staatide järgi oli ette nähtud. Ametis oli juba 12 professorit, neist astronoom küll ainult 1/2 kohaga (250 vasktaalrit aastas).³⁵ Peale tema oli juurde tulnud veel teine meedik (700 vasktaalrit), kreeka keele professor ja heebrea keele professor (mõlemad palgaga 500 vasktaalrit).³⁶ Eelmise aasta koosseisulistest kohtades olid toimunud vaid väikesed muudatused. Raicuse järgi uueks meditsiiniprofessoriks saanud Johannes Below sai 700 vasktaalrit aastas (Raicus sai 800), 100 vasktaalri võrra oli aga tõstetud õigusteaduse professori Henricus Heini palka. Kõnekunsti professor pidi õpetama endise palga eest ka poeesiat, eetika professorit nimetati nüüd loogika ja eetika professoriks.

Triviaalkooli uueks rektoriks oli kreeka keele professor Petrus Gotschenius, kes selle ameti eest sai lisaks oma tavalisele palgale 400 vasktaalrit aastas.³⁷ Tõstetud oli ka kooli konrektorite palku. Üks neist sai nüüd 325, teine 300 hõbetaalrit aastas.³⁸

1633. a. oli ülikooli ametnikest teenistuses kvestor, trükikoja prokuraator ja pedell.³⁹ Tegelikul palgamaksmisel võeti arvesse ka üliõpilaste ühistoilitustamisega (kommuniteet) tegelev «toidumeister» (spisemestare) Onompry Kyry, kes on samaaegselt ka vene keele tõlk, ning palka arvestati ka Ingerimaa raamatupidajale.⁴⁰

Järgnevatel aastatel (kuni 1642. a.) pidi ülikool saama igal aastal summa, mis kõikus 7000 ja 8000 hõbetaalri vahel,⁴¹ olles seega veidi väiksem esialgu ette nähtust. Küll on aga kindlaks kujunenud üliõpilastele määratud summa, mis kulutati stipendiumide maksmiseks. Alates 1639. a. määrati selleks otstarbeks

³² ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-1, l. 69.

³³ Samas, l. 3 p.

³⁴ Tartu ülikooli ajaloo allikaid, lk. 162.

³⁵ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII—2, l. 36.

³⁶ Samas, l. 3 p. 35, 36. Viimane neist polnud ametis olnud veel tervet aastat.

³⁷ Samas.

³⁸ Samas, l. 37.

³⁹ Samas, 3 p.

⁴⁰ Samas, l. 38; s.-ü. XXII—3, l. 141 p.

⁴¹ Üleminek hõbetaalritele palga arvestuses ei ole tingitud professorite palga reguleerimise vajadusest, nagu arvavad R. Kenkmaa ja L. Eringson (P. Кенкмаа, Л. Эрингсон. Из истории Academia Gustaviana..., стр. 170—171). Üleminek hõbe- ehk arvestustaalrile toimus Liivimaa kõigi sisse- ja väljaminekute juures. See ei toonud kaasa mitte mingeid muutusi palkade suuruses.

Kulutused *Academia Gustaviana*'le (hõbetaalrites)

Aas- tad	Planeeritud		Tegelikult makstud					
	staatide järgi	tegeli- kult	õppe- jõudude palgad	ametnike palgad	üliõpi- lastele	raa- matu- ko- gule	muud	kokku
	a	b	c	d	e	f	g	h
1632	8 000	7 392	3 333	—	2 110	—	1 949	7 392
1633	8 000	8 356	4 334	389	3 474	—	394	8 591
1634	8 000	?	3 830	361	4 189 ⁴²	—	105	8 485
1635	8 000	?	3 994	350	2 950	—	—	7 294 ⁴³
1636		7 536	3 945	231	2 420	—	—	5 596
1638		7 516	5 701	1 251	4 243	—	—	11 195
1639		7 528	4 531	1 442	2 800	150	858	9 788
1640		7 990	3 100	585	2 800	150	2 513	9 149
1642	8 000	6 725	3 325	600	2 800	—	—	6 725 ⁴⁴
1644	8 000	8 000	4 450	600	2 800	150	—	8 000
1645	8 000	8 000	3 100	600	2 800	150	350	8 000
1646	8 000	8 000	4 450	600	2 800	150	—	8 000
1647	8 000	8 000	4 150	600	2 800	150	300	8 000
1648	8 000	8 000	4 450	600	2 800	150	—	8 000
1649	8 000	8 000	4 450	600	2 800	150	—	8 000
1650	6 950	8 879	3 650	600	2 800	—	1 929	8 879
1651	8 000	8 000	4 450	600	2 800	150	—	8 000
1652	8 000	9 656	5 706	1 000	2 800	150	—	9 656
1653	8 000	8 000		4 564	2 800	—	—	7 364
1656	8 900	8 900	202	—	—	—	—	202
1658	8 900	8 900	1 500	—	—	—	—	1 500

2 800 hõbetaalrit aastas, millest maksti stipendiumi 80 üliõpilasele.⁴⁵

Alates 1642. a. planeeriti ülikoolile igal aastal vähemalt 8 000 hõbetaalrit aastas, mille alusel muutus kindlaks ka õppejõudude ja ametnike koosseis. Põhiosa kuludest moodustasid ootuspäraselt

⁴² Üliõpilastele ühistoitlustamiseks on raha kulutatud veidi pikema aja kui aasta jooksul (1. sept. 1633.—1. jaan. 1635.). Edaspidi on kommuniteedi arved olnud 1. jaan.—1. jaan., teistel 1. sept.—1. sept.

⁴³ Liivimaa kindralkubermangu žurnaali järgi arvestades saame veidi vähem — 7 089 hõbetaalrit. Erinevus on ilmselt tingitud sellest, et kubermanguvalitsuse arvestus algas uue aasta 1. jaanuariga, ülikooli kassas (välja arvatud üliõpilaste toitlustamine) 1. septembriga.

⁴⁴ Ülikooli kassa arvestuses on makstud 6 650 hõbetaalrit, kuid arvestamata on 75 hõbetaalrit, mis professor Johannes Erici sai vahetult Riias (ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII—12, l. 68 o., 73).

⁴⁵ Stipendium jagunes suuruse järgi 4 klassi (20, 30, 40 ja 50 hõbetaalrit aastas), igas sellises suuruses stipendiumi saajaid oli 20 (ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-8, l. 38).

professorite palgad.⁴⁶ Üldse oli koosseisus 11 professorit, kellest kõige suurem palk oli esimesel teoloogia professoril (Andreas Virginius). Ta sai 500 hõbetaalrit aastas. Tavaline professori palk oli 400 hõbetaalrit aastas ning see oli ette nähtud 7 professorile (esimestele juura, loogika ja eetika, astronoomia ja füüsika, heebre-rea ja kreeka keele, ajaloo ja poliitika, kõnekunsti ja poeesia ning geomeetria ja aritmeetika professoritele). Nendest vähem sai teine teoloog (350 hõbetaalrit), teine jurist (300 hõbetaalrit) ja meditsiiniprofessor (Johannes Below, 350 hõbetaalrit). Lisaks professoritele maksti palka ka ülikooli juures tegutseva triviaalkooli õpetajale (Lector Scholae), kes sai 150 hõbetaalrit aastas.

Ülikooli ametnikest oli koosseisus sekretär (50 hõbetaalrit), kvestor (150 hõbetaalrit), valitseja (300 hõbetaalrit)⁴⁷, raamatutrükikal (50 hõbetaalrit) ja 2 pedelli (à 25 hõbetaalrit). Raamatukogule oli planeeritud 150 hõbetaalrit ja üliõpilaste stipendiumideks endiselt 2 800 hõbetaalrit.

Tegelikult planeeriti 1642. a. küll 1275 hõbetaalrit vähem kui koosseisude järgi oli ette nähtud, sest täitmata olid ajaloo ja poliitika ning geomeetria ja aritmeetika professorite kohad, kooli lektori koht (kadus järgnevalt koos triviaalkooli likvideerimisega) ning 1. juulist ka teise teoloogi koht. Kokkuhoiu arvele kirjutati ka raamatukogule ettenähtud summa.

Järgnevatel aastatel enam sellist vähendamist ette ei võetud. Kui mõni koht oli vakantne, kasutati vastav palk muuks otstarbeks.

Ülikoolile määratud summasid suurendati ja ta majanduslikku olukorda püüti mõneti parandada kuninganna Kristiina resolutsiooniga 16. juulist 1650. a. Selle dokumendi esimeses osas määrati ametisse teoloogia fakulteedis 1 adjunkt palgaga 150 hõbetaalrit aastas ja filosoofia fakulteedis 2 adjunkti, kumbki sai 100 hõbetaalrit aastas.⁴⁸ Majandusliku olukorra parandamiseks lubati ülikooli käsutusse jätta mõisate sissetulekute ülejäägid, määrati 1000 hõbetaalrit ülikooli hoonete remondiks ja trükikoja tarbeks ning professoritel lubati oma tarbeks õlut pruulida.⁴⁹ Tegelikult jäi ülikoolile staatide järgi ette nähtud väljaminekute suuruseks endiselt 8 000 hõbetaalrit aastas (1650. a. koguni vähem), kuid samal 1650. a. lubati siiski kanda ülikooli eelarvesse ka 1647. ja 1648. a. ülejäägid.⁵⁰ Ka 1652. a. lubati professoritel lisaks staatides ette nähtud 8 000 hõbetaalrile omavahel ära jagada 1655 hõbetaalrit 29 ööri.⁵¹

⁴⁶ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-12, l. 30.

⁴⁷ Hiljem oli sama palga eest ametis 2 valitsejat (à 150 hõbetaalrit) (ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-14, l. 19).

⁴⁸ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-19, l. 173 p.

⁴⁹ Samas, l. 273 p. 274.

⁵⁰ Samas, l. 15, 174.

⁵¹ Samas, s.-ü. XXII-21, l. 18.

Alles 1656. a. tõsteti Academia Gustavianale ette nähtud summa 8 900 hõbetaalrile, kuid tegelikult kolis ülikool samal aastal seoses Vene-Rootsi sõjaga Tallinna ning sellega langes ära vajadus anda talle ülalpidamiseks vajalikke summasid Liivimaa sissetulekutest. Ilmselt peeti seda lahkumist esialgu siiski ajutiseks, sest veel 1658. a. olid ülikooli staadid Liivimaa väljaminekute nimekirjas arvel.

Jälgides tabelis 1 ülikooli tegelikke väljaminekuid, näeme, et põhiosa sellest moodustasid õppejõudude palgad. Nende üldsummas esineb teatud kõikumisi, mida ainult üksikutel aastatel põhjustasid võlgnevused ja võlga jäänud palkade maksmine tagant järele. Rohkem on mõju avaldanud asjaolu, et mitte alati polnud kõik kohad täidetud.

Professorite palkade arvel kaeti tavaliselt ka mitmesugused erakorralised väljaminekud, mille jaoks polnud mitte mingisuguseid summasid ette nähtud. Kui 1639. a. oli vaja maksta ülikooli trükikoja maja eest, võeti teise teoloogi palk (350 hõbetaalrit) geomeetria ja aritmeetika professori palk (400 hõbetaalrit) ning ajaloo professori palgast 107 hõbetaalrit 24 ööri.⁵² Kui järgmisel aastal vajati raha akadeemia maja ehitamiseks, võeti astronoomia ja füüsika professori palgast $\frac{3}{4}$ (300 hõbetaalrit), geomeetria ja aritmeetika ning ajaloo ja poliitika professorite täispalgad (ä 400 hõbetaalrit), kreeka keele professori palgast 100 hõbetaalrit ning valitseja palgast 21 hõbetaalrit.⁵³ Kõik need kohad on olnud kas tervikuna või mõne kuu jooksul vakantsed.⁵⁴ Kui 1645. a. jäi vakantseks meedikukoht, kulutati palgaks ette nähtud 350 hõbetaalrit ülikooli ehituseks.⁵⁵

Ametnike palkadeks kulutatud summa on olnud kõikuv perioodi algul. 1639. a. tõusid väljaminekud ametnikele juba ligi 1 500 hõbetaalrile. Alates 1642. a. kujunes ülikooli ametnike palkade summa täiesti kindlaks — 600 hõbetaalrit aastas. See summa on täielikult välja makstud, nagu ka 1652. a., kui ametnike palgad tõusid 1000 hõbetaalrile aastas. Täielikult said üliõpilased kätte ka oma stipendiumi.

Raamatukogule kulutati 150 hõbetaalrit aastas, kuigi mitte päris regulaarselt.

Muude kulutuste alla kantud summadest on suurimaks trükikoja ostmine 1632. a. (3562 vasktaalrit 16 ööri).⁵⁶ Ka 1639. a. on makstud trükikoja maja eest.⁵⁷ 1633. a. maksti Liivimaa «erakorraliste kulude» nime all ülikooli maja eest 472 vasktaalrit 16 ööri, suure kahhelahju tegemise eest 56 vasktaalrit, akende

⁵² ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-8, l. 1 p. 37.

⁵³ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-10, l. 23 p.

⁵⁴ Samas, l. 60.

⁵⁵ Samas, s.-ü. XXII-14, l. 19.

⁵⁶ Samas, s.-ü. XXII-1, l. 3 p., 134.

⁵⁷ Samas, s.-ü. XXII-8, l. 1 p., 37.

klaasimise eest 39 vasktaalrit 20 ööri ning lisaks sellele osteti rauda ülikooli vangla ukse ja ülikooli maja akende jaoks.⁵⁸ 1640. a. läks suur summa ülikooli maja ehitamiseks. Täiendava sularaha saamiseks anti Narva renteisse 514⁷/₈ tündrit otri (1158 hõbetaalri eest).⁵⁹ Ka mitmel teisel aastal on tehtud kulutusi ülikoolihoone ehitamiseks.⁶⁰

Võrreldes kulutusi ülikoolile tervikuna (tabel 1, lahter «h») talle staatide järgi ette nähtud summadega, näeme, et asutamisaastal sai ülikool vaid veidi vähem talle kuninga poolt lubatud summast. Järgmisel paaril aastal saadi küll üle 8000 hõbetaalri, kuid veidi vähem selle aasta suurendatud eelarvest. Raskused ülikooli õppejõududele ja ametnikele palkade maksmisel tekkisid ilmselt 1630. aastate keskpaiku. Kuigi 1635. a. kulutati üle 7000 hõbetaalri, jäadi võlgu — 2832 hõbetaalrit 25 ööri (1955 riigitaalrit 1 öör),⁶¹ 1636. a. tõusis võlg juba 5301 hõbetaalrini (3533 riigitaalrit 34 ööri)⁶² ning 1637. a. koguni 5876 hõbetaalrini (3917 riigitaalrit).⁶³

Selline raske olukord ei kestnud aga kaua. Juba 1638. a. suudeti suurem osa tekkinud võlast ära maksta, nii et võlgu jäi 1351 hõbetaalrit (901 riigitaalrit 43 ööri).⁶⁴ 1639. a. maksti kinni kõik palgavõlad ning ülikooli kassasse jäi juba 104 hõbetaalrit tagavaraks.⁶⁵ Alates 1644. a. sai ülikool ja vastavalt sellele ka õppejõud, üliõpilased ja ametnikud igal aastal tasu täpselt staatide järgi, kusjuures mõnel aastal oli, suuremaid sissetulekuid arvestades, ette nähtud summat isegi veidi suurendatud. Puudujääk tekkis uuesti 1653. a., kuid see polnud kuigi suur — 635 hõbetaalrit 27 ööri.⁶⁶ Raamatupidamises kaeti see aga väga omapärasel viisil — vili arvestati natuke kõrgema hinnaga kui tavaline riigihind ja nii ei jäänud riik sellel aastal akadeemiale isegi mitte võlgu.⁶⁷ Igal juhul ei saa aga ka sel aastal kõnelda akadeemia katastroofilisest olukorrast.

Kahjuks pole säilinud pearaamatuid ega žurnaale aastatest 1654—1655. 1656. a. oli juba hoopis erakorraline. *Academia Gustaviana* lahkus Tartust, palka maksti ainult kahele õppejõule ja sedagi osaliselt. Viimast korda maksti *Academia Gustaviana* professoritele Liivimaa arvel palka 1658. aastal. Professor Gabriel

⁵⁸ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-3, l. 42, 6, 52 p.

⁵⁹ Samas, s.-ü. XXII-10, l. 60 ;s.-ü. XX-11, l. 95

⁶⁰ Samas, s.-ü. XXII-14, l. 19; s.-ü. XXII-16, l. 126.

⁶¹ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-5, l. 18 p.

⁶² Samas, l. 36.

⁶³ Samas, s.-ü. XXII-7, l. 1 p.

⁶⁴ Samas, l. 94; s.-ü. XXII-8, l. 1 p.

⁶⁵ Samas, l. 33 p., 38, 39.

⁶⁶ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-22, l. 152 p.

⁶⁷ Tegelikult sai ülikool muidugi vähem ja see on ka tabelis I arvesse võetud.

Helfringh sai 1200 ja professor Georgius Preussius 300 hõbetaalrit.⁶⁸

Siiski selgub, et raskused palga maksmisega on alanud juba enne sõda. Kui 1653. a. välditi veel võlgnevusi palkade tegeliku vähendamisega (vilja hinna tõstmine), siis järgnevail aastail see enam ei õnnestunud. Pärast 1655. a. oli riik *Academia Gustaviana*'le võlgu jäänud juba 9022 hõbetaalrit 16 ööri,⁶⁹ s. o. rohkem kui terve aasta eelarve. Et ka 1656. a. palgad jäid peaaegu täielikult maksmata, tõusis võlasumma juba 17 669 hõbetaalri 28 ööri.⁷⁰

Majanduslikke raskusi 1656. a. võiks selgitada sõjaaja eriolukorraga, kuid nagu nägime, oli ülikooli majanduslik olukord katastroofiline juba 1655. a. Selle põhjusi on õigesti nähtud Ingerimaal asuvate ülikooli mõisate pantimises, kuid väidetud raskusi varasematel aastatel selgitati ülikooli mõisate viletsa majandusliku olukorra ja nende halva valitsemisega ülikooli poolt. Tegelikult tuleb ka selles küsimuses hoiduda ennatlikest järeldustest, mis on tehtud Ingerimaa 1620-ndate aastate olukorra alusel ja loogilisest mõttekäigust eeldusel, et akadeemiline asutus ei suuda olla hea mõisate hooldaja. Arvati, et eeskujulikku valitsemist takistas ka kaugus.

Uurides Liivimaa arveraamatute järgi Tartu ülikoolile kulutatud summade päritolu, selgub kõigepealt, et ülikoolile kinnitatud mõisad polnud paljudel aastatel kaugeltki mitte ainukeseks tuluallikaks. Vastavalt Gustav Adolfi korraldusele määras Liivimaa, Ingerimaa ja Käkisalmi kindralkuberner Johan Skytte juba 4. märtsil 1633. a. kindlaks Ingerimaal Kaporje läänis asuvad külad, mis pidid andma ülikoolile lubatud 16 000 vasktaalrit.⁷¹ Kaporje asehalduril kästi vastavad tulud sisse nõuda ja õigeaegselt ülikoolile üle anda. Tegelikult selgub, et Kaporje asehaldur Bogislaus Rosenil olid juba 1632. a. arvel «ülikooli mõisad», mis andsid sissetulekut 29 586 vasktaalrit.⁷² Võib oletada, et tegemist on mingi provisoorse või esialgse mitteametliku jaotusega, millest saadud tulu oli tunduvalt suurem ülikooli vajaduseks ette nähtud summast. Tegelikult on ka enamused 1632. a. ülikooli väljaminekuteks kulutatud summadest saadud Bogislaus Roseni käest.⁷³ Sellele lisaks on väiksem osa tulnud aga ka Tartu renteist.⁷⁴

⁶⁸ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-24, l. 185 p.

⁶⁹ Samas, s.-ü. XXII-23, l. 22.

⁷⁰ Samas, l. 21 p.

⁷¹ Tartu ülikooli ajaloo allikaid. Dok. Nr. 20, lk. 74—76. Külade nimekiri on toodud lk. 75.

⁷² ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-1, l. 17, 22 p.

⁷³ Samas, l. 30 p. 31.

⁷⁴ Samas, l. 3 p. 70.

1633. a. pole enam ülikooli mõisaid eraldi nimetatud, kuid enamus ülikooli väljaminekute katteks makstud summadest on saadud tiiski sularahana jälle Kaporje renteist.⁷⁵ Seega kaeti ülikooli töötajate palgad ja muud väljaminekud esialgu lihtsalt riigikassast, kusjuures selle allika kindlaks määramine vastas riigimajanduse üldisele süsteemile, mille järgi iga väljamineku katteks oli määratud teatud sissetulekuallikas. Tegelikult on ka Ingerimaal ülikoolile lubatud külade üleandmine veninud.⁷⁶ Kuninganna Kristiina eestkostevalitsuse resolutsiooniga 8. maist 1635. a. lubati Academia ülalpidamiseks 5333 $\frac{1}{3}$ riigitaalri (8000 hõbetaalri, 16 000 vasktaalri) suurusel kindlaid sissetulekuid.⁷⁷ Alles 9. mail 1635. a. andis Kristiina eestkostevalitsus kindralkuberner Bengt Oxenstiernale korralduse, et see eraldaks ülikoolile Samoiski ja Radzinski pogostis osa, mis annab 16 000 vasktaalrit renti ning laseks seda akadeemia enda rentmeistril valitseda.⁷⁸

Prof. J. Belowi palvekirjast 5. okt. 1637. a. selgub, et ülikoolile antud külad olevat hinnatud 40 aastat tagasi ja ei andvat nüüd seetõttu mitte üle 8000 vasktaalri aastas.⁷⁹ Seetõttu palub ülikool kinnistada talle täielikult need kaks pogosti kõigi oma tuludega ja nii kaua kui ülikooli mõisad veel täit 16 000 vasktaalrit välja ei anna, maksta lisa riigikassast.

Lõpuks otsustas Kristiina eestkostevalitsus 10. jaan. 1638. a. kindlustada ülikoolile nende Ingerimaa pogostide tuludest kindel rahasumma.⁸⁰ Kui sealsetest tuludest puudus tuleb, makstakse see muudest allikatest, võimalik ülejääk aga läheb riigi heaks.

Et ülikool pommitas valitsust üha uute palvekirjadega, tühistati juba 20. aug. 1638. a. sama aasta jaanuaris langetatud otsus. Ülikoolile kinnistati jälle endisõd külad Ingerimaal, nende valitsemine läks täielikult ülikooli kätte.⁸¹ Igal aastal peab ülikool aga esitama Tartus oma arved, kus on kirjas ka maade parandamine ja tühjade maade kasutusele võtmine. Kui siis ilmneb, et akadeemia vajab oma koosseisude jaoks rohkem kui Ingerimaalt saadud, peab selle eest hoolt kandma Liivimaa kindralkuberner.

Selle resolutsiooni järgi ongi järgnevalt toimitud. Ülikoolil oli Ingerimaal ametis oma valitseja (hiljem koguni kaks), ta tegevust käisid kohapeal kontrollimas professorid. Ülikoolil oli siiski õigus nõuda endale lisisissetulekuid ka muudest allikatest.

Olles nii palju juttu teinud ülikooli mõisatest (küladest), huvi-

⁷⁵ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-2, l. 37 p. 38; s.-ü. XXII-3, 86 p., 122 p.

⁷⁶ Vt. lähemalt J. Vasar. Sissejuhatus. Academia Gustaviana... lk. XXXII—XXXVI.

⁷⁷ Tartu ülikooli ajaloo allikaid. Dok. Nr. 22, lk. 82.

⁷⁸ Samas, Dok. Nr. 23, lk. 84.

⁷⁹ Samas, Dok. Nr. 24, lk. 89.

⁸⁰ Samas, Dok. Nr. 25, lk. 92—93.

⁸¹ Samas, Dok. Nr. 29, lk. 108—109.

tab meid küsimus, kui palju sealt tegelikult sissetulekut saadi. Kuivõrd võib usaldada ülikooli kaebusi mõisate vähese tulukuse kohta?

Täielikke andmeid on võimalik saada esimest korda alles 1637. a. ning pidevalt alates 1639. a. Vastavate andmete alusel on koostatud tabel 2, kus on esitatud ülikooli mõisatest saadud puhastulu, s. o. laekunud raha ja naturaalandamid pärast mõisate majandamisega seotud väljaminekute (viljaseeme, talupoegade võlad jms.) mahaarvamist. Tabelist selgub, et põhiosa sissetulekust laekus natuuras, eriti vilja näol, kusjuures Eesti- ja Liivimaaga võrreldes on silmatorkav kaera suur erikaal. Heina esineb üksikuil aastail tühistes kogustes. See on loomulik, kui arvestada, et vedu nii kaugelt ei pidanud end tasuma. Küllalt suured olid 1640-ndail aastail toodud humalakogused.

Ülikooli mõisatest saadud sissetulekud on ligikaudu vastanud ülikooli vajadustele staatide järgi. Tunduvalt vähem on saadud 1637. a., mil valitseja aruande kohaselt planeeritud tuludest tuli teha suur mahaarvamine pagenud ja vaeste talupoegade ning tühjade maade arvel.⁸²

Tabel 2

Puhastulu ülikooli mõisatest

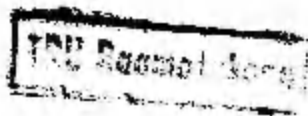
	Raha (hõbetaalrit.)	Rukis (tündri- tes)	Oder (tündri- tes)	Kaer (tünd- rites)	Hein (par- mast)	Nisu (tünd- rites)	Herned (tünd- rites)	Humalad (leisi- kates)	Liha (leisi- kates)	Kokku (hõbe- taalrites)
1637	?	?	?	?	?	?	?	?	?	3309 ⁸³
1639	?	?	?	?	?	?	?	?	?	7651
1640	1724	572	1031	1238	—	56	20	30	45	7060 ⁸⁴
1642	?	?	?	?	?	?	?	?	?	5890
1644	1586	1007	494	930	2 ⁵ / ₆	?	—	41	—	6076
1645	1409	591	411	1204	2 ⁵ / ₆	—	—	45	—	5087
1646	1978	783	805	1274	—	—	—	—	—	6981
1647	2420	1131	778	1496	3 ¹ / ₂	—	—	46	—	8452
1648	2296	1111	819	1383	1	—	—	44	—	8261
1649	2674	1136	918	1706	—	—	—	—	—	9215
1650	1754	757	593	1098	—	—	—	—	—	6027 ⁸⁵
1651	2525 ⁸⁶	706	701	1331	—	—	—	—	—	7211
1652	3072 ⁸⁷	1460	632	1668	—	—	—	—	—	9656
1653	1752	1171	740	1187	—	—	—	—	—	7364

⁸² Tartu ülikooli ajaloo allikaid, lk. 165.

⁸³ Arvutatud valitseja Franz Phaleni aruande järgi summuna, mis on läinud otseselt ülikooli vajadusteks (Tartu ülikooli ajaloo allikaid, lk. 164—167).

⁸⁴ Ingerimaa mõisatest saadud summa suuruseks on allikates märgitud 7120 hõbetaalrit, kuid selle hulgas on 60 hõbetaalrit, mis ülikooli trükkal sai Tartust Petter Smedi veskest (ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-11, l. 93).

⁸⁵ 1647. ja 1648. a. rendi ülejäägist sai ülikool veel 1928 hõbetaalrit 23 ööri (ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-19, l. 174).

Tunduvalt vähem on laekunud ka 1642. ja eriti 1645. aastal. Halvaks võib pidada ka 1644. ja 1650. aastat. Seevastu 1647., 1649. ja 1652. a. saadi mõnevõrra rohkem, kui ülikool oma koosseisude nimekirja järgi vajas.

Tegelikult olid ülikooli mõisate üldsissetulekud tunduvalt suuremad kui nõutav 8000 hõbetaalrit, kuid mitmesuguste väljaminekute ja saamata sissetulekute tõttu jäi puhastulu sageli väiksemaks. Mõisate väljaminekute hulgas oli esikohal viljaseeme, sest üldsissetulekute hulka arvati kogu saadud vili. Näiteks 1640. a. oli üldsissetulek 8550 hõbetaalrit 18 ööri,⁸⁸ kuid maha on arvatud sügiskülviks kulunud 180 tündrit 14 kapp rukist ning kevadkülviks läinud 147 tündrit 30 kapp otri ja 56 tündrit 16 kapp kaeru, kokku 802 hõbetaalrit 13 ööri eest.⁸⁹ Vaeste, surnud, tulekahju läbi kannatanud ja pagenud talupoegade arvel on maha arvatud 476 hõbetaalrit 17 ööri, pastorile ja kellamehele on makstud 63 hõbetaalrit 26 ööri, puusepa palgaks ja ehitusmaterjalide muretsemiseks on kulunud 66 hõbetaalrit 24 ööri. Kui professorid on käinud valitseja arveid kontrollimas, on valitsejal kulunud erakorraliselt 11 hõbetaalrit 10 ööri. Peale selle esineb veel mitmesuguseid väiksemaid kulutusi.

Vaeste, pagenud ja tulekahju läbi kannatanud talupoegade arvel saamata jäänud sissetulekute summa suurus on aastate jooksul vähenenud. 1637. a. arvati nende arvel maha 795 riigitaalrit 47 ööri raha, 289 tündrit 4 kapp rukist, 167 tündrit $23\frac{2}{3}$ kapp otri, 22 tündrit ja 1 kapp nisu, 15 tündrit $3\frac{1}{3}$ kapp herneid, 404 tündrit $31\frac{13}{24}$ kapp kaeru, 62 leisikat $18\frac{5}{12}$ naela linu ja maha kantud ka $88\frac{23}{24}$ dessatiini maad, kõik kokku 2610 riigitaalrit 43 ööri,⁹⁰ s. o. 3916 hõbetaalrit. 1644. a. arvati nende arvel maha vaid 8 hõbetaalrit raha, 5 tündrit 20 kapp rukist, 4 tündrit 20 kapp otri ja 2 tündrit kaeru.⁹¹ 1648. a. kaotas ülikool samal põhjusel 31 taalrit rahas, 17 tündrit 21 kapp rukist, 9 tündrit 20 kapp otri ja 24 tündrit 24 kapp kaeru.⁹²

Nagu eespool nägime, ei olnud Ingerimaa mõisad ülikoolile ainsaks sissetulekuallikaks. See leiab kinnitust ka tegelikult välja makstud summade päritolu jälgides. Nii näiteks 1638. a. pidi

⁸⁶ Rendisummas oli raha 1911 hõbetaalrit 5 ööri ning koos viljaga oli 1651. a. saadud rendisumma 6597 hõbetaalrit. Sellele lisandus aga erakorraliselt veel nn. Mantalspenningi näol 616 hõbetaalrit 16 ööri, millest tuleb aga maha arvata 6 vaesele talupojale tagasi makstud 2 hõbetaalrit 8 ööri (ENSV RAKA, f. 278 nim. 1, s.-ü. XXII-20, l. 191 p.)

⁸⁷ Mõisate rendist laekus 1652. a. raha 2406 hõbetaalrit. Rendi üldsumma oli 8990 hõbetaalrit, kuid nn. Mantalspenningi näol on juurde tulnud 665 hõbetaalrit 20 ööri (ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-21, l. 171 p.).

⁸⁸ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-20, l. 60; s.-ü. XXII-11, l. 92—92 p.

⁸⁹ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-11, l. 93.

⁹⁰ Tartu ülikooli ajaloo allikaid. Dok. Nr. 52, lk. 165.

⁹¹ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-13, l. 136 p.

⁹² Tartu ülikooli ajaloo allikaid. Dok. Nr. 53, lk. 168.

Ingerimaa renteist lisaks ülikooli mõisate sissetulekutele saadama veel 3200 riigitaalrit 35 ööri.⁹³ 1639. a. anti Soomest saadetud summadest ülikoolile 1750 hõbetaalrit ning Tartu renteist maksti 466 hõbetaalrit 21 ööri.⁹⁴ Väiksemaid summasid maksti sageli Tartu renteist⁹⁵ ja vahel ka Riiaast. Alates 1644. a. maksti ülikoolile sageli juurde Käkisalmlu renteist. 1644. a. saadi sealt 1924 hõbetaalrit,⁹⁶ 1645. a. — 2912 hõbetaalrit 28 ööri⁹⁷, 1646. a. — 1019 hõbetaalrit.⁹⁸

Alates 1647. a. polnud juurdemaks enam vajalik, vaid nagu nägime eespool, andsid ülikooli mõisad isegi ülejäägi. Pärast 1647. a. jäi ülikooli kassasse tagavaraks 452 hõbetaalrit 12 ööri,⁹⁹ pärast 1648. a. 873 hõbetaalrit 27 ööri¹⁰⁰ ja pärast 1649. a. — 1928 hõbetaalrit 23 ööri.¹⁰¹

Majanduslik olukord ähvardas halveneda 1650. a. Kulutati ära kogu ülejääk ja kui ikka tekkis väike puudujääk, kaeti see sama aasta rendi arvel;¹⁰² (renti nõuti muidu eelmise aasta eest). Samuti toimiti ka järgmisel aastal, kuid siiski suudeti veel vältida võlgade teket.

Täiesti paikapidavaks osutub juba paljude autorite poolt esitatud seisukoht, et ülikooli majanduslik olukord halvenes järsult siis, kui kuninganna Kristiina pärast arvukaid riigimaade pantimisi ja donatsioone pantis eraisikuile ka Tartu ülikooli Ingerimaal asuvad mõisad. Teatades 8. okt. 1652. a. sellest ülikooli juhtkonnale ja professoritele, väitis ta, et pantimine on mõeldud maksimaalselt 3 aastaks, nii kaua makstakse ülikoolile aga sularahas ning palus seda vajadust igati mõista.¹⁰³ Pandilepingute kohaselt pidi ülikoolile assigneeritama koguni 10 000 riigitaalrit 1654. ja 1655. a. eest, kuid nagu selgub ülikooli kaebustest, on riigivarahoidja Magnus Gabriel de la Gardie assigneerinud selle summa hoopis muuks otstarbeks.¹⁰⁴

Teatud huvi peaks pakkuma ka senistes publikatsioonides ja uurimustes välja selgitamata jäänud küsimus, kui palju Rootsi riik ülikooli mõisate pantimisest raha sai. Tegelik pantimine toimus vastavalt Kammerkoleegiumi resolutsioonile 23. nov. 1652. a.¹⁰⁵ Pandisumma suuruseks pidi olema 300 riigitaalrit (450

⁹³ ENSV RAKA, f. 278, nim. I, s.-ü. XXII-7, l. 41 p.

⁹⁴ Samas, s.-ü. XXII-8, l. 39.

⁹⁵ Samas, s.-ü. XXII-10, l. 59 p.; s.-ü. XXII-12, l. 72 p.

⁹⁶ Samas, s.-ü. XXII-13, l. 136 p.

⁹⁷ Samas, s.-ü. XXII-14, l. 142.

⁹⁸ Samas, s.-ü. XXII-15^a, l. 118 p.

⁹⁹ Samas, s.-ü. XXII-16, l. 126.

¹⁰⁰ Samas, s.-ü. XXII-17, l. 141 p.

¹⁰¹ Samas, s.-ü. XXII-18, l. 143.

¹⁰² Samas, s.-ü. XXII-19, l. 174.

¹⁰³ Tartu ülikooli ajaloo allikaid. Dok. Nr. 43, lk. 143.

¹⁰⁴ Samas, Dok. Nr. 44, lk. 148.

¹⁰⁵ ENSV RAKA, f. 278, nim. I, s.-ü. XXII-22, l. 186.

hõbetaalrit) adramaalt ning kogu saadud summa pidi minema Liivimaa kubermangu bilanssi. Üks pandisaja oli Harald Igelström, talle panditi 4500 hõbetaalri eest Wolkotta küla.¹⁰⁶ Teiseks pandivõtjaks oli Hans Chroneman, kes pidi tasuma 70 000 riigitaalrit, kuid maksis 1652. ja 1653. a. ära vaid 35 542 riigitaalrit ehk 50 313 hõbetaalrit.¹⁰⁷ Kokku laekus nii Liivimaa tuludesse 54 813 hõbetaalrit.¹⁰⁸ mis läks Liivimaa üldistsesse tuludesse.

Nagu nägime tabelist 2, sai Academia Gustaviana suurema osa oma mõisate sissetulekustest natuuras. Seetõttu tuli vilja ja muude produktide näol maksta ka palka. Säilinud allikatest (žurnaalidest) võimaldab ainult 1640. a. materjal saada täielikku ülevaadet ülikooli väljaminekute koostisest. Vastavad andmed on esitatud tabelis 3.

Selgub, et professorid said oma palga enamasti viljana, erandina on arvestaval hulgal raha saanud teine teoloog Petrus Schomerus ja meditsiiniprofessor Johannes Below. Neist esimesele maksti 350 hõbetaalrit välja rahas selle tõttu, et ta reisis Rootsi,¹⁰⁹ teisele erandi tegemise põhjus on teadmata. Vajadus maksta viljaga on olnud ilmselt nii suur, et isegi raamatukogule anti raamatute ostmiseks mitte sularaha, vaid 133 tündrit kaeru, millele 150 hõbetaalri summa täis saamiseks lisati vaid 12 ööri rahas.¹¹⁰ Seevastu üliõpilaste stipendiumist on suurem osa makstud välja sularahas.¹¹¹ Neile läks küll ka kogu Ingerimaalt saabunud nisu. Veidi imelikuna tundub üliõpilastele kaerte väljajagamine. Akadeemia kvestor Claes Notbeck, kes tegelikult oligi ülikooli kassameister, on eelistanud Ingerimaalt tulnud hernerid, humalad ja linad oma palga katteks täielikult endale võtta. Ülikooli maja ehitusel kulutati ainult sularaha.

Ülikooli professorite palkadega seoses kerkib veel küsimus, kas need olid ülalpidamiseks küllaldased. Professorid ise on korduvalt esitanud Rootsi võimudele palvekirju, milles nad oma majandusliku olukorra parandamiseks paluvad mitmesuguseid soodustusi. Palutakse, et iga professor saaks peale oma tavalise palga ühe talupoja või midagi selle kompensatsiooniks; soovitakse, et neil lubataks pidada Emajõel oma kalureid, matustel tasuta kellasad helistataks;¹¹² et professorite leskedele antaks eri privileeg õlle pruulimiseks,¹¹³ et professorid vabastataks õlle pruulimisel nõutavast aktsiisist¹¹⁴ või vähemalt nõutaks seda

¹⁰⁶ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-22, l. 85, 186.

¹⁰⁷ Samas, l. 85, 186 p.

¹⁰⁸ Samas, l. 84 p. — 85, 186.

¹⁰⁹ Samas, s.-ü. XXII-11, l. 93 p.

¹¹⁰ Samas, l. 94 p.

¹¹¹ Samas, l. 95.

¹¹² Tartu ülikooli ajaloo allikaid. Dok. Nr. 26, lk. 100, Nr. 24, l. 90.

¹¹³ Samas, Dok. Nr. 34, lk. 122.

¹¹⁴ Samas, Dok. Nr. 35, lk. 124—125.

Ülikooli väljaminekute koostis 1640. a.

	Kellele	Raha (hõbe- taalrites)	Rukis (tündrites)	Oder (tündrites)	Kaer (tündrites)	Nisu (tündrites)	Herned (tündrites)	Humalad (leisikates)	Lina (leisikates)	Kokku (hõbe- taalrites)
1	Prof. Andreas Virginus	1/2	60	100	124	—	—	—	—	500
2	Prof. Petrus Schomerus	350 1/2	12	20	24 1/2	—	—	—	—	450
3	Prof. Henricus Hein	— *	48	80	99 1/2	—	—	—	—	400
4	Prof. Lauren- tius Ludenius	— *	84	140	174	—	—	—	—	700
5	Prof. Johannes Belouw	233	42	—	20	—	—	—	—	350
6	Prof. Michael loh. Savonius	— *	48	90	99 1/2	—	—	—	—	400
7	Prof. Salomon Matthies	— *	36	60	74 1/2	—	—	—	—	300
8	Kvestor	3/4	1 3/4	—	27	—	20	29 3/4	44 3/4	200
9	Valitseja	225	—	—	—	—	—	—	—	225
10	Sekretär	1/2	6	10	12	—	—	—	—	50
11	2 pedelli	1/2	6	10	12	—	—	—	—	50
12	Raamatuko- gule raamatute ostmiseks	— *	—	—	133	—	—	—	—	150
13	Raamatu- trükkal	60	—	—	—	—	—	—	—	60
14	Stipendiaadid	1622	230	—	438	56	—	—	—	2800
15	Erakorralised kulud	134	—	—	—	—	—	—	—	134
16	Ülikooli maja ehitamiseks	1221	—	—	—	—	—	—	—	1221
17	Narva renteile ehitusraha tagasimaks- miseks	—	—	515	—	—	—	—	—	1158
		3851 3/4	573 3/4	1025	1138		20	29 3/4	44 3/4	9149

* Tühiselt väikesed summad (alla 1/2 hõbetaalri, mis maksti täpse palga-
summa täis saamiseks).

poole vähem.¹¹⁵ Ilmselt selliste palvete ja hädaldamiste mõjul väideti kirjanduses, et palk oli väga kasin.¹¹⁶

Otsustamaks professorite palga suuruse üle, tuleks meil seda võrrelda teiste riigiametnike palkadega samal perioodil. Kõigepealt paistab kohe silma, et professorite palgad pole võrreldavad kõrgemate riigiametnike omadega. Professoritest tunduvalt rohkem sai muidugi Liivimaa kindralkuberner (3000 hõbetaalrit), samuti ka kindralkubermanguvalitsusse kuuluv ning kubermangu majandusasju juhtiv kammeriir (1300 hõbetaalrit), rohkem said ka kindralkubermanguvalitsuse sekretärid (saksa sekretär 1000 hõbetaalrit, rootsi sekretär 600 hõbetaalrit). Tartus oli väga kõrgepalgaline ametnik ka õuekohtu president (1500 hõbetaalrit). Tuleb aga arvestada, et XVII saj. Rootsi riigi ametnike palkadele oli üldse iseloomulik suur diferents, mis sajandi jooksul veelgi suurenes.

Enamik riigiametnikke sai siiski vähem palka, kui ülikooli professorid. Feodaalse riigi tingimustes hinnati rohkem seisulikku päritolu kui haridust. Tartu õuekohtu aadlikest assessorid said 375 hõbetaalrit aastas, samadel kohtadel töötanud õpetatud juristid aga 300 hõbetaalrit. Võrdlusmaterjali saamiseks olgu veel märgitud, et näiteks kindralkubermanguvalitsuse kirjutajad said 225 hõbetaalrit, maamõõtja 240 hõbetaalrit, soome pastor 150, õuekohtu kirjutaja 180 hõbetaalrit. Küllalt oli inimesi, kelle palk oli üsna mitmekordselt väiksem. Tartu rootsi kiriku kellamees sai ainult 18 hõbetaalrit aastas. Kuigi suured polnud ka koolmeistrite palgad. Riigi palgal olevatest koolmeistritest (õpetasid sõdurite lapsi) sai Pärnu koolmeister 54 hõbetaalrit, Tartu oma 50 hõbetaalrit ja Koknese oma 36 hõbetaalrit aastas. Nende puhul pole küll välistatud lisasissetulekute saamise võimalus maa kasutamisest.

Eeltoodud palkadega võrreldes olid *Academia Gustaviana* professorite palgad küllaltki soliidised. Iseasi on muidugi see, et seisusekohane äraelamine linna jõukamate kodanike tasemel nõudis ilmselt veelgi rohkem. Sellepärast peeti siis ka vahel kõrvalameteid ja muretseti majanduslikke soodustusi.

Professorite kõrvalameteid peeti tol ajal muide täiesti loomulikuks nähtuseks. Kui 1664. a. koostati plaan ülikooli uuestiavamiseks Tartus, siis esitati ka kohtade nimekiri ametitest, mida professorid võiksid pidada.¹¹⁷ Ainuüksi teoloogidele nähti

¹¹⁵ ENSV RAKA, Dok. Nr. 41, lk. 138—140.

¹¹⁶ Р. Кенкмаа, Л. Эрингсон. Из истории Academia Gustaviana. стр. 170.

¹¹⁷ A. Buchholtz. Verzeichnis sämtlicher Professoren der ehemaligen Universität zu Dorpat und Pernau und der academischen Beamten, mit archivischen Beilagen. Beilage V, Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's, herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der russischen Ostsee-Provinzen. VII B. Riga, 1854, S. 62—63.

tulevikus ette neli kohta linnas (1 rootsi, 2 saksa ja 1 eesti pastor) ning lisaks sellele veel nelja kihelkonna pastori kohad Tartu ümbruses. Parajasti olid vakantsed Nõo ja Aksi, tulevikus pidi teoloogia professoritele jääma ka Kambja ja Võnnu pastorite kohad. Juristidele pidi vaba olema kahe Tartu õuekohtu kaks assessori kohta, meedikute kohta öeldi, et ta võib praktiseerida linnas ja maal jne.

Iseasi on muidugi küsimus, kas ülikooli eelarves ette nähtud 16 000 vasktaalrit (8000 hõbetaalrit) olid üldse küllaldased õppeasutuse tegevuseks. Võrreldes muude kuludega, eriti väljaminekutega sõjaväele, oli see kahtlemata väga väike summa. See ei võimaldanud välja arendada ülikooli koosseisu asutamisel lubatud suuruses. Nimelt pidi professorite nimekirja järgi, mida loeti ette *Academia Gustaviana* avamisel, Tartu ülikooli koosseisus olema 17 korralist ja 2 erakorralist professorit.¹¹⁸ Nii suurt koosseisu polnud 8000 hõbetaalri eest üldse mõeldavgi palgata. Raskused tekkisid samuti ülikoolile vajaliku hoone ehitamisel, rohkem raha oleks vajanud trükikoda ja raamatukogu, kuid summade laekumine ka eelarves ette nähtud ulatuses tegi siiski võimalikuks õppe- ja teadusliku töö oma aja olusid ja maastaape arvestades.

Academia Gustaviana lõpetas teatavasti oma tegevuse 1665. a. Tallinnas, kuid sellega ei olnud ülikool veel maha maetud. Kohe tõusis päevakorda ülikooli uuesti avamine ning juba 1667. a. koostati jälle uus eelarve. Vastavas esitises rõhutati juba peal- kirjas, et kuningal, s. o. riigil oleks sellega võimalikult vähe kulusid ning seetõttu planeeriti väljaminekute kogusummaks ainult 5400 hõbetaalrit.¹¹⁹ Sellest pidi 8 professorit saama 3400 hõbetaalrit (esimene teoloog 500, teine teoloog ja esimene jurist 450, ülejäänust igaüks 400 hõbetaalrit), 3 adjunkti igaüks 150 hõbetaalrit, raamatutrükikalile, valgustuseks jm. — 100 hõbetaalrit ning 40—50 üliõpilase stipendiumideks 1400 hõbetaalrit.

18. nov. 1667. a. on Stokholmis otsustatud, et ülikooli eelarve peaks siiski olema suurem. Professorite palkadeks määrati 6900 hõbetaalrit, ülikooli ametnike palkadeks 1000 hõbetaalrit ning stipendiumideks 1500 hõbetaalrit.¹²⁰ 1668. a. koostati juba ka ülikooli koosseisude nimekiri, mille kinnitas Karl XI eestkostevalitsuse eesotsas olev leskkuninganna Hedwig Eleonora.

Professorite palkade ja stipendiumide üldsumma oli vastavuses eespool märgitud otsusega. 6900 hõbetaalriga pidi olema võimalik maksta palka üldse 12 inimesele, kes kõik peale oma korralise professorikoha pidid täitma ka teisi ülesandeid. Esimene teoloogia professor Lagus pidi olema ka stipendiumide inspektoriks, teine teoloog M. Kõrling kreeka keele professoriks, meditsiini

¹¹⁸ Tartu ülikooli ajaloo allikaid, lk. 30—31.

¹¹⁹ H. L. C. Backmeister. Op. cit., 182—193.

¹²⁰ Samas, l. 194.

professor M. Schelenius pidi ühtlasi olema ka teoreetilise matemaatika professoriks, tema kolleeg ka füüsika professoriks. Juristidest pidi üks õpetama ka poliitikat ja eetikat, teisel tuli olla ka ülikooli kassa inspektoriks (Inspector aerarii) nagu ka loogika ja metafüüsika professoril. Idakeelte professor oli ka raamatukoguhoidja, kõnekunsti (eloquent) ja poesia professor Rabenus akadeemia sekretär, matemaatik Nortman — kvestor jne. Professorite palgaks määrati à 600 hõbetaalrit aastas. Ainult dr. Preuss, kes oli prokantsleriks ja «professor honorarius» pidi saama vähem — 300 hõbetaalrit aastas.

Üliõpilastest pidid saama stipendiumi 30 inimest à 50 hõbetaalrit (kokku 1500 hõbetaalrit aastas).

Esialgul planeerituga võrreldes mõnevõrra suurem oli mõeldud ülikooli ametkond. Peale ülalnimetatuid üksikute professorite pidi ametisse võetama veel raamatupidaja (300 hõbetaalrit), aktuaarius (200 hõbetaalrit), kaks pedelli (à 60 hõbetaalrit), vahtmeister (60 hõbetaalrit) ja neli vahisulast (à 30 hõbetaalrit).¹²¹ Trükkalile ja raamatuköitjale mõlemale arvestati 150 hõbetaalrit aastas ning raamatukogu vajadusteks pidi minema 300 hõbetaalrit. Seega pidi üldse kulutatama 9800 hõbetaalrit aastas.

Tegelikult jäi see eelarve plaaniks, mida ei võetud üldse arvele Liivimaa selle aasta väljaminekutes.

Varsti loobuti ka Tartu ülikooli taasavamise plaanidest ning uue ülikoolilinnana kerkis päevakorda Pärnu. Juba pärast Kärde rahu oli Pärnut arvestatud ülikooli võimaliku asukohana, sadamalinnana oli tal parem ühendus Rootsiga.¹²² Suur tulekahi Tartus 1667. a. oli vähendanud linna šansse ülikoolilinnana ning 1668. a. teatas riigi varahoidja Seved Bäätt, et akadeemia kolib Pärnu.¹²³ Varsti järgnes sellele ka kuninga kinnitus. Akadeemia hooneks kavatseti ümber ehitada Pärnu linnuse (lossi) hoone. 1669. aastaks koostati koosseisude nimekiri juba ülikooli jaoks Pärnus, kusjuures nii ametite jaotus kui ka palgad olid endisega võrreldes üsna erinevad. Professorite palgad koos kõrvalametitega pidid olema à 500 hõbetaalrit aastas ja kogu eelarve 8125 hõbetaalrit.¹²⁴ Viimane arv osutub aga ekslikuks ning ülikooli tegelik vajadus, kõiki arvestades, oli 8170 hõbetaalrit aastas.¹²⁵

Sellest eelarvest võeti Pärnu akadeemia nime all Liivimaa väljaminekute summade seas arvele nii 1669. kui ka 1670. a. — 1950 hõbetaalrit.¹²⁶ Ülikoolihoone ehitus- ja remondikuludeks pidid

¹²¹ H. L. C. Backmeister. Op. cit., S. 196—197.

¹²² S. Karling. Tartu universitets byggnadshistoria under den svenska tiden. «Svio-Estonica», 1934, s. 43. J. Bergman. Universitet i Dorpat under svenska tiden, s. 107—108.

¹²³ S. Karling. Op. cit., s. 54.

¹²⁴ H. L. C. Backmeister. Op. cit., S. 197—199.

¹²⁵ Samas, lk. 199.

¹²⁶ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-36, l. 50, s.-ü. XXII-37, l. 41.

abi andma kohalikud rüütelkonnad. Tegelikult nõuti seda «abi» erakorralise maksuna ainult Eestimaa rüütelkonnalt. Liivimaa rüütelkond on sellest maksust pääsenud, kuigi avatav ülikool pidi asuma just Liivimaal. Eestimaa rüütelkonnalt nõutud «abi» määraks pidi olema neli riigitaalrit igalt ratsateenistusühikult,¹²⁷ kusjuures summa pidi tasutama võrdsetes osades kolme aasta jooksul. Tegelikult nõuti 1671. a. korraga 1670. ja 1671. a. ette nähtud osa (4538 hõbetaalrit 20 ööri), ülejäänud kolmandik (2269 hõbetaalrit) tuli tasuda 1672. a.¹²⁸

Järsult suurendati ülikooli vajadusteks ette nähtud summasid 1671. a., mil Pärnu akadeemia ülalpidamiseks nähti ette 8065 hõbetaalrit.¹²⁹ Täpselt sama suureks jäi Pärnu akadeemia eelarve ka aastateks 1672—1675.

Et aga ülikool tegelikult siiski käiku ei läinud, siis on selle väljaminekud 1676. a. Liivimaa staatidest kustutatud.

Tühiseid summasid planeeriti Pärnu akadeemia jaoks veel aastatel 1678—1680. Need pidid olema määratud akadeemia maja jaoks, kusjuures ilmselt võeti arvesse eeskätt nende summade tegelikku kulutamist. Nii on 1678. a. planeeritud selleks otstarbeks 148 hõbetaalrit 16 ööri,¹³⁰ kahel järgmisel aastal 75 hõbetaalrit.¹³¹

Alates 1688. a. esineb Liivimaa staatides jälle ülikool. Esialgu planeeriti ta vajadusteks 7610 hõbetaalrit aastas,¹³² 1690-ndate aastate esimesel poolel juba üle 8000 hõbetaalri ning 1696. a. juba ka veidi üle 9000 hõbetaalri.¹³³

Seoses ülikooli uuestiavamise plaanidega Pärnus ja vastavalt sellele ka ülikoolile planeeritud väljaminekute sissevõtmisega Liivimaa kuludesse, tehti 1660-ndate aastate lõpul ja 1670-ndatel aastatel talle ka tõepoolest mõningaid kulutusi:

Aastad	Kulutatud hõbetaalrites
1669	300
1670	1 271
1671	1 222
1672	420
1673	450
1674	600
1675	300

¹²⁷ ENSV RAKA, f. I, nim. 2, s.-ü. 803, l. 65 p.

¹²⁸ Samas, s.-ü. 804, l. 10.

¹²⁹ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-38, l. 46.

¹³⁰ Samas, s.-ü. XXII-45, l. 47—48.

¹³¹ Samas, s.-ü. XXII-46, l. 58 p. — 59.

¹³² Samas, s.-ü. XXII-55, l. 54.

¹³³ Seega on H. L. C. Backmeisteri poolt ülikooli selleaegsete väljaminekute summana esitatud arv — 9000 hõbetaalrit — (H. L. C. Backmeister. Op. cit., S. 200) keskmine standardealarve, mida tegelikult ei rakendatud.

Neid summasid kasutati tulevase akadeemia maja ehitus- ja remonditöödeks ning 1675. a. 225 hõbetaalrit ka selle värvimiseks.¹³⁴

Uuesti esinevad kulutused ülikoolile, nüüd juba *Academia Gustavo-Carolina*'le, Liivimaa pearaamatuis alates 1688. a., kuigi see õppeasutuse avati Tartus uuesti alles 1690. a. Ülevaate staatide järgi ette nähtud ja tegelikult kulutustest ülikoolile sellel tegevusperioodil annab tabel 4.

Tabel 4

Kulutused *Academia Gustavo-Carolina* ülalpidamiseks (hõbetaalrites)

Aastad	Ette nähtud staatide järgi	Tegelikult kulutatud	Võlg
1688	7 610	1 000	5 773
1691	8 110	8 140	4 375
1692	8 610	8 093	—
1693	8 610	8 524	—
1694	8 610	8 526	—
1696	9010	8 577	250

Esitatud tabelist selgub, et oma tegevuse ajal Tartus sai *Academia Gustavo-Carolina* ligilähedaselt sama palju, kui oli staatide järgi ette nähtud. Võlg riigi poolt tekkis 1688. a., kui ülikool polnud veel tööd alustanud. Ta polnud siis ka veel komplekteeritud. Edaspidi on ülikool saanud osa ettenähtud summadest koguni tagantjärele, nii et riigi võlg vähenes. Et aga tegelikult kellelgi polnud palka saada, kustutati 1692. a. seni võlana arvestatud summa.¹³⁵

Vahe, mis esineb tabelis 4, staatide järgi ette nähtud ja tegelikult *Academia Gustavo-Carolina*'le antud summa vahel, tähendab tegelikult riigilõivu, mida võeti 1% näol palkadest (staatide järgi arvestades enamasti (à 86 hõbetaalrit)).¹³⁶

Vaatamata suurele näljahädale sai ülikool 1696. a. isegi veidi rohkem kui eelmisel aastal. Et aga staate oli suurendatud, siis tekkis väike võlg: ülikooli sekretäril jäi saada 150 hõbetaalrit ja «keelemeistril» (språkmestare) — 100 hõbetaalrit.¹³⁷ Üldiselt ei pidanud aga ülikooli olukord Tartus olema halb.

* * *

¹³⁴ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, s.-ü. XXII-8, l. 41 p.

¹³⁵ Samas, s.-ü. XXII-57, l. 74 p.

¹³⁶ Samas.

¹³⁷ Samas, s.-ü. XXII-60, l. 70 p.

Tehes kokkuvõtte Tartu ülikooli finantsidest XVII saj., näeme, et senistes käsitlustes on Tartu ülikooli suurte finantsraskuste kohta XVII saj. paljugi liialdatud. Nende liialduste põhjuseks on asjaolu, et ülikooli majandusliku olukorra uurimisel on kasutatud eeskätt ülikooli kaebusi nendest aastatest, kui ta finantsides tõepoolest tekkisid suured raskused. Nende üksikute aastate olukord on aga laiendatud ülikooli kogu tegevusele XVII saj. Teiselt poolt tuleb hoiduda ülikooli olukorra idealiseerimisest. Ülikooli eelarves ettenähtud summa oli tegelikult väga tagasihoidlik. Ka oli *Academia Gustaviana* tegevuses tõepoolest kaks rasket perioodi: 1) aastad 1635—1637 ja 2) lõpuperiood aastatel 1654—1656. Nende vahele mahub aga ajavahemik 1638—1653, mil ülikooli finantsolukord, tolle aja tingimusi arvestades, oli rahuldav. Ülikool sai kätte talle eelarves ettenähtud summad ja üksikuil aastail isegi veidi rohkem. Esitatud materjal näitab ka, et ülikooli mõisad Ingerimaal ei andnudki nii vähe tulu nagu kurdetud ja et ülikoolile maksti lisa ka muudest allikatest. Korralikult said ülikooli õppejõud ja ametnikud oma palgad kätte ka *Academia Gustavo-Carolina* Tartu-perioodil.

Autor taotles pakkuda käesolevas artiklis mõningaid uusi materjale XVII saj. Tartu ülikooli ajaloo ühes lõigus, mis ei kuulu küll põhiprobleemide hulka. Mitmete uute asjaolude ilmsikstulek seni näiliselt küllalt põhjalikult uuritud küsimustes lubab väita, et ka paljud muud probleemid ülikooli varasemast ajaloost vajaksid uuesti läbitöötamist, arvestades kaasaja teaduse nõudeid. Olgu see töölekuks ja julgustuseks Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo uurijaile.

ФИНАНСЫ ТАРТУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В XVII ВЕКЕ

Х. Пийримяе

Резюме

Авторы многих научных и научно-популярных трудов по истории Тартуского университета в XVII веке, несмотря на существенные различия в оценке его деятельности в период шведского господства, довольно единодушно утверждают, что материальное положение университета было непрочное, средства для его содержания недостаточные и жалование профессоров весьма скудное. Это объясняется тем, что содержание университета зависело от неаккуратных поступлений арендной платы от университетских имений в Ингерманландии. Концепция о бедственном состоянии т. н. *Academia Gustaviana* (1632—1656) возникла на основе многократных жалоб профессоров университета шведским властям, а для подтверждения этой концепции при-

ведены примеры о недоплате жалованья профессорам университета в отдельные годы.

Чтобы более обоснованно и обстоятельно судить о материальном положении университета, автор данной статьи принял попытку установить, какие суммы ежегодно расходовались для содержания университета (отдельно жалованье профессоров и чиновников, питание и стипендии студентов и т. д.). В качестве основного источника были использованы бухгалтерские книги Лифляндского генерал-губернаторства (в Центральном государственном историческом архиве ЭССР) и счета самого университета (в рукописном отделе Научной библиотеки ТГУ).

Подсчеты на основе архивных материалов (табл. 1) показывают, что в истории *Academia Gustaviana* было 2 трудных периода: 1) в 1635—1637 гг., когда возникла значительная задолженность в выплате жалованья профессорам и чиновникам, и 2) в 1654—1656 гг. в связи с заложением университетских имений в Ингерманландии частным лицам. Однако между этими годами остаются годы, когда материальное положение университета было нормальное.

Данные о величине чистого дохода от университетских имений в Ингерманландии (табл. 2) показывают, что начиная с конца 1630-ых годов поступления от этих имений лишь в незначительной мере были меньше суммы, необходимой для содержания университета по его штатам, а в некоторые годы даже превышали ее. Кроме того, поступления от этих имений не были единственными источниками доходов для содержания университета.

По своей величине жалованье профессоров сильно отличалось от окладов высших государственных чиновников, но превышало жалованье мелких чиновников. По сравнению с учителями жалованье профессоров было довольно солидное.

Материальное положение *Academia Gustavo-Carolina* в Тарту (1690—1699) было еще более устойчивым, чем у *Academia Gustaviana*.

Итак, в жалобах профессоров университета многое преувеличивается, а на основе жалоб тех лет, когда материальное положение университета действительно было трудное, исследователи давали недифференцированную по годам картину о весьма непрочном материальном положении Тартуского университета в XVII в. Другое дело, что расходы государства на содержание университета по сравнению с другими, особенно военными расходами, были незначительными. Однако, исключая 2 трудных, но кратковременных периода, материальное положение университета не являлось серьезным препятствием его деятельности в XVII веке.

DIE FINANZEN DER TARTUER UNIVERSITÄT IM 17. JH.

H. Piirimäe

Zusammenfassung

Obgleich zahlreiche wissenschaftliche und populärwissenschaftliche Arbeiten zur Geschichte der Tartuer Universität im 17. Jh. die Tätigkeit dieser höheren Lehranstalt verschieden einschätzen, vertreten sie fast einmütig die Ansicht, daß sich die Universität in der Periode der schwedischen Macht in einer schlechten wirtschaftlichen Lage befand, und die Gehälter der Professoren recht kärglich waren. Als Grund dafür wird der Umstand angeführt, daß der Unterhalt der Universität von den Einnahmen aus den in Ingermanenland befindlichen Universitätsgütern abhängig gewesen sei. Die Konzeption der schlechten wirtschaftlichen Lage der Academia Gustaviana (1632—1656) entstand auf Grund der zahlreichen Klagen, die von den Universitätsprofessoren bei der schwedischen Regierung eingereicht worden waren. Zur Bestätigung dieser Konzeption sind bis jetzt als Beispiele einzelne Jahre angeführt worden, als das Gehalt den Universitätsprofessoren nicht völlig ausgezahlt wurde.

Um über die wirtschaftliche Lage der Universität ein mehr begründetes Urteil zu fällen, versuchte der Verfasser des vorliegenden Aufsatzes zu bestimmen, wie groß jedes Jahr die Summen zum Unterhalt der Universität waren (die Gehälter der Professoren und Beamten, die gemeinsame Speisung und die Stipendien der Studenten usw. einzeln genommen). Als Grundquelle dienen dabei die Rechnungsbücher des Livländischen Gouvernements, die sich im Staatlichen Zentralarchiv der Estnischen SSR befinden, und die Rechnungen der Universität in der Manuskriptenabteilung der Wissenschaftlichen Bibliothek der Tartuer Staatlichen Universität.

Aus den anhand der Archivalien gemachten Berechnungen (Tabelle 1) geht hervor, daß es in der Geschichte der Academia Gustaviana zwei schwere Perioden gab: 1) in den Jahren 1635—1637, als in der Gehaltszahlung der Professoren und Beamten große Schulden entstanden, und 2) in den Jahren 1654—1656 im Zusammenhang mit der Verpfändung der in Ingermanenland befindlichen Universitätsgüter an Privatpersonen. Dazwischen liegen jedoch Jahre, die in bezug auf die wirtschaftliche Lage der Universität normal waren.

Die Angaben über die Reineinkünfte aus den in Ingermanenland befindlichen Universitätsgütern (Tabelle 2) beweisen, daß die Einnahmen aus diesen Gütern seit Ende der 1630er Jahre nur mit einem kleinen Fehlbetrag die Bedürfnisse der Universität decken konnten, in einigen Jahren aber die im Budget festge-

setzte Summe überstiegen. Außerdem muß man noch darauf Rücksicht nehmen, daß die Einkünfte aus den Gütern für die Universität nicht die einzige Einkommensquelle waren.

Die Gehälter der Professoren waren im Vergleich zu denen der höheren Staatsbeamten bedeutend bescheidener als diese, aber überstiegen die der niederen Staatsbeamten. Im Vergleich zu den Gehältern der Schullehrer waren sie immerhin angemessen genug.

Besser als die wirtschaftliche Lage der Academia Gustaviana war die der Academia Gustavo-Carolina.

Folglich ist vieles in der bisherigen Behandlung der großen finanziellen Schwierigkeiten der Tartuer Universität im 17. Jh. übertrieben.

Eine andere Sache ist natürlich, daß die zum Unterhalt der Universität bestimmten Summen gegenüber den anderen Ausgaben des schwedischen Staates, besonders gegenüber den Ausgaben fürs Militär, gering waren. Jedoch stellte die finanzielle Lage der Universität — zwei schwere Perioden ausgeschlossen — kein ernstes Hindernis für die Arbeit dieser Lehranstalt dar, wenn man die Bedingungen und Verhältnisse des 17. Jh. berücksichtigt.

POSTIJAAMADE VÕRGU KUJUNEMINE JA ARENG EESTIS XVIII JA XIX SAJANDIL

E. Selli

NSV Liidu ajaloo kateeder

Postijaamad kui posti- ja reisijateveo asutused olid tuntud juba antiikajal Assüürias, Pärsias, Hiinas ja Vana-Roomas. Eestis rajati esimesed postijaamad Rootsi võimude poolt tähtsamate teede (sõjateede) äärde 1636. a. 2. märtsi postikorraldusega.¹

17. sajandil täiustati Eesti- ja Liivimaal tegutsenud postijaamade võrku pidevalt. 1693. aastaks olid Liivimaal postijaamad Riia—Tartu—Rakvere, Riia—Tallinna, Tartu—Helme—Pärnu ja Tartu—Vastseliina teel.²

1700. aastal puhkenud pikk ja raske Põhjasõda lõpetas senise Eesti- ja Liivimaa postkontorite ja postijaamade võrgu tegutsemise.

Postijaamade taastamine ja edasiarendamine pärast Põhjasõja võitluste lõppu Eestis oli seotud Peeter I täievolilise esindaja vabahärra Gerhard Johann von Löwenwolde tegevusega.³ Postijaamade võrgu taastamist nõudsid Vene riigi sõjalised, kaubanduslikud ja kultuurilised huvid, eriti laienev suhtlemine Lääne-Euroopaga.

Juba 29. septembril 1710. a. Tallinna linna ja Vene vägede juhataja kindralmajor R. F. Baueri vahel Harkus sõlmitud kapitulatsiooni 16. punkt lubas Tallinnas taasavada maapostijaama (postijaama).⁴

17. oktoobril 1710. a. G. J. von Löwenwoldele antud valitsemise juhendis Liivimaa kubermangu kohta kästi tal taastada postikorraldus endise kombe kohaselt⁵, ehkki pikaajalisest sõja-

¹ G. Jensch. Das Postwesen in Livland zur Schwedenzeit (Sonderdruck aus der Sitzungsberichten des Ges. für Geschichte und Alterumskunde a. d. Jahren 1932—1933). S. 3.

² Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (edaspidi RAKA), f. 278, nim. 1, s.-ü. XI : 1, l. 72—74.

³ Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700—1721. Dokumentide kogumik. Tallinn, 1960, lk. 387.

⁴ Samas, lk. 243.

⁵ Samas, lk. 266.

tegevusest ja katkust laastatud maa ei olnud otsekohe võimeline looma korrapäraselt, kindlatel alustel seisvat postijaamade võrku.

25. novembril 1710. a. avaldatud kindralkuberneri patendiga asutati tähtsamate teede äärde postijaamad. Postijaamadesse paigutati igaühte 20 kasakate hobust ja neli tragunit. Umbruskonna mõisaid kohustati neid ülal pidama.⁶ Kasakate postijaamad asutati Tallinn—Pärnu—Riia, Tallinn—Voka—Peterburi ja Riia—Tartu—Peterburi sõjateede äärde.

1712. aastaks oli kujunenud raske olukord, sest pärast kasakate maalt väljaviimist pandi postivedu teeäärsete mõisate talupoegadele.⁷

Talupoegadele (ka mõisatele) oli postivedamine raskeks koormaks. Selle all kannatasid nii talu- kui ka mõisamajapidamised, sest talupoeg pidi mõneks ajaks põllutöödest hoopis eemale jääma. Kujunenud olukorra lahendamiseks tegi G. J. von Löwenwolde 1712. a. Liivimaa rüütelkonnale ettepaneku asutada sõjateede äärde, nn. kasakate postijaamade asemele, rüütelkonna kulul ja tema ülalpidamisele jäävad postijaamad.⁸ Eestimaa rüütelkonnale tegi G. J. von Löwenwolde analoogilise ettepaneku 1713. aastal.⁹

Liivimaal rajati postijaamad Peterburi—Tartu—Riia, Riia—Pärnu ja Riia—Alüksne—Vastseliina—Pihkva teele.¹⁰

Rüütelkondadele allunud postijaamade võrgu kujunemist võib jagada kahte perioodi, kusjuures esimene hõlmaks ajavahemikku 1712. a. kuni 1870. a., s. o. raudteede rajamiseni. Teine periood hõlmaks aastaid alates 1870. kuni Esimese maailmasõjani.

Postijaamade võrgu arengu uurimine on üheks vajalikuks etapiks XVIII ja XIX sajandi posti- ja reisiliikluse uurimisel. Artikli koostamisel on kasutatud põhiliselt Eesti- ja Liivimaa rüütelkondade materjale, ülevenemaalisi postiteatmikke, reisi- ja aadressraamatuid ning kalendreid.

Seni ei ole postijaamade küsimus leidnud olulist käsitlemist ei balti-saksa, eesti kodanlike ega ka nõukogude ajaloolaste poolt. Käesoleva artikli eesmärgiks on selle lünga osaline täitmine.

⁶ F. Eckhardt. Inhalt der in der Rigischen Statthaltschaft emanirten gedruckten Patente von 1710 bis Ende 1788. Riga, 1789, S. 178.

⁷ NSVL Riiklik Ajaloo Keskariiv Leningradils (NSVL RAKA), f. 1289, nim. 1, s.-ü. 57, l. 41 pööre.

⁸ Fr. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher, 4 Theil, I Abschnitt. Riga, 1783, S. 14.

⁹ H. von Wedel. Die Estländische Ritterschaft und ihre Institutionen, vornehmlich zwischen 1710 und 1783. Berlin, 1935, S. 35.

¹⁰ Alexander von Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, I Band. Berlin, 1899, S. 88.

I. RIIKLIKE JA KUBERMANGUDE VAHELISTE SUURTE POSTITRAKTIDE KUJUNEMINE

1. Peterburi—Tartu—Riia postitrakt

1712. a. paigutas Liivimaa rüütelkond Peterburi—Tartu—Riia teele 15 postijaama.¹¹

Alates Riiaast asusid postijaamad Adazis (Neuermühlen), Ilkenes (Hilchensfer), Engelärtes (Engelhardshof), Straupes (Roop), Lenčis (Lenzenhof), Valmieras (Wolmar), Strenčis (Stackeln) ja Gulbises (Gulben). Neile järgnesid Eesti distriktis asuvad postijaamad Tõllistes (Teilitz), Kuigatsis (Kuikatz, ka Löwenhof), Udernas (Uddern), Tartus (Dorpat), Igaveres (Iggafer), Tormas (Torma) ja Ninasil (Nennal).¹² Ninasile järgnesid Eestimaal asuvad Kauksi (Kauks), Pungerja (Pungern), Puru (Purro) ja Voka (Fockenhof) postijaamad.¹³

1735. a. paigutati Kauksi postijaam ümber kolme versta kaugusele Rannapungerja jõe äärde. Eestimaa rüütelkond võttis sellise abinõu tarvitusele kahel põhjusel. Esiteks oli Kauksi postijaama seisund äärmiselt vilets ja teiseks ei suutnud armetud koplid postihobuseid suvekuudel (maist oktoobrini) toita.¹⁴

Edaspidi hakati senist Pungerja postijaama nimetama Väike-Pungerja (Klein-Pungern). Endine Kauksi postijaam sai nimeks Rannapungerja (Rannapungern).

Kuni 1782. aastani jäi Peterburi—Tartu—Riia ehk nn. suur Peterburi postimaantee muutumatuks. 1782. aastal suleti Puru postijaam hoonete tuleohtliku seisukorra pärast. Lisaks asus postijaam keset Puru küla, mis oma tuleohtlikkuse tõttu polnud sobivaks naabriks ehitada kavatsetavatele Puru postijaama uutele hoonetele. Eestimaa rüütelkonna peamees G. J. von Engelhardt soovitas Purule uute hoonete ehitamise asemel viia postijaam hoopis Jõhvi (Jewe) kiriku juurde üle.¹⁵ Nii ka tehti ja 1782. a. lõpetas Puru postijaam oma eksisteerimise.

Peterburi—Tartu—Riia teel asuvate postijaamade vahemaad olid järgmised:

Tõllistest Kuigatsisse 22 versta,
Kuigatsist Udernasse 24 versta,
Udernast Tartusse 25 versta,
Tartust Igaveresse 23 versta,

¹¹ RAKA, f. 909, nim. 1, s.-ü. 168, l. 20 ja 32.

¹² Н. И. Соколов. Санктпетербургская почта при Петре Великом. СПб., 1903, стр. 81.

¹³ Samas. A. von Gernet. Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland. Reval, 1901, S. 67.

¹⁴ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. B I 77^b, l. 41.

¹⁵ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A I 33, l. 50 põõre.

Igaverest Tormasse 23 versta,
Tormast Ninasile 25 versta,
Ninasilt Rannapungerjale 13 versta,
Rannapungerjalt Väike-Pungerjale 24 versta,¹⁶
Väike-Pungerjalt Jõhvini 21 versta 300 sülda.¹⁷

Jõhvis (kuni 1782. a. Vokal) ristus tee Tallinn—Narva—Peterburi postitraktiga.¹⁸ Nimetatud kujul säilis Peterburi—Tartu—Riia postitrakt kuni raudteede ehitamiseni Eestis XIX sajandi 70. ja 80. aastateni. Peaaegu poolteise sajandi jooksul oli see tee üheks tähtsamaks impeeriumi pealinna ja Lääne-Euroopa vaheliseks ühendusteeks, millel oli suur osa posti- ja reisiliikluse, kultuuri-liste suhete arengus, kohalikus ja transiitkaubanduses.

2. Tallinn—Narva—Peterburi postitrakt

Teiseks tähtsamaks Eestimaa postitraktiks oli 1713. aastal asutatud Tallinn—Voka—Narva liin.¹⁹ Esialgu paigutati postijaamad teeäärsetesse kõrtsidesse. Juba 1712. a. kasutati kasakate postijaamadena Jõelähtme, Põdruse, Pada(-oru), Voka ja Vaivara kõrtse.²⁰ 1714. aastal paiknesid postijaamad sel teel veel Läsna ja Raudna kõrtsides.²¹ 1719. aastaks oli Läsna kõrtsis asuv postijaam viidud üle Loobu ja Pada(-oru) Pikaristile. Teiste sellel postimaanteel asuvate postijaamade osas muudatusi ei esinenud.

1780. a. 10. märtsil arutati Eestimaa rüütelkonna konvendil Tallinn—Narva—Peterburi postimaantee osalise muutmise küsimust. Nimelt kulges tee Varja ja Voka postijaamade vahel piki kõrget ja ohtlikku pankrannikut. Arutusel lisati veel, et Toila org olevat liiga sügav ja selle läbimine kurnavat liialt hobuseid.²² Konvent otsustas suunata postimaantee üle Pavandu Jõhvi kiriku peale.²³

Edaspidi oli sellel postimaanteel vaid väiksemaid muudatusi.

1786. a. detsembris ja järgmise aasta alguses arutati Eestimaa rüütelkonnas Voka ja Vaivara postijaamade küsimust. Probleem

¹⁶ NSVL RAKA, f. 1289, nim. 2, s.-ü. 57, l. 35.

¹⁷ Samas, f. 1399, nim. 1, s.-ü. 1. (Генеральная Карта части России, разделенная на губернии и уезды с изображением почтовых и других главных дорог. Сочинена и графирована в 1799 году при Собственном Его Императорского Величества Делю Карт).

¹⁸ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. 1554, l. 166 pööre.

¹⁹ H. von Wedel, op. cit., S. 34.

²⁰ RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 448, l. 4, 16, 23, 47, 276, 306 pööre.

²¹ Samas, f. 854, nim. 1, s.-ü. 842, l. 253. VARKA, f. 248, 1719, nr. 1065,

l. 296.

²² Samas, nim. 2, s.-ü. B I 77^a, l. 2, 4, 12 pööre.

²³ Samas, s.-ü. A I 33, l. 50.

seisis siin selles, et mõlema postijaama hooned vajasisid uuendamist, pealegi jäi Jõhvi ja Voka vahemaa liiga väikeseks.²⁴ Jõhvi ja Voka vahemaa oli 11 versta ja 380 sülda, Vokalt oli Vaivarasse 17 versta 220 sülda.²⁵

Arutati, kas ehitada mõlemale postijaamale uued hooned või sulgeda Voka hoopiski ja Vaivara tuua senisest asukohast Jõhvi suunas Lagena mõisa põldudele.²⁶

Seekord ja samuti hilisematel arutlustel a. 1794²⁷, a. 1809²⁸, a. 1815²⁹, ja a. 1820³⁰ jäid muudatused Voka ja Vaivara postijaamades tegemata. Arvatavasti püüdis rüütelkond mitte kanda postijaamade ümberpaigutamise seotud kulutusi.

1789. a. arutati rüütelkonnas Kahala postijaama küsimust. Sealsed hooned olid lagunened ja tuleohtlikud. Arutlusel võitis seisukoht viia postijaam Kahala külast välja. Maanõunik krahv Stenbock pakkus uut platsi Kahala külast umbes ühe versta kaugusele. 10. septembril 1790. a. võttiski maapäev krahv Stenbocki ettepaneku vastu.³¹

1809. a. arutati Põdruse postijaama sulgemise küsimust, kusjuures uus postijaam kavatseti avada Rakvere linnas.³² Kuigi Virumaa kreisisaadikud pooldasid Põdruse säilitamist, tuli postijaam siiski ajutiselt Rakveresse paigutada. Ööl vastu 1. augustit 1809. a. hävis tulekahjus Põdruse postijaama peahoone ja osa kõrvalhooneid.³³

1810. a. põles Loobu postijaam peaaegu täielikult. Säilis ainult armetu postipoiste elamu.³⁴ 1813. aastaks olid Põdruse ja Loobu tules hävinud hoonete asemele uued valminud.³⁵ 1841. a., 1843. a. ja 1845. a. läbiviidud teede korrashoiu kontingentide jaotamisel olid Tallinn—Narva—Peterburi postitraktil asuvate postijaamade vahelised distantsid järgmised:

Tallinnast Jõelähtmesse (Jegelecht) 22 versta 345 sülda,
Jõelähtmest Kahalasse (Kahhal) 24 versta 280 sülda,
Kahalast Loopu (Loop) 23 versta 205 sülda,
Loobust Põdrusele (Põddrus) 22 versta 20 sülda,
Põdruselt Pikaristile (Hohenkreutz) 25 versta 485 sülda,
Pikaristilt Varjale (Warjel) 26 versta 200 sülda,

²⁴ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A I 37, l. 87 pööre, 98.

²⁵ Samas, nim. 1, s.-ü. 1554, l. 168 pööre, 170.

²⁶ Samas, nim. 2, s.-ü. A I 37, l. 87 pööre, 98.

²⁷ Samas, l. 6.

²⁸ Samas, s.-ü. A I 48, l. 78.

²⁹ Samas, s.-ü. A IX 100, lk. 113, 115.

³⁰ Samas, lk. 265.

³¹ Samas, s.-ü. A I 35, l. 246 pööre, 277 pööre, 278.

³² RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A I 48, l. 76, 78.

³³ Samas, l. 108.

³⁴ Samas, s.-ü. A I 49, l. 130.

³⁵ Samas, s.-ü. A I 52, l. 182—187.

Varjalt Jõhvi (Jewe) 21 versta 100 sülda,
Jõhvist Vokale (Fodkenhof) 11 versta 380 sülda,
Vokalt Vaivarasse (Waiwara) 17 versta 220 sülda,³⁶
Vaivarast Narva (Peterburi kub.) 20 versta.³⁷

Sellisel kujul jäi Tallinn—Narva—Peterburi postimaantee püsima kuni Paldiski—Tallinn—Peterburi raudtee kasutusele võtmiseni.

Tallinn—Narva—Peterburi postimaantee ühendas Eestimaa kubermangukeskust Vene impeeriumi pealinna Peterburiga. Mööda seda teed liikusid postiveokite kõrval arvukad riiklike lähetustega kullerid, sõjaväeosad ja arvukad reisijad ning kaubavoorid. XIX sajandi 20. aastaist alates tõusis Tallinn—Peterburi trakti tähtsus eriti suvekuudel, mil Tallinn muutus kiiresti areneva Peterburi suvituskohaks.

3. Tallinn—Pärnu—Riia postimaantee

Peterburi—Tartu—Riia ja Tallinn—Peterburi postitraktide kõrval oli tähtsuselt kolmandaks postimaanteeks Tallinn—Pärnu—Riia, mida mööda toimus Tallinna ja Riia vaheline posti- ja reisiliiklus.

See trakt avati nagu Tallinn—Narva—Peterburi postiteegi 1713. aastal. Arhiiviandmete puudulikkus ei luba kindlalt väita, kus asusid selle tee postijaamad ajavahemikus 1713—1719.

Mainitud aastatel tegutsesid Eestimaa piires postijaamad Kanamaal (Kannameggi, hiljem Friedrichshof), Ruunaveres (Runafer), Märjamaal (Merjama) ja Pipras (Pippara).³⁸

Liivimaa piires järgnesid postijaamad Halingas (Hallick), Pärnus (Pernau), Tahkurannal (Tackerort), Häädemeestel (Gudmannsbach), Treimanis (Dreymannsdorf) ning juba Läti alale jäid postijaamad Salaces (Salis), Kirbižis (Kürbis), Liepupes (Perningel), Peterupes (Peters Kapell) ja *Samuelsfehr*'is.³⁹

Eestimaa kubermangu piiridesse rajatud postijaamad on tihti vahetanud asukohti. Arvatavasti on põhjus selles, et esialgu ei rajatud spetsiaalseid postijaamade hoonete kompleksse, vaid kasutati teeäärseid kõrtse.

³⁶ RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1543, l. 6, 11 pööre, s.-ü. 1556, l. 3 pööre, 7 pööre, 11 pööre, s.-ü. 1554, l. 144, 150, 168 pööre, 170.

³⁷ **Fr. von Bienenstamm.** Geographischer Abriss der drei deutschen Ostsee-Provinzen Russlands, oder Gouvernements Ehst-, Liv- und Kurland. Riga, 1826, S. 26.

³⁸ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. B I 77^a, l. 2.

³⁹ Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 5, s.-ü. 132, lk. 27, s.-ü. 116, lk. 244, 266, 295, 308. *Samuelsfehr*'i lätipärase nime ei õnnestunud välja selgitada. Nimetatud postijaama asukoht peaks tänapäeval olema juba Riia linna piires.

Sagedasi asukohtade muudatusi tingisid ka rüütelkonna poolt valitud postijaamakavaleride (hilisemal ajal nimetati neid postijaamadirektoreiks) soovid. Tavaliselt valiti postijaamakavaleriks see mõisnik, kelle maal asus postijaam. Ümbervalimise korral soovis uus postijaamakavaler postijaama viia temale kuuluvasse kõrtsi. Omajagu põhjustas postijaamade sagedast ümberpaigutamist hoonete vilets seisund.

1728. aastaks on Märjamaa postijaam asendunud Haimre (Heimar) postijaamaga, 1736. a. aga esineb Märjamaa nimi uuesti.⁴⁰ Juba järgmisel aastal on postijaam üle viidud Paekülasse (Paenküll).⁴¹

1737. a. esineb esimest korda Jädivere (Jeddefer) postijaama nimi.⁴² 1741. a. tegutsesid Tallinn—Pärnu traktil Eestimaa piires Kanamaa, Pajaka (Pajack) ehk Ruunavere, Paeküla ja Jädivere postijaamad.⁴³

Järgnevatel aastatel, a. 1745, a. 1753 ja a. 1777, arutati rüütelkonnas Kanamaa postijaama küsimust. 1745. a. taheti ehitada uus postijaam Kanamaa ja Ruunavere vahele, kuid seda plaani ei viidud tookord ellu.⁴⁴ 1753. a. majutati Kanamaa postijaam Jõgi-soo mõisale kuuluvasse kõrtsi, kus ta asus kuni 1777. aastani, mil paigutati Väike-Saue mõisa kõrtsi.⁴⁵ 1795. a. lõpul viidi kubermangu aadlirmssal krahv Rehbinderi ettepanekul postijaam tagasi Saue mõisa Kanamaa kõrtsi.⁴⁶ 1791. a. põles maha Paeküla postijaam, postijaamaks muudeti Sõtkula (Sõtküll) kõrts.⁴⁷

Seega oli 1795. a. lõpuks kujunenud Tallinn—Pärnu—Riia trakt välja järgmiselt:

Tallinnast Kanamaale 19 versta 140 sülda,
Kanamaalt Ruunaveresse 29 versta ⁴⁸,
Ruunaverest Sõtkülasse 25 versta 65 sülda,
Sõtkülalt Jädiveresse 19 versta 360 sülda ⁴⁹,
Jädiverest Halingale 17³/₄ versta,
Halingalt Pärnusse 26 versta ⁵⁰,
Pärnust Tahkuranda 23 versta,
Tahkurannast Häädemeestele 15 versta,
Häädemeestelt Treimani 17 versta ⁵¹.

⁴⁰ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. 266, l. 4.

⁴¹ Samas, s.-ü. A II 16, l. 40 pööre.

⁴² Samas.

⁴³ Samas, s.-ü. A I 32, l. 43.

⁴⁴ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A I 32, l. 83.

⁴⁵ Samas, l. 43.

⁴⁶ Samas, s.-ü. A I 37, l. 124.

⁴⁷ Samas, s.-ü. A I 35, l. 277 pööre.

⁴⁸ Samas, nim. 1, s.-ü. 1547, l. 22, 38 pööre.

⁴⁹ Samas, s.-ü. 1551, l. 69, 74.

⁵⁰ Samas, f. 909, nim. 1, s.-ü. 175, l. 2.

⁵¹ Дорожный месяцеслов на 1776 год, с описанием почтовых станов в Российском государстве, В Санктпетербурге при Императорской Академии Наук, стр. 7.

1793. aastaks kerkis Liivimaa aadlikonvendis üles küsimus muuta Tallinn—Pärnu—Riia postitrakti Pärnu ja Riia vahelisel teelõigul. Aadlimarssal von Sievers esitas plaani sulgeda mereäärse Riia—Pärnu tee postijaamad ja avada uus postimaantee Valmierast üle Renceni (Ranzen) ja Rūjiena (Rujen) Pärnusse.⁵²

Esialgu kavatseti suunata postitee Rūjienast Abja peale, kuid sellest loobuti kindralkubernerite ettepanekul ja postimaantee suunati Mõisaküla peale.⁵³

4. augustil 1793. a. toimunud hääletusel otsustati mereäärne Riia—Pärnu postimaantee sulgeda ja avada uus tee üle Valmiera ja Mõisaküla. Peamine põhjus, miks senine Riia—Pärnu postimaantee postiliikluseks suleti, näib olevat sügav liiv, mis seda teed pea terves ulatuses kattis.⁵⁴

Uue teelõigu avamise päevaks määrati 1. september 1794.⁵⁵ Tee avamine viibis postijaamahooneite aeglase ehitamise ja tegemata jäetud teeremondi pärast.

17. septembriks 1800. a. olid uue tee postijaamahooned Surjul (Surrie), Lodjal (Kurkund) ja Mõisakülas (Moiseküll, lätipärane nimekuju Plātera) valminud ning kubermanguvalitsuse patendiga teatati uue Riia—Pärnu postimaantee käikuminekust alates 1. oktoobrist 1800.⁵⁶

Pärnust Surjule 17 versta,
Surjult Lodjale 22 versta,
Lodjalt Mõisakülasse 20 versta.⁵⁷

1800. aastal kujunes Tallinn—Pärnu—Riia postitrakt lõplikult välja. Kuni raudteede ehitamiseni tuli sel teel ühendada Liivi- ja Eestimaa kubermangulinnu Riia ja Tallinnat posti- ja reisiliikluses.

4. Riia—Valga—Vastseliina—Pihkva postitrakt

1715. aastal otsustas Liivimaa rüütelkonna maanõunike kolleegium paigutada postijaamad Riia—Alüksne—Vastseliina—Pihkva teele.⁵⁸ 1716. aastaks oli see trakt juba käiku läinud, nimelt reisis sel aastal lehestunud Kuramaa hertsoginna Anna (pärastine Vene keisrinna) üle Riia—Alüksne—Vastseliina ja Pihkva Peterburi.⁵⁹

⁵² Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 5, s.-ü. 116, lk. 430.

⁵³ Samas, lk. 433.

⁵⁴ Samas, lk. 435.

⁵⁵ Samas, lk. 436.

⁵⁶ Samas, lk. 481.

⁵⁷ Российский Почт-Календарь с показанием расстояния между собою всех городов империи, также почтовых дорог к оным ведущих. СПб., 1801, стр. 318.

⁵⁸ Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 5, s.-ü. 132, l. 29 pööre.

⁵⁹ Samas, l. 25 pööre.

Selle trakti puuduseks võib lugeda asjaolu, et siin ei ehitatud spetsiaalseid postijaamade hooneid. Postijaamadena kasutati siin, nagu Tallinn—Pärnu—Riia teel, kõrtse. Mitmel korral paigutati sellel teel postijaamu teistesse paikadesse. 1730. aasta 3. aprillil arutasid Liivimaa maanõunikud parun von Roseni ettepanekut uue postimaantee avamisest läbi Karula, Hargla ja Rõuge kihelkondade Vastseliinasse.⁶⁰ Võimalik, et Pihkva postitee asendi muutmine on varemgi arutusel olnud, sest XVIII sajandi 20. aastate teisel poolel püüdsid Eestimaa ja arvatavasti ka Liivimaa mõisnikud lahti saada neid kurnavast postijaamade ülalpidamisest.

1730. a. jäetigi senine Riia—Alüksne—Vastseliina tee kõrvale. Valgast üle Lipši (Lips)⁶¹, Mõniste (Menzen), Sänna (Sennen) ja Haanja (Hahnhof) Vastseliinasse (Neuhausen) kulgev tee sai uueks Riia—Pihkva postimaanteeks⁶².

Uus Riia—Pihkva postitee eraldus suurest Riia—Tartu—Peterburi postitraktist Gulbise postijaama juures. Postijaamade vahelised distantsid olid järgmised:

Gulbisest Lipšini 20 versta,
Lipšilt Mõnistesse 20 versta,
Mõnistest Sännale 20 versta,
Sännalt Haanjasse 20 versta,
Haanjalt Vastseliinasse 20 versta.⁶³

1784. a. asutati Tartu kreisi lõunapoolsetest kihelkondadest Võru kreis.⁶⁴ Uue kreisilinna asukohaks valiti Kirumpää linnuse lähedal asuv Võru mõis, mille järgi sai nime ka asutatav linn.⁶⁵

Ut kreisilinna postimaantee ei läbinud. Haanja postijaamast jäi Võruni umbes 10—15 versta. Sellise olukorra muutmiseks saatis kindralkuberner markii Ph. Paulucci 1813. aastal Liivimaa rüütelkonnale reskripti viia Haanja postijaam Võrru. Pärast aruupidamist lükkas rüütelkond ettepaneku tagasi.⁶⁶ Järgmisel aastal üritas kindralkuberner uuesti Haanja postijaama Võrru üle viia, kuid jällegi tagajärjeta.⁶⁷

1818. a. taotles Paulucci luba viia Haanja postijaam üle Võrru juba Aleksander I, kui viimane viibis Riias. Luba saadigi ja seekord ei olnud Liivimaa rüütelkonnal enam võimalik vastu puihelda ning 1820. aastast alates tegutses Võrus postijaam.⁶⁸

⁶⁰ Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 5, s.-ü. 822, l. 1.

⁶¹ Lipši postijaam jääb Läti NSV Valka rajooni territooriumile.

⁶² Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 5, s.-ü. 132, l. 138 pööre.

⁶³ NSVL RAKA, f. 1399, nim. 1, s.-ü. 1.

⁶⁴ Eesti NSV ajalugu. Tallinn, 1957, lk. 609.

⁶⁵ Eesti NSV ajalugu. 1 kd. Tallinn, 1955, lk. 526.

⁶⁶ Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 5, s.-ü. 116, lk. 511.

⁶⁷ Samas, lk. 513.

⁶⁸ Полное Собрание Законов Российской Империи (ПСЗ), том XXXV, СПб., 1818, № 2754, стр. 567—568, RAKA, f. 909, nim. 1, s.-ü. 199, lk. 58. Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 5, s.-ü. 116, lk. 524.

Võru postijaama avamisega muutusid Pihkva tee postijaamade vahemaad. Sännast oli Võrru 29 versta ja sealt oli Vastseliinasse 27 versta.⁶⁹

Kindralkuberner Paulucci kavatses postiveo ja reisiliikluse kiirendamiseks avada postimaantee Tartu ja Võru vahele. Paulucci plaanitses avada kavatsetavale postiteele kaks postijaama. Rüütelkonna vastuseisu tõttu, kuigi postijaamade avamiseks oli kindralkuberneril Aleksander I nõusolek olemas, jäi Tartu—Võru trakt veel aastakümneteks avamata.⁷⁰

1864. a. suleti Lipši postijaam.⁷¹ Muudeti ka osaliselt Riia—Valga—Pihkva postitrakti. Senine külavahetee Valga—Koiküla—Tiidreküla muudeti postimaanteeks. Uus postijaam avati Tiidreküla (Didriküll) kõrtsi hoones.⁷²

Sellisel kujul töötas Riia—Valga—Võru—Vastseliina—Pihkva trakt kuni Valga—Pihkva raudtee valmimiseni 1889. aastal. Seda trakti mööda käis reisi- ja postiliiklus Novgorodi ja Moskvaga. 18. sajandi esimesel poolel viibis õukond mitmel korral Moskvast, sellistel puhkudel omandas Riia—Valga—Pihkva trakt suurema tähtsuse. Suurenenud reisiliikluse tarbeks võeti sellistel kordadel Riia—Tartu—Peterburi teelt osa hobuseid ära ja paigutati täienduseks Pihkva teele.⁷³

II. KOHALIKU TÄHTSUSEGA POSTITRAKTIDE KUJUNEMINE

1. Tallinn—Haapsalu postitrakt

11. veebruaril 1724. aastal esitas Eestimaa kubermanguvalitsus rüütelkonnale plaani avada postijaamad Tallinn—Haapsalu teele. Rüütelkond motiveeris oma keeldumist mõisate viletsa majandusliku olukorraga. Mõisad olevat nii viletsad, et pole võimalised lisakoormust taluma.⁷⁴

1727. a. sai Vene impeeriumi peapostmeistriks viitsekantsler Andrei Ivanovitš (Heinrich Johann Friedrich) Ostermann (1666—1747).⁷⁵ Ostermanni korraldusel ja Tallinna postimeistri ettepanekul oli Eestimaa rüütelkond sunnitud avama Tallinna ja Haapsalu vahelise postitrakti.⁷⁶

⁶⁹ Fr. von Bienenstamm, op. cit., S. 177.

⁷⁰ R. Baron Stäel von Holstein, Die Gefährdung der Landrechte durch Marquis Paulucci. Baltische Monatschrift. LX Bd. Riga, 1901, S. 249.

⁷¹ Willandi kalender. 1864, lk. 24—25.

⁷² Samas.

⁷³ Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 5, s.-ü. 116, lk. 277.

⁷⁴ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A I 10, l. 12 rööre, 13.

⁷⁵ И. П. Хрушев. Очерк ямских и почтовых учреждений от древних времён до царствования Екатерины II. СПб., 1884, стр. 59.

⁷⁶ Samas, lk. 74.

Et Eestimaa rüütelkond asutas selle trakti äärmise vastumeel-
susega, selgub järgnevast.

4. veebruaril 1740. a. tõstatas parun Maydel (Keilast) üles
Haapsalu posti küsimuse ja nimetas seda posti tarbetuks ette-
võtmiseks.⁷⁷ 6. veebruaril öeldi rüütelkonna koosolekul otseselt
välja, et Haapsalu postist on kasu ainult selle linna kodanikel,
mitte aga Eestimaa rüütelkonnal.⁷⁸

13. märtsil 1740. a. saadeti viitsekantsler krahv Ostermannile
rüütelkonnast kiri palvega sulgeda 9. juunil 1739. a. avatud Tal-
linna ja Haapsalu vaheline postivedu. Rüütelkond lisas, et sellist
postivedu ei eksisteerinud Rootsi võimu ajal. Tallinn—Haapsalu
postist ei saavat rüütelkonna arvates kasu isegi mitte Haapsalu
kaubandus. Lisaks pidavat Haapsalu kodanikud ülal spetsiaalset
ratsakäskjalga, kes kord nädalas toimetab Haapsalu korrespon-
dentsi Tallinnasse ja tagasi. Mõisaid kodanike huvides sissesea-
tud post ei huvita, pealegi kandvat teeäärsed mõisad suurt raha-
list kuhjumit.⁷⁹

1741. a. pärast Jelizaveta Petrovna troonile astumist
tagandati Ostermann ametist ja saadeti asumisele Berjozovosse.⁸⁰
Pärast Ostermanni kukutamist taotles Eestimaa rüütelkond Tal-
linn—Haapsalu posti sulgemist. Senat nõustus rüütelkonna
arvamusega ja leidis, et kui Haapsalu ja Tallinna vaheline posti-
vedu on kasulik ainult Haapsalu kodanikele, siis vedagu nad seda
edaspidi ise. Senati ukaasiga 6. juulist 1743. a. suleti Tallinn—
Haapsalu traktil postivedu.⁸¹

Ligi neljakümneks aastaks jäid Haapsalu ja Tallinn postijaa-
madega ühendamata. 1780. a. 13. augustil saadi kindralkuberner
Petrove'ilt reskript avada Tallinna ja Haapsalu vahel uuesti
postivedu. Rüütelkond vastas kindralkubernerile, et küsimuse
lahendamine kuulub maapäeva kompetentsi.⁸² Nähtavasti suutis
kindralkuberner Browne järjekindlalt trakti avamist nõuda. See
avatigi 1783. a., postijaamad olid Keilas, Padisel, Haudeväljal,
Seljakülas ja Haapsalus.⁸³

Esialgu veeti Tallinn—Haapsalu traktil ainult korrespon-
dentsi, reisijate vedu ei toimunud.⁸⁴

21. jaanuaril 1798. a. saabus Eestimaa rüütelkonnale kindral-
kubeneri reskript ettekirjutusega avada Haapsalu teel postijaa-
mad ka reisijate veoks, s. o. üldiseks kasutamiseks.⁸⁵ Seniste

⁷⁷ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A I 18, l. 149.

⁷⁸ Samas, l. 168—169.

⁷⁹ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A I 18, l. 236—242.

⁸⁰ БСЭ, том 31, стр. 331.

⁸¹ И. П. Хрущев, *op. cit.*, стр. 74.

⁸² RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A I 33, l. 116.

⁸³ H. von Wedel, *op. cit.*, S. 35.

⁸⁴ Samas, lk. 36.

⁸⁵ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A I 39, l. 4.

Tallinn—Haapsalu tee postijaamade tegevuse laiendamist soovis ka postidepartemangu direktor A. A. Bezborodko, kes 20. oktoobril 1798. a. esitas Valitsevale Senatile rapordi Tallinn—Haapsalu vahelise postitee üldiseks kasutamiseks. Senat võttis Bezborodko ettepaneku 18. novembril 1798. a. vastu.⁸⁶

Eestimaa rüütelkond püüdis veelgi vastu puigelda. Rüütelkonna pealik von Salza palus edaspidigi vedada Haapsalu ja Tallinna vahelist posti kroonu kulus. Teda ei võetud aga enam kuulda.⁸⁷ 15. jaanuaril 1799. a. võttis maapäev vastu otsuse viia postitrakt üle Kanamaa ja Keila. Rüütelkonda sundis taganema 22. novembril 1798. a. avaldatud Valitseva Senati ukaas, milles nõuti kreisilinnade ühendamist kubermangulinnadega postimaantee abil.⁸⁸ 12. märtsil 1799. a. teatati rüütelkonnale, et Tallinn—Haapsalu vahelisest reisijateveost on huvitatud Paul I isiklikult.⁸⁹

1799. a. läks Tallinn—Haapsalu traktil reisijatevedu käiku, kusjuures kasutati teed üle Keila ja Padise. Selle trakti postijaamade vahemaad olid järgmised:

Tallinnast Keilasse 22 versta,
Keilast Padisele 20 versta,
Padiselt Seljakülasse 29 versta,
Seljakülast Haapsalusse 26 versta.⁹⁰

1803. a. otsustas rüütelkond taotleda Tallinn—Haapsalu trakti sulgemist. Rüütelkond oli seisukohal, et kroonu nõudis tungivalt Tallinn—Haapsalu trakti avamist põhiliselt Haapsalus ja selle ümbruses paiknevate rügementide pärast. Nüüd, mil need sõjaväeosad olid siit ära viidud, taotleti reisijateveo lõpetamist.⁹¹ Aleksander I käsul suleti Tallinn—Haapsalu trakt 1804. a. Korrespondentsi vedamise võttis endale von Knorring Kiltsi (Weissenfeldt) mõisast.

Tallinn—Haapsalu vahel vedasid ümbruskonna mõisnikud posti kuni Krimmi sõjani. Siis avati uuesti rüütelkonna ülalpidamisel olev trakt.

2. Pärnu—Kuressaare postitrakt

Saaremaa ja mandri vahelise postiveo algus kuulub 1532. aastasse, mil ordumeister Wolter von Plettenberg kohustas Muhusaare elanikku Hansket (ka Hans, Ants) ja tema järglasi (Schmuulid, Smuulid) tegutsema käskjaljadena.

⁸⁶ NSVL RAKA, f. 1374, nim. 64, s.-ü. 254, l. 1—2 pööre.

⁸⁷ NSVL RAKA, f. 1374, nim. 64, s.-ü. 254, l. 1 ja pööre.

⁸⁸ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A I 39, l. 24—25.

⁸⁹ Samas, l. 31 ja pööre.

⁹⁰ NSVL RAKA, f. 1374, nim. 64, s.-ü. 254, l. 15.

⁹¹ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A IX 100, l. 32.

W. von Plettenbergi antud kohustused kinnitati 1565. a. taanlaste ning 1669. a. rootslaste poolt. Muhu postitalupoegi, Koguva külast, kohustati vedama posti esialgu üks kord nädalas Kuivas-
tust üle Suure-Väina Virtsu, mille eest neile tasu ei makstud. Küll
aga saadi väikest tasu postiveo eest Pärnusse.⁹²

Selline kord kestis kuni 1786. aastani. Mainitud aasta
5. oktoobril nõudis kindralkuberner Browne Liivimaa rüütelkon-
nalt postijaama asutamist Pärnu—Kuressaare (Virtsu) teele.
1787. a. maapäev lükkas kindralkubeneri esildise tagasi. Tallinna
asehalduskonna mõisnikud andsid 26. juunil 1787. a. nõusoleku
avada Eestimaa pinnal Pärnu—Kuressaare teele kaks postija-
ama.⁹³

1789. a. paigutaski Eestimaa rüütelkond postijaamad Vatla
(Wattel) ja Väänja (Wenia) kõrtsi. Liivimaa rüütelkond avas
postijaama Võlla (Wella) kõrtsis.⁹⁴ Muhu ja Saaremaal kasutati
postijaamadena Suuremõisa, Uuemõisa ja Kangurselja kõrtse.⁹⁵
1790. aastaks olid mandril postijaamad Nehatus ja Pajumetsal.⁹⁶
1801. aastaks olid Saaremaal postijaamadena kasutusele võetud
Orissaare, Levala ja Sakla kõrtsid.⁹⁷

1813. a. taotlesid rüütelkonnad Pärnu—Kuressaare tee postija-
amade sulgemist.⁹⁸ Arvatavasti on see ettepanek ka läbi läinud
ja postijaamad suletud. 1818. aastal otsustas Eestimaa rüütelkond
kindralkuberner Paulucci nõudel taastada Virtsu ja Vatla postija-
amad.⁹⁹ Liivimaa resideeriv maanõunik von Sievers tahtis viia
Vatla postijaama neli versta Liivimaale lähemal asuvasse Risti
kõrtsi. Liivimaal asutada kavatsetavasse Ahasti postijaama oleks
olnud liiga pikk maa.¹⁰⁰

19. veebruaril 1820. a. kogunesid Pärnusse Saaremaale viiva
postitrakti küsimust arutama maanõunik Sievers (Liivimaa), parun
Rosen (Eestimaa rüütelkonna peamees) ja Saaremaa maamarssal
von Buxhōwden. Istungil otsustati stabiliseerida Pärnu—Virtsu
(Kuressaare) teel olevad postijaamad ja avada sellel teel veel
Kiska (Eestimaal) ning Liivimaal Raja (Friedenthal).¹⁰¹

13. juunil 1822. a. läksid Virtsu ja Kiska postijaamad käiku.¹⁰²

⁹² Eesti-Rootsi Posti Juubelialbum. 1636—1936. Eesti Postivalitsus. Tallinn, 1936, lk. 72.

⁹³ Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 5, s.-ü. 116, lk. 395.

⁹⁴ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A I 52, l. 182—187.

⁹⁵ Описание почтовых станций в Российском государстве с месяцесловом на 1790 год. В Санктпербурге при Императорской Академии Наук 1790, стр. 79.

⁹⁶ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A I 35, l. 266.

⁹⁷ Российский Почт-Календарь..., стр. 318.

⁹⁸ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A IX 100, lk. 143.

⁹⁹ Samas, lk. 245.

¹⁰⁰ Samas, lk. 246. «Ahasti» eestikeelset vastet ei õnnestunud välja selgi-
tada.

¹⁰¹ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A II 90, l. 33—34 pööre.

¹⁰² Samas, s.-ü. A I 62, l. 129.

Postivedu Orissaarest üle Väikese-Väina ja Suure-Väina Virtsuni jäi endiselt Koguva postitalupoegade Smuulide ülesandeks.¹⁰³

1839. a. taotles Eestimaa rüütelkond siseministrilt luba viia Kirska postijaam Lihulasse (Leal) üle. Minister keeldus, põhjendades oma keeldumist trakti pikenedamisega 10 versta võrra, pealegi olevat Kiska—Lihula teelõik väga halvas olukorras.¹⁰⁴

Kuni Krimmi sõjani jäi Pärnu—Kuressaare postitrakt muutumatuks. 1854. a. trükitud Liivi-, Eesti- ja Kuramaa üldkaart näitab, et sellel ajal asusid postijaamad Rajal, Kiskas, Virtsus, Kuivastus, Orissaares, Saklas ja Kuressaares.¹⁰⁵ Sel ajal olid Pärnu—Kuressaare trakti postijaamade vahemaad järgmised:

Pärnust Rajale $21\frac{3}{4}$ versta,
Rajalt Kiskale $26\frac{1}{2}$ versta,
Kiskalt Virtsu 21 versta,
Virtsust Kuivastusse 8 versta,
Kuivastust Vahtnasse (Väike-Väina äärne kõrts) 8 versta,
Vahtnast Orissaarde 3 versta,
Orissaarest Uue-Lövele (ka Sakla) 29 versta,
Uue-Lövelt Kuressaarde 26 versta.¹⁰⁶

Krimmi sõja ajal 1855. a. ühendati, tingituna sõjalistest vajadustest ja senise Kuressaare—Pärnu—Tallinna postiveo kohmakusest, Tallinn ja Virtsu postijaamadega Lihulas (Leal), Turpilas (Turpel), Ristil ja Liival.¹⁰⁷ Risti postijaamast läks harutee Haapsalusse.

Tallinna ühendus Kuressaarega paranes Virtsu—Risti—Tallinna trakti avamisega tublisti. Kui enne oli Tallinnast üle Pärnu 205 versta, siis otseliini avamisega lühenes see 132 verstale. Sõja ajal oli vajalik saada eriti kiiresti teateid Saaremaalt ja Haapsalust. Liiklus algas Tallinn—Risti—Virtsu ja Risti—Haapsalu traktid 1. septembril 1855. a. Samal ajal suleti Kiska postijaam. Kindralkuberner vürst Suvorov taotles 1856. a. lõpul Eestimaa rüütelkonnalt Kiska postijaama taastamist, sest Kiska sulgemisega oli Raja ning Lihula vahemaa liiga pikaks ($33\frac{3}{4}$ versta) muutunud.¹⁰⁸

Kiska postijaama siiski ei taastatud. Kuni 1917. aastani nendel traktidel muudatusi ei esinenud.

¹⁰³ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A II 92, l. 222.

¹⁰⁴ Samas, s.-ü. A II 111, l. 787—800.

¹⁰⁵ General-Karte der Russischen Ost-See-Provinzen Liv-, Ehst- und Kurland, . . . von C. Neumann, C. G. Rücker und J. H. Schmidt. Reval, 1854.

¹⁰⁶ Dörptscher Kalender auf das Jahr 1855, S. 25.

¹⁰⁷ ПСЗ. Собрание второе, том XXXII, отделение первое, 1857. СПб., 1858, стр. 1034. № 32581.

¹⁰⁸ NSVL RAKA, f. 1289, nim. 1, s.-ü. 1042, l. 1—23.

3. Tallinn—Tartu postitrakt

Kuni 1830. a. oli Tallinna ja Tartu vaheline ühendus võrdlemisi kohmakas. Neid linnu ühendavatel maanteedel puudusid postijaamad. Posthobustel võidi küll sõita kuni Tallinn-Peterburi traktil asuva Jõhvi postijaamani, kuid see oli liiga pikk (297 versta) ja aegaviitev.¹⁰⁹ Sellise vahemaa läbimiseks kulus keskmiselt 2 ööpäeva.

Tallinna ja Tartu vahelise liikluse parandamise algatus kuulub tõenäoliselt kindralkubernerile. Nimelt saatis kindralkuberner 13. juunil 1830. a. Liivimaa maanõunike kolleegiumile kirja sooviga parandada Tallinna ja Tartu vahelist ühendust ja pani ette avada Liivimaa piires Tartust Rakveresse viivale teele kaks postijaama.¹¹⁰

Maapäeval arutati seda ettepanekut ja nõustuti. Ühe postijaama asupaigaks peeti Kärde (Cardis) mõisa, teise avamisest taheti aga esialgu loobuda. Arutusel olnud variandi järgi taheti suunata postitee Jõgeva mõisa juurest üle Laiuse Torma postijaama. Sellest kavast sundis Liivimaa rüütelkonda loobuma järsk Laiuse mägi, mida peeti posthobuste kurnajaks. Niisiis tuli kaaluda teise postijaama avamist Tartu ja Kärde vahele. Sellele postijaamale peeti sobivaks Visusti mõisa Mõisamaa kõrtsi.¹¹¹ Samasuguse ettepaneku oli kindralkuberner teinud Eestimaa rüütelkonnale, kes nõustus avama postijaama Pandivere (Pantifer) kõrtsi. 1. sept. 1830. a. algas Tartu ja Rakvere vaheline reisijatevedu.¹¹²

Tartust oli Mõisamaale (Moisama) 26 versta, sealt Kärdesse 34 versta. Kärdest oli Pandiveresse 27 versta ja sealt Põdruse postijaamani 28 versta. Tallinna ja Tartu vahemaa vähenes 218³/₄ verstale.¹¹³

1846. a. avaldas Eestimaa kubermanguvalitsus kirjas Peterburi postidepartemangule teravat rahulolematust Tallinna ja Paide vaheliste viletsate posti- ja reisiolude üle.¹¹⁴ 1848. a. 10. märtsil avati Tallinn—Paide trakt postijaamadega Vaidal (Wait), Rõõsal (Rösa) ja Annal (St. Annen).¹¹⁵

1854. a. aprillis anti Liivimaa maanõunike kolleegiumile teada, et Eestimaal paiknevate vägede juhataja kindraladjutant von Bergi ettepanekul ja Nikolai I käsul tuleb asutada postijaamad Tallinna ja Tartu vahelisele teele.¹¹⁶

¹⁰⁹ Dörptscher Kalender auf das Jahr 1854. S. 28.

¹¹⁰ Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 5, s.-ü. 125, lk. 3674.

¹¹¹ Samas.

¹¹² RAKA, f. 291, nim. 1, s.-ü. 4817, l. 1, 3—4.

¹¹³ Dörptscher Kalender auf das Jahr 1840. S. 23.

¹¹⁴ Läti NSV RAKA, f. 1, nim. 4, s.-ü. 2116, l. 1—5.

¹¹⁵ Samas, l. 18—19.

¹¹⁶ ПСЗ. Собр. второе, том XXXIX. СПб., 1855, № 28163, стр. 423.

Nikolai I ukaasiga nähti ette postijaamade asutamine Aavikul, Saulal, Palveres, Mustlanõmmel, Anna kiriku juures ja Paides. Paidest edasi pikendati postiteed Põltsamaa kaudu Peterburi traktini välja. Peeti vajalikuks avada postijaamad Nurmsil (Nurms), Pajul (Paiu), Põltsamaal (Oberpahlen), Aidul, Laiusel (Lais) ja Peterburi—Tartu—Riia trakti ääres asuvasse Torma (Tormahof) mõisa.¹¹⁷

26. aprillil 1854. a. soovitas kindralkuberner mitte kasutada Laiuse ja Tormamõisa postijaamu, vaid pöörata praeguse Jõgeva teeristi juurest otse Tartu peale ning kasutada Tartu—Rakvere—Põdruse traktil asuvat Mõisamaa postijaama.¹¹⁸ Laiuse ja Tormamõisa postijaamad avati siiski.¹¹⁹ Samal ajal käskis kindralkuberner pikendada Tallinn—Tartu trakti Pihkvani välja. Trakti pikendamist oli soovinud Nikolai I isiklikult.¹²⁰

1854. a. avatud Tallinn—Tartu traktil asusid postijaamad järgmiselt:

Tallinnast Aavikule 15 versta,
 Aavikult Saulale 16 $\frac{1}{2}$ versta,
 Saulalt Palveresse 16 $\frac{1}{2}$ versta,
 Palverest Mustlanõmmele 14 $\frac{1}{2}$ versta,
 Mustlanõmmelt Annasse 16 $\frac{1}{2}$ versta,
 Annast Paidesse 14 versta,
 Paidest Nurmsile 16 versta,
 Nurmsilt Pajusse 14 $\frac{1}{2}$ versta,
 Pajust Põltsamaale 16 versta,
 Põltsamaalt Aidule 15 $\frac{1}{2}$ versta,
 Aidult Laiusele 18 versta,
 Laiuselt Tormamõisa 17 versta,
 Tormamõisast Torma postijaama 6 $\frac{1}{2}$ versta,¹²¹
 Torma postijaamast oli Tartusse 46 versta.¹²²

Torma—Võru traktil mahutati postijaamad samuti kõrtsidesse, nii olid postijaamad Kuuste, Karilatsi, Tilleoru kõrtsides. Nende postijaamade vahemaad olid järgmised:

Tartust Kuustesse 16 $\frac{1}{2}$ versta,
 Kuustest Karilatsile 15 versta,
 Karilatsilt Tilleorgu 14 versta,
 Tilleorust Võrru 20 versta.¹²³

¹¹⁷ ПСЗ. Собр. второе, том XXXIX, СПб., 1855, № 28163, стр. 424—425.

¹¹⁸ Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 3, s.-ü. 104, l. 15.

¹¹⁹ Samas, l. 29.

¹²⁰ Samas, l. 16.

¹²¹ Dörptscher Kalender auf das Jahr 1855, S. 28.

¹²² Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 3, s.-ü. 104, l. 109.

¹²³ Samas.

Tallinn—Paide—Tartu—Võru trakti eksisteerimise periood oli lühike. 1856. a., pärast Krimmi sõja lõppu, öeldi üles nii Eestikui ka Liivimaa rüütelkondade poolt kõik postijaamad alates Paidest üle Tartu Võruni välja.¹²⁴ Liiklus ja postivedu lõpetati 1. jaanuarist 1857. aastal.¹²⁵

Trakti sulgemise peamiseks põhjuseks võis olla asjaolu, et trakt avati Krimmi sõja ajal Eestimaal viibivate vägede tarbeks. Trakti ülesandeks oli tagada Tallinnas viibivale vägede juhatajale kiire ja sage ühendus Venemaa sisepiirkondadega.

Trakti vajalikkus rahuajal oli samuti selge. 21. jaanuaril 1857. a. soovitas Eestimaa rüütelkonna peamees parun C. von Ungern-Sternberg rüütelkonna konvendil tehtud ettekandes mõningaid muudatusi seoses postijaamadega. Ta soovitas viia Paide postijaam Koeru kiriku juurde Aruküla mõisa kirikukõrtsi, kusjuures Paidet hakkaks reisijate ja postiveoga teenindama asutatav Mäeüla postijaam. Samas kavatses rüütelkonna peamees organiseerida otseühenduse Haapsalu ja Paide vahel, kusjuures läbitaks Liiva, Ruunavere ja Aru postijaamad.¹²⁶ Avatavast Koeru postijaamast (Marien-Magdalenen) kulgeks otsetee Kärde postijaama kaudu Tallinn—Peterburi teele ja Tartusse.¹²⁷ Eestimaa viitsekuberneri parun Roseni arvates oli Paide—Tartu trakti taasavamine igati vajalik Tallinna ja Tartu vaheliseks kiireks postiveoks ja reisijate liiklemiseks.¹²⁸

Uue muudatusega jäi Põltsamaa piirkond postiteest kõrvale. Väljapääsuks rajati ümbruskonna elanike poolt Kaava mõisa erapostijaam, mille ülesandeks seati reisijate vedu Mõisamaa postijaamast Põltsamaale.¹²⁹

20. detsembril 1857. a. kinnitas Aleksander II postidepartemangu ettepanekud Eestimaa postitraktide osalisest muutmisest ja uute postijaamade avamisest. Tallinn—Tartu postimaantee kujunes järgmiseks:

Tallinnast Arule 25 $\frac{1}{2}$ versta,
Arult Palveresse 22 $\frac{1}{2}$ versta,
Palverest Mustlanõmmele 14 $\frac{1}{2}$ versta,
Mustlanõmmelt Annasse 16 $\frac{1}{2}$ versta,
Annast Paidesse 14 versta,
Paidest Sargveresse 32 $\frac{1}{2}$ versta,
Sargverest Koeru 22 versta,
Koerust Kärdesse 27 versta.¹³⁰

¹²⁴ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A IX 94, l. 88 pööre.

¹²⁵ Samas, s.-ü. A III 36, l. 18.

¹²⁶ Samas, l. 23 pööre.

¹²⁷ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A III 36, l. 23 pööre.

¹²⁸ Samas, l. 111—112.

¹²⁹ Das Inland, 1857. Nr. 13, 1. aprill.

¹³⁰ ПСЭ, Собр. второе, Том XXXII, отд. первое 1857. СПб., 1858, № 32581, стр. 1033—1035.

Sama ukaasiga avati Paide—Pikaristi trakt. Koeru postijaamast oli Tartu—Rakvere teel asuvasse Pandivere postijaama 28 versta ja sealt Tallinn—Peterburi teel olevasse Pikaristile 36½ versta.¹³¹

Edaspidi toimusid Tallinn—Paide—Tartu teel veel mõningad muudatused. Nii oli 1859. a. avatud Kuritsa postijaam. 1863. a. viidi Kärde postijaam Vägevale üle.¹³² Samal aastal asusid postijaamad Tallinn—Paide—Tartu teel Arul, Kiisal, Mustlanõmmel, Anikülas, Koerus, Vägeval, Kuristal ja Mõisamaal.¹³³

1863. aastaks oli Tartu—Võru teele rajatud Maidla ja Võru postijaamad. Lõplikult väljakujunenud Tallinn—Paide—Tartu trakti pikkuseks oli 208 versta. Tartust oli Maidla postijaama 22 versta, Maidlast oli Varbusele 23 versta ning Võrru oli Varbusest 22 versta.¹³⁴

4. Viljandi—Kuigatsi ja Viljandi—Pärnu postitradid

XVIII sajandil ei läbinud Viljandi kreisi ükski postimaantee. 1786. a. teada, et sel aastal korraldati kirjaposti¹³⁵ vedu Viljandisse Kuigatsi postijaamast.¹³⁶

1799. a. avati kindralkuberneri reskripti alusel postitee Viljandist Kuigatsisse.¹³⁷ Trakti avamist nõudes tugines kindralkuberner Paul I ukaasile 22. novembrist 1798. a., mis nägi ette kreisilinnade ühendamist postimaantee abil kubermangulinnadega.¹³⁸

1846. a. tekkis kavatsus ühendada Viljandi Mõisaküla kaudu Pärnuga. Postidepartemang nõudis Viljandi—Mõisaküla teele ühe postijaama asutamist.¹³⁹ 1847. a. arutas Liivimaa rüütelkond selle trakti asutamist, kuid mingit otsust seekord vastu ei võetud. 1848. a. nõudis rüütelkond Viljandi linnalt, et see võtaks enda kanda postiveo Viljandist Oisuni.¹⁴⁰ Trakti avamine viibis. 1849. a. vastas maanõunike kolleegium kindralkubernerile, kui see huvitus Viljandi trakti avamisest, et Viljandi linn peab maanõunike arvates enda peale võtma postiveo kuni Oisuni. Arvatavasti võttis Viljandi tingimuse vastu ja 27. märtsil 1850. a. otsustas maapäev

¹³¹ ПСЗ. Собр. второе, Том XXXII, отд. первое 1857. СПб., 1858, № 32581, стр. 1033—1035.

¹³² RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A IX 94, l. 111 rööre.

¹³³ Почтовой дорожник Российской Империи на 1863 г., СПб., 1863, стр. 424.

¹³⁴ Neuer Dorparter Kalender für 1863, S. 45.

¹³⁵ Kirjaposti veokitel edasitoimetatav post (kirjad, väiksemad pakid). Reisisjaid selle postiga ei veetud.

¹³⁶ Anzeiger von welchen Postämter und Postirungen in den Rigischen Statthaltschaft, die Bote, die Patenten, Publicationen und gerichtliche Briefe abholen lassen. Riga, am 7ten Februar 1786. Auf Befehl Kollegiensekretär J. G. A. Brückner.

¹³⁷ NSVL RAKA, f. 1289, nim. 1, s.-ü. 118, l. 111.

¹³⁸ Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 5, s.-ü. 108, lk. 760—761.

¹³⁹ Samas, s.-ü. 125, lk. 3774—3775.

¹⁴⁰ Samas, lk. 3731.

Viljandi—Mõisaküla trakti veel sel aastal käiku lasta.¹⁴¹ Esialgul oli lahtine, kas ehitada spetsiaalsed postijaamahooned Öisu või Apja.¹⁴²

Arutlemisel võitis Öisu. Postijaama tarbeks otsustati ümber ehitada Öisu mõisale kuuluv Raadi kõrts, mis jäi Viljandist 24½ versta ja Mõisakülalt 17½ versta kaugusele.¹⁴³

1799. a. ühendati Viljandi linn tähtsa liiklussoone Riia—Tartu—Peterburi teega, 1850. a. Pärnuga. Tee sinna lühenes. Viljandi—Mõisaküla trakti avamine kiirendas reisimist ja postiliiklust, millest olid huvitatud riik ja elanikud.

* *
*

Riigi poolt oli postijaamade võrgule ja postiteedele seatud ülesandeks ühendada ühelt poolt pealinna Peterburi kubermangulinnadega, teiseks ühendada kubermangulinnu Tallinnat ja Riiat omavahel ning kreisilinnu kubermangulinnadega. Arvatavasti ei saanud riigil olla Eesti- ja Liivimaa postijaamade võrgule suuri etteheiteid. Ilmselt oli postiteede võrk ebapiisav reisiliikluse seisukohalt. Suured keskused, linnad, olid küll üksteisega postimaanteede abil ühendatud, kuid küllalt suured alad jäid postimaanteedest kaugemale. Kõrvalistesse paikadesse pääsemiseks tuli reisijatel palgata teede äärsetest mõisatest või taludest küüthobuseid, see tegi reisimise aeglaseks ja ebakindlaks.

III. RAUDTEEDE MÕJU PÕSTIJAAMADE VÕRGULE

Kapitalistlike suhete arengu, tööstusliku pöörde käigus tekkis uus transpordiliik ja, võrreldes hobutranspordiga, oli see tunduvalt kiirem, mugavam ja odavam. Majandusliku arengu kõrval oli raudtee kasutusele võtmisel suur tähtsus ka posti- ja reisiliikluse arengus. Eestis kerkis raudteede ehitamine päevakorda 1860. aastail. Nende ehitamine tõi endaga kaasa suuri muudatusi ka postijaamade võrgus. Kohalikud rüütelkonnad olid sunnitud mõtlema postijaamade võrgu reorganiseerimisele.

1865. a. 18. detsembril moodustas Eestimaa rüütelkond postijaamade võrgu reorganiseerimiseks komisjoni, kes pidi uurima ehitamisele tuleva Paldiski—Tallinn—Peterburi raudtee mõju Eestimaa postijaamadele.¹⁴⁴

18. septembril 1869. a. esitas komisjon aruande, milles väideti, et kõik Tallinn—Peterburi tee postijaamad kuuluvad sulgemisele,

¹⁴¹ Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 5, s.-ü. 108, lk. 3740.

¹⁴² Samas, lk. 3776.

¹⁴³ RAKA, f. 909, nim. 1, s.-ü. 186, l. 1.

¹⁴⁴ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A IV 61, l. 564.

sest Balti raudtee ehitatakse vahetult postimaantee lähedusse.¹⁴⁵ Teiste seas kuulusid sulgemisele Põdruse ja Jõhvi postijaamad, mis olid seni olnud lähtepunktideks kahele Tartusse viivale postimaanteele. Komisjon otsustas Põdruse postijaama sulgeda, Jõhvi aga jätta esialgu alles.¹⁴⁶

Et esialgu Rakvere—Tartu trakt sulgemisele ei kuulunud, otsustati asutada uus postijaam Rakvere linna.¹⁴⁷ Komisjonis arutati raudtee lähedusse jääva Kanamaa postijaama küsimust. Kanamaa postijaama ei suletud ka seekord, sest teda peeti vajalikuks kohalikus liikluses. Keilasse ei peetud vajalikuks ehitada spetsiaalseid postijaamahooneid suurte ehituskulude pärast.¹⁴⁸ 1869. a. öeldi üles Jõelähtme, Kahala, Loobu, Põdruse, Pikaristi, Varja, Voka ja Vaivara postijaamapidajatega sõlmitud rendilepingut.¹⁴⁹

24. oktoobril 1870. a. algas Paldiski—Tallinn—Peterburi raudteel liiklus.¹⁵⁰ Sellest päevast alates suleti Tallinn—Peterburi teel posti- ja reisijate vedu.

Postijaamu asendasid nüüd raudteejaamad. Endise Jõelähtme postijaama piirkond sai posti Raasiku raudteejaamast, Kahala piirkond Aegviidust, Loobu piirkond Kadrinast, Põdruse Rakverest, Pikaristit asendas Kabala raudteejaam, Varjat Püssi raudteejaam, Jõhvi postijaama toodi post Jõhvi raudteejaamast, Voka ja Vaivara postijaamade piirkonnad said posti kätte Vaivara raudteejaamast.¹⁵¹ Edaspidi kerkis oht Rakvere—Tartu ja Jõhvi—Tartu postitraktide kohale. 1875. a. mais alustati Tapa—Tartu raudtee ehitamist.¹⁵²

15. septembril 1875. a. otsustasid Viru- ja Järvamaa kreisisaadikud rajada ehitatava Tapa—Tartu raudtee äärde ühe uue postijaama. Kõne all olid Rakke ja Vao. Hääletamisel võitis Rakke.¹⁵³

Liivimaa maanõunike kolleegium otsustas 16. dets. 1876. a. lõpetada Tartu—Rakvere ja Tartu—Jõhvi traktide kõigi postijaamade tegevuse.¹⁵⁴ Kavatseti avada uus postimaantee Kuristalt Mustveesse.¹⁵⁵ Eestimaa rüütelkond lubas omalt poolt sulgeda Väike-Pungerja ja Rannapungerja postijaamad.¹⁵⁶

¹⁴⁵ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A IV 85, l. 181—184.

¹⁴⁶ Samas.

¹⁴⁷ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A IV 85, l. 181—184.

¹⁴⁸ Samas.

¹⁴⁹ Samas, s.-ü. A IX 94, l. 213.

¹⁵⁰ Perno Postimees ehk Näddalileht, 1870, Nr. 45, 11. november.

¹⁵¹ Neuer Dorpater Kalender für 1874, Pernau, S. 115.

¹⁵² V. Gussarova, O. Karma, G. Lukin. Sada aastat Eesti raudteed. Tallinn, 1970, lk. 40.

¹⁵³ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A IV 121, l. 69 ja pööre.

¹⁵⁴ Samas, f. 322, nim. 1, s.-ü. 549, l. 105.

¹⁵⁵ Samas, f. 854, nim. 2, s.-ü. A IV 127, lk. 34.

¹⁵⁶ Samas, lk. 36.

Ajutise liikluse avamisega Tapa—Tartu raudteel lõpetati 19. detsembril 1876. a. posti- ja reisijate vedu Tartu—Rakvere ja Tartu—Jõhvi postimaanteedel.¹⁵⁷

Mõni aeg enne liikluse algust Tapa—Tartu raudteel teatati Peterburi postidepartemangust, et edaspidi lähtub Paidesse viiv trakt Rakke raudteejaamast.¹⁵⁸ Rakke raudteejaam avas ukсед 1. jaanuaril 1877. a.¹⁵⁹

1889. a. otsustas Liivimaa kubermanguvalitsus pärast Tartu—Valga—Riia ja Valga—Pihkva raudteede valmimist sulgeda Riia—Valga—Tartu ja Valga—Võru—Pihkva traktid.¹⁶⁰

Ühtlasi pikendas kubermanguvalitsus Jõgeva (Kurista)—Mustvee trakti Viljandini välja.¹⁶¹ Viljandi—Jõgeva teelõigule avati postijaam Parika kõrtsis.¹⁶²

1896. a. valmis Valga—Mõisaküla—Pärnu raudtee.¹⁶³ Tarbetuiks muutusid Surju, Lodja ning Mõisaküla postijaamad. Liivimaa maanõunike kolleegiumil tuli nad sulgeda.¹⁶⁴ Harutee Mõisakülast Viljandisse valmis samuti 1896. a.¹⁶⁵ ja tingis ühtlasi Mõisaküla—Viljandi postitrakti sulgemise. Raudteel hakati posti vedama 3. detsembril 1896. a.¹⁶⁶

1. augustil 1901. a. algas liiklus Viljandi—Türi—Tallinna kitsarööpmelisel raudteel.¹⁶⁷ Lauri (hilisem Käru) raudteejaama lähedale asutati 1905. a. Lauri postijaam, mille ülesandeks seati kergendada liiklust Paide ja Vändra vahel.¹⁶⁸

1906. a. avati liikluseks ja postiveoks Keila—Haapsalu raudtee.¹⁶⁹ Edaspidi sai Virtsu suunduv trakt alguse Risti raudteejaamast.

* *
*

Raudteede rajamine tingis postijaamade asutamise raudteejaamadesse, kust said alguse kõrvalistesse paikadesse suunduvad uued postitraktid.

1872. a. asutati postijaam Raasiku raudteejaama.¹⁷⁰ 1874. a.

¹⁵⁷ RAKA, f. 322, nim. 1, s.-ü. 549, l. 107.

¹⁵⁸ Samas, l. 46.

¹⁵⁹ Samas, l. 100.

¹⁶⁰ Лифляндския губернская ведомости. 1889 г., 14 август, № 91.

¹⁶¹ Samas.

¹⁶² RAKA, f. 322, nim. 1, s.-ü. 589, l. 93—94.

¹⁶³ O. Gussarova, O. Karma, G. Lukin, op. cit., lk. 67.

¹⁶⁴ RAKA, f. 322, nim. 1, s.-ü. 613, l. 47.

¹⁶⁵ Eesti Entsüklopeedia, VII kd., Tartu, 1936, veerg 72.

¹⁶⁶ RAKA, f. 322, nim. 1, s.-ü. 613, l. 274.

¹⁶⁷ O. Gussarova, O. Karma, G. Lukin, op. cit., lk. 69.

¹⁶⁸ Eesti Entsüklopeedia, VII kd., Tartu, 1936, veerg 72.

¹⁶⁹ Samas.

¹⁷⁰ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A IX 95, l. 20.

asutati postijaam Kose-Ristile (Kose-Uuemõisa), mis Kose-Uuemõisa omaniku parun Uexkülli ettepanekul ühendati postimaantee abil Raasikuga.¹⁷¹ Samal aastal ühendati Kose-Risti postijaam Kapa (-Kohila) ja Liiva postijaamadega.¹⁷² 1878. a. pikenes Raasikult algav trakt veelgi. Avati postijaamad Vahastusse (Wahhast) ja Türile (Turgel).¹⁷³ Türi postijaam lõpetas eksisteerimise 1889. a.¹⁷⁴

1892. a. pikendati Tallinnast üle Kapa (-Kohila) Raplasse ulatavat trakti veelgi. Trakt pikenes kuni Halinga postijaamani (Tallinn—Pärnu postiteel) välja.¹⁷⁵

1899. a. on pikendatud Vahastust jätkuvat trakti Võhmani (nimetatud ka Pahajänese).¹⁷⁶ Paranes Viljandi ühendus Järva- ja Harjumaaga.

Uusi trakte avati veel mitmetel aastatel. Nii avati postijaam Rannamõisas (Vogelsang) Läänemaal, et lühendada liiklust Lihula ja Haapsalu vahel.¹⁷⁷ Seni käis Haapsalu ja Lihula vaheline liiklus üle Turpla ja Risti postijaamade.

1877. a. tahtsid Martna kihelkonna mõisnikud asutada postijaama Martna kiriku juurde, kuid Eestimaa rüütelkond lükkas selle plaani tagasi.¹⁷⁸ Aastail 1890 ja 1895 on kahel korral arutatud Rannamõisa postijaama üleviimist Martnasse, kuid asjata. Rüütelkond ei olnud nõus ka parun Ungern-Sternbergi plaaniga, mis nägi ette Rannamõisa postijaama üleviimist Keskvere mõisa Utto kõrtsi.¹⁷⁹

Aastatel 1883—1890 oli Lihula ühendatud Keblaste postijaama abil Halinga postijaamaga.¹⁸⁰ 1883. a. avati reisiliikluse kergendamiseks Jõhvi—Tartu teele Iisaku postijaam, mis aga töötas ainult neli aastat.¹⁸¹ 1887. a. avati Viljandi—Kuigatsi traktil postijaamad Pikasillal ja Mustlas.¹⁸² 1889. a. suunati Viljandi—Kuigatsi trakt läbi Kärstna (Kerstenhof) mõisa asutatud postijaama. 1892. a. pikendati seda trakti üle Antsla Võruni välja. Antsla raudteejaama asutati postijaam.¹⁸³

1889. a. avati Lelle postijaam, mis ühendati Halinga postijaamaga.¹⁸⁴

¹⁷¹ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A IX 95, l. 45.

¹⁷² Samas, s.-ü. A IX 94, l. 244 pööre

¹⁷³ Samas, s.-ü. A IX 95, l. 143.

¹⁷⁴ Samas, s.-ü. A IX 96, l. 168.

¹⁷⁵ Памятная книжка Лифляндской губернии на 1892 год, стр. 174.

¹⁷⁶ RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 36 (Liivimaa postijaamade kaart a. 1899).

¹⁷⁷ Samas, nim. 2, s.-ü. A IX 94, l. 239.

¹⁷⁸ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A IX 95, l. 128.

¹⁷⁹ Samas, s.-ü. A IX 96, l. 222 pööre.

¹⁸⁰ Samas, nim. 3, s.-ü. 586, l. 1 ja 5.

¹⁸¹ Samas, nim. 2, s.-ü. A IX 96, l. 14 ja 196 pööre.

¹⁸² Samas, l. 36 ja 103 pööre.

¹⁸³ Samas, f. 322, nim. 1, s.-ü. 589, l. 13.

¹⁸⁴ Samas, l. 47.

1. jaanuaril 1890. a. avati Pärnu—Tori trakt, mis 1892. a. pikendati üle Vana-Vändra ja Lehova Viljandisse.¹⁸⁵

1891. a. ühendati postijaamadega Võru ja Räpina paberivabrik. Postijaamad avati Leevile ja Räpinasse.

1895. a. avati Tartu—Viljandi postimaantee postijaamaga Sanglas.¹⁸⁶

XIX sajandi lõpul töötasid Eestimaal Tallinn—Pärnu, Paide—Rakke, Tallinn—Rapla—Halinga ja Tallinn—Virtsu traktid. Liivimaal töötasid samal ajal Viljandi—Jõgeva—Mustvee, Valga—Viljandi, Tartu—Viljandi ja Valga—Võru (kohalik liiklus).¹⁸⁷

1900. aastaks olid postijaamad avatud Nuustakule (Otepää) ja Puka raudteejaama.¹⁸⁸

1904. a. otsustas Liivimaa maanõunike kolleegium sulgeda Igavere postijaama. Kõik Põhja-Tartumaale sõitjad kasutasid pigem raudteed kui postihobuseid. Eriti Kodavere kanti oli pääsemine raskendatud. Asja parandamiseks kavatseti asutada kaks uut postijaama, neist esimene Tabivere raudteejaama ja teine Igaverest 12½ versta Narva suunas asuvasse Saare kõrtsi. Avamisel seati postijaamade peaülesandeks kergendada liiklust Tartu ja Kodavere vahel.¹⁸⁹

1904. a. avati Koimula postijaam Viljandi—Jõgeva—Mustvee traktil. 1907. a. viidi see postijaam üle Vaiatu mõisa kõrtsi. Jõgeva postijaamast oli Vaiatule 20½ versta, Mustveesse oli Vaiatult omakorda 17½ versta.¹⁹⁰

Peipsi-äärsetesse valdadesse paremate liiklusolude tagamiseks asutati 1907. a. postijaam Koosa külla¹⁹¹ 1912. a. avati Sangaste raudteejaama postijaam kohaliku liikluse kergendamiseks.¹⁹² Töenäoliselt oli Sangaste viimaseks XX sajandi alul asutatud postijaamaks.

Esimese maailmasõja teiseks aastaks, a. 1915, tegutsesid Eesti- ja Liivimaal järgmised traktid: Raasiku—Kose—Risti; Tapa—Aravete—Paide; Viljandi—Jõgeva—Mustvee; Põltsamaa—Vana—Vändra; Pärnu—Tori—Käru; Halinga—Tori; Tartu—Koosa; Tabivere—Vaiatu; Uderna—Antsla; Tartu—Võru; Tallinn—Pärnu; Risti—Virtsu ja Pärnu—Virtsu—Kuressaare.¹⁹³

¹⁸⁵ Памятная книжка Лифляндской губернии на 1892 год, стр. 175.

¹⁸⁶ RAKA, f. 330, nim. 1, s.-ü. 1316, l. 22—24.

¹⁸⁷ Revalscher Kalender für das Jahr 1897 nebst Adressbuch für Estland. Reval, 1896, S. 22—24.

¹⁸⁸ Richters Verkehrs und Adressbücher. Riga, 1900, S. 120 ja 224.

¹⁸⁹ RAKA, f. 297, nim. 1, s.-ü. 4589, l. 1, 25—26.

¹⁹⁰ Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 3, s.-ü. 98, l. 21.

¹⁹¹ RAKA, f. 330, nim. 1, s.-ü. 1316, l. 37.

¹⁹² Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 3, s.-ü. 98, l. 44—46.

¹⁹³ Почтовый дорожник на 1915 год. СПб., 1914 год, стр. 38—48.

KORTIJAMMADE NORIN 1919

- RAKENTAMINEN 2000000000
- RAUTATEET
- RAUTATEIDEN SUOJELU

— RAKENTAMINEN 2000000000
— RAUTATEET
— RAUTATEIDEN SUOJELU

Eesti ala postijaamade võrgu kujunemist võib jaotada kahte perioodi. Neist esimene periood hõlmaks ajavahemikku 1712—1870. Sellel perioodil organiseeriti postijaamade rajamine sõjateede äärde peamiselt riigiametnike ja -asutuste initsiatiivil. Uute postitraktide kasutusele võtmine ja nendele postijaamade ehitamine pörkus enamikel juhtudel kohalike rüütelkondade vastuseisule, kes nägid neis mõisate majanduslike koormiste suurendajaid.

Postijaamade võrgu kujunemise teine periood hõlmaks ajavahemikku raudteede kasutusele võtmise algusest, s. o. a. 1870, ja kestaks esimese maailmasõja alguseni. Sellel perioodil rajatud raudteed tõrjusid tagaplaanile senised elava liiklusega postitraktid (Riia—Tartu—Peterburi; Tallinn—Narva jne.) ning sundisid postiteid rajama kõrvalistesse paikadesse. Raudtee, olles kiire ja mugav transpordiliik, koondas oma sõitjate hulka transiitreisijaid, viies need sihtpunktidele lähedastesse raudteejaamadesse. Raudteejaamad olid muutunud lähtepunktideks kõrvalistesse paikadesse suunduvatele postitraktidele.

Postijaamade võrk tegutses mõningal määral ka 1920.—1930. aastail neis paikades, kus puudusid autobussiliinid. Autobussi võibki pidada raudtee kõrval teiseks peamiseks teguriks, mis lõpetas postijaamade tegevuse.

Hinnates postijaamade tegevust Eesti- ja Liivimaal, võib väita, et nende panus oli suur nii kohalikus reisi- ja postiliikluses kui ka Vene riigi pealinna Peterburi ja Lääne-Euroopa vahelises posti- ja reisiliikluses.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ СЕТИ ПОЧТОВЫХ СТАНЦИЙ В ЭСТОНИИ В XVIII и XIX ВЕКАХ

Э. Э. Селли

Резюме

Начавшаяся в 1700 г. Северная война положила конец организованной шведскими властями в 17-ом столетии в Эстляндии и Лифляндии деятельности почтовых станций.

В 1710 году Эстляндия и Лифляндия были присоединены к России, и одной из первых мер новой власти было восстановление ранее существовавшей сети почтовых станций. Этого требовали прежде всего военные, торговые и культурные интересы России. Восстановление почтовых станций было поручено Петром Первым барону Г. И. фон Лёвенвольде, который в 1712—1713 гг. обратился к Эстляндскому и Лифляндскому дворян-

ствам с предложением — открыть вдоль военных дорог и содержать на свой счет почтовые станции.

Становление почтовой сети в Эстонии можно разделить на два периода. Первый период охватывает время между 1712—1870 годами, когда была организована, главным образом, по инициативе государственных чиновников сеть почтовых станций на дорогах Петербург—Тарту—Рига, Таллин—Нарва—Петербург, Таллин—Пярну—Рига, Рига—Валга—Вастселийна—Псков, Таллин—Хаапсалу, Таллин—Пайде—Тарту, Пярну—Виртсу—Курессааре и других. Основание новых почтовых станций требовало, конечно, материальных затрат и поэтому сталкивалось с сопротивлением местного дворянства.

Началом второго этапа развития сети почтовых станций можно считать начало эксплуатации железной дороги, т. е. период с 1870 года. Длился он до начала первой мировой войны. Построенные в этот период железные дороги обусловили закрытие до тех пор большой важности почтовых трактов как Петербург—Тарту—Рижского и Таллин—Нарва—Петербургского и вынудили основать почтовые станции и дороги в местностях, до тех пор не затронутых сетью почтовых станций.

Сеть почтовых станций действовала вплоть до 1930-х годов в местностях, куда не доходили автобусные линии.

DIE GESTALTUNG UND ENTWICKLUNG DES POSTWESENS IN ESTLAND IM XVIII UND XIX JAHRHUNDERT

E. Selli

Zusammenfassung

Der im Jahre 1700 ausgebrochene Nordische Krieg beendigte die Tätigkeit der von den schwedischen Behörden im 17. Jh. in Est- und Livland errichteten Poststationen.

Im Jahre 1710 unterwarfen sich Est- und Livland dem russischen Zarenreich, wobei der neuen Obrigkeit als eine der Hauptaufgaben die Wiederherstellung des früher hier existierenden Postwesens galt. Dieses forderten in erster Linie die Militär-, Handels- und Kulturinteressen des Russischen Reiches. Die Wiederherstellung des Postwesens, resp. des Poststationsnetzes, wurde von Peter I dem Freiherrn G. J. von Löwenwolde zur Aufgabe gemacht, welcher im Jahre 1712—1713 der Est- und Livländischen Ritterschaft den Vorschlag machte, an Heerstraßen Poststationen zu errichten, welche auch fernerhin von den Ritterschaften unterhalten werden sollten.

Die Gestaltung des Postwesens auf dem estnischen Gebiet kann man in zwei Perioden teilen. Die erste Periode würde die

Jahre 1712—1870 umfassen, während welcher Zeit hauptsächlich auf Initiative von Staatsbeamten Poststationen an folgenden Landstraßen errichtet wurden: Riga—Tartu—Petersburg, Tallinn—Narva—Petersburg, Tallinn—Pärnu—Riga, Riga—Valga—Vastseliina—Pleskau, Tallinn—Haapsalu, Tallinn—Paide—Tartu, Pärnu—Virtsu—Kuressaare usw. Die Errichtung neuer Poststationen stieß in den meisten Fällen wegen der materiellen Kosten auf Widerstand der örtlichen Ritterschaften.

Die zweite Stufe der Entwicklung des Postwesens begann mit der Ingebrauchnahme der Eisenbahnen, d. h. vom Jahre 1870 an, und währte bis zum Anfang des ersten Weltkrieges.

Die in dieser Periode erbauten Eisenbahnlinien bedingten die Sperre der bis dahin eine so große Bedeutung gehabt Poststraßen, wie Riga—Tartu—Petersburg, Tallinn—Narva—Petersburg u. a. und erzwangen die Errichtung von Poststationen und Wegen auf Stellen, die bisher von der Posthalterei unberührt geblieben waren.

Die Tätigkeit der Poststationen dauerte noch bis in die 1930er Jahre, jedoch nur in geringem Maße und zwar an Orten, wohin die Autobuslinien noch nicht reichten.

POSTIJAAMADE VARUSTAMINE FURAAZIGA EESTIS XVIII JA XIX SAJANDIL

E. Selli

NSV Liidu ajaloo kateeder

Postijaamade pidevaks häireteta tegutsemiseks oli vaja neid korralikult ja vajalikus koguses varustada furaaži (pr. *fourage*) ehk hobusemoonaga ning nõutava arvu postipoistega. Peale selle tuli teha mitmesuguseid ehitustöid (vastavate hoonete rajamine, vanade remontimine jne.).¹

Postijaamade majanduslik olukord ei ole leidnud seni ammen-davat käsitlemist ei balti-saksa, ei eesti kodanlike ega ka nõu-kogude ajaloolaste poolt. Käesolev ülevaade oleks katseks seda lünka täita. Püütakse näidata ühe postikoormiste liigi, furaaži-kohustuse arengut XVIII ja XIX sajandil. Vaatluse alla tulevad sellised küsimused nagu hobusemoonaga sissenõudmine, posthobuste varustamine hobumoonaga ning üleminek hobusemoonamaksu naturaalselt vormilt rahalisele vormile.

1710. a. 25. novembri patendiga asutati Vene võimude poolt tähtsamate sõjateede äärde nn. kasakate postijaamad. Neisse postijaamadesse mahutati 20 hobust ja 4 tragunit. Ümbruskonna mõisaid² kohustati neid ülalpidama.

1712. aastaks viidi enamik vägesid Eesti- ja Liivimaalt välja. Postivedu pandi talupoegade õlgadele, kes seda küüdi korras edasi toimetasid. Selline korraldus osutus aga väga kurnavaks nii talu- kui ka mõisamajapidamistele.³

Kujunenud olukorrast väljapääsemiseks tegi Peeter I täievoli-line esindaja parun (vabahärra) Gerhard Johann von Löwen-wolde 1712. a. Liivimaa ja 1713. a. Eestimaa rüütelkondadele

¹ Axel von Cernet. Geschichte und System des bauerlichen Agrarrechts in Estland. Reval, 1901, S. 392.

² F. Eckard. Inhalt der in der Rigischen Statthaltschaft emanirten ge-druckten Patente von 1710 bis Ende 1788. Riga, 1789, S. 178.

³ NSVL Riiklik Ajaloo Keskariiv (NSVL RAKA), f. 1289, nim. 1. s.-ü. 57, l. 41 pööre.

ettepaneku rajada sõjateede äärde rüütelkondade kulul ja nende ülalpidamisele jäävad postijaamad.⁴

Postijaamade tegevuse majanduslik külg allus Eestimaal rüütelkonna peamehele ja Liivimaal ning Saaremaal maanõunike kolleegiumile. Need institutsioonid määrasid kindlaks postijaamadele antavad furaažikogused, arvestades seejuures trakti sõidatavust ja posthobuste arvu.

Kohapeal juhtis postijaama tegevust postikomissar (postijaamapidaja), kelle kohustuste hulka kuulus hobusemoona vastuvõtmine ja kaalumine kohaleveopäeval, moona jaotamine hobuste vahel, arvestades teede seisundit ja posthobuste koormatust ning suvel ka koplite olukorda.

Artiklis kasutatavad mõõdud

Viljamõõdud:

1 tallinna vakk = 3 tallinna külimittu = 44,277 liitrit,
1 riia vakk = 6 riia külimittu = 66,4146 liitrit,
1 tallinna külimit = 12 toopi = 15,7 liitrit,
1 riia külimit = 9 toopi = 11,8 liitrit,
1 toop = 1,3 liitrit,
1 setvert = 8 setverikku = 66 karnitsat = 3 riia vakka =
= 209,91 liitrit,
1 setverik = 8 karnitsat = 26,238 liitrit,
1 karnits = 2,67 toopi = 3,2798 liitrit,
1 kann = 2 toopi = 2,617 liitrit.

Heinamõõdud:

1 puud = 2 leisikat = 40 naela = 16,38112 kg,
1 leisikas (pund) = 20 naela = 8,1905 kg,
1 nael (marknael) = 409,51 g.

1. Postijaamade varustamine mõisate kaupa

1712. a. paigutas Liivimaa rüütelkond Peterburi—Tartu—Riia teele igasse postijaama 20 hobust.⁵ 8. oktoobril 1712. a. patendiga pandi nende ülalpidamine kõigile eramõisatele, kusjuures ühe posthobuse furaažiirikonmaks määrati 14 adramaad.⁶ Liivimaa

⁴ Fr. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher. 4 Theil. I Abschnitt. Riga, 1783, lk. 14. H. von Wedel. Die Estländische Ritterschaft und ihre Institutionen, vornehmlich zwischen 1710 und 1783. Berlin, 1935, S. 35.

⁵ NSVL RAKA, f. 1289, nim. 1, s.-ü. 57, l. 21 pööre.

⁶ Alexander von Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19 Jahrhundert. I Band. Berlin, 1889, S. 89.

kindralkuberneri vürst Golitsõni patendiga 5. septembrist 1713 korrati seda nõudmist ning määrati posthobuste ratsioon (1 kuu söödakogus), rahasse arvestatult 1 riigitaaler ja natuuras 1 vakk rukist, 1 vakk otri, $\frac{1}{2}$ vakka kaera ning 1 leisikas heina (1 adramaalt).⁷

Eestimaa kubermangu postijaamade majanduslikust korraldusest pärinevad esimesed kindlad andmed alates aastast 1720.⁸ Esialgu varustas postijaama kõige vajalikuga see mõisnik, kelle maal postijaam asus. Hüvituseks maksid ülejäänud Eestimaa mõisad adramaa pealt 1 rubla.⁹

1728. a. maapäeval otsustati reorganiseerida Eestimaa postijaamade ülalpidamise korraldus. Et kergendada ja parandada

⁷ RAKA, f. 279, nim. 1, s.-ü. 583, l. 51 ja pööre. **Furaažiringkonna** (-piirkonna) moodustasid rüütelkondade poolt postijaama juurde kinnistatud mõisad vastavalt postijaamas asuvate hobuste arvule ja ühe posthobuse ülalpidamiseks vajaliku moonakoguse hulga. Arhiivandmete puudusel ei saa esialgu täies ulatuses näidata, missugustest kihelkondadest ja mõisatest viidi furaaži mõnda kindlasse postijaama. Mõningal määral aitab Eestimaal asuvate Voka, Puru, Pungerja ning Kauksi postijaamade furaažipiirkondi välja selgitada 1717. a. säilinud Järvamaa kreisikomissari Gotthard Wilhelm von Esseni poolt koostatud furaaživõlglaste restantsioonilehtede loendid.

Voka postijaamale jäid tookord furaaži võlgu 5 Järva-Jaani kihelkonna mõisat, Purule võlgnesid 5 mõisat Koeru kihelkonnast, Pungerjaale jätsid ettenähtud furaaži osalt toomata 3 mõisat Peetri, 1 mõis Paide (Anna) ning 1 mõis Koeru kihelkonnast. Kauksi postijaamale võlgnesid furaaži 2 mõisat Türi ja 3 mõisat Peetri kihelkonnast (RAKA, f. 5014, nim. 1, s.-ü. 2, l. 13).

Võlglaste asemel nõuti puudujäänud postimoona kogus postijaama läheduses asuvatelt mõisatelt (Liivimaa kindralkuberner vürst Golitsõni patent 5. sept. 1713. a.), see oli lisakohustus.

Furaažipiirkonna kujundamisel peeti silmas, et mõisad asuksid laiali mitmes kihelkonnas, osa mõisaid jääks aga postijaama naabrusesse. Sellist jaotamist tingisid teoolud ja kasinad postimoona hoidmise võimalused.

Furaažipiirkonna kujundamisel võeti arvesse ka trakti sõidetavust. 1734. a. oli Eestimaal Peterburi—Tartu—Riia traktil ühe postijaama furaažiringkonna suuruseks 50 adramaad, Tallinna—Pärnu teel aga ainult 10—12 adramaad (RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A I 16, l. 224 pööre — 225).

Kui vaadata 1851. a. Liivimaal moodustatud furaažipiirkondi postitraktide tähtsuse alusel, selgub, et Vene impeeriumi kõige enam sõidetaval postiteel, Peterburg—Tartu—Riia, oli furaažipiirkondade suuruseks 330—375 adramaad. Väiksema sõidetavusega traktidel kõikusid need 51—81 adramaa piires. Nii oli Peterburi traktil asuv Igavere furaažiringkond 375 adramaad, Riia—Pärnu—Tallinna teel Mõisaküla postijaamal 70 10/20 adramaad ja Halingal 81 14/20 adramaad, Valga—Võru—Pihkva traktil oli furaažipiirkond veelgi väiksem (näiteks Vastseliinal 51 10/20 adramaad).

Furaaži kohalevedu jaotati põhiliselt kolme perioodi: septembrisse, detsembrisse ja veebruaris. Võtame vaatluse alla Peterburi—Tartu—Riia teel asunud Uderna postijaama furaažipiirkonna, mis koosnes 59 mõisast, (330 5/20 adramaast) Rõngu, Puhja, Nõo, Kanepi, Otepää, Tartu-Maarja, Suure-Jaani ja Viljandi kihelkonnast. Furaaži kohalevedu teostati järgmiselt: septembris vedasid furaaži kohale 23 mõisat Rõngu, Puhja, Nõo ja Otepää kihelkondadest; detsembris 20 mõisat Kanepi kihelkonnast, veebruaris 16 mõisat ja pastoraat Suure-Jaani kihelkonnast ning Viljandi ja Tartu-Maarja kihelkondadest.

⁸ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A IX 99, l. 186.

⁹ Samas, s.-ü. B I 77^a, l. 48—49.

postijaamade olukorda, otsustas maapäev anda kõik postijaamad alates 1. märtsist 1728 soovijaile (peamiselt maanõunikele) ülalpidada. Selle korralduse alusel said maanõunikud endale kogu tulu ja pidid postijaama varustama hobustega, sõidukitega, posti-postistega ning hoidma korras hooned.¹⁰

Samal ajal arenes Eesti- ja Liivimaa mõisaomanike seas kampaania, mille eesmärgiks oli lõpetada senine postijaamade ülalpidamine. Postijaamadesse taheti jätta posti- ja kullerite veoks 4 hobust, maaomanikud oleksid neile andnud sööda ja oleksid pidanud postiveopäevadel kutsariteks paari talupoissi.¹¹

Juba 1729. a. esitas Eestimaa rüütelkond sellesisulise palve Peterburisse, kuid tagajärjeta.¹²

Liivimaal taotleti kubernerile 31. juulil 1731. a. esitatud memoriaalis natuuras makstava furaaži asendamist rahalise maksuga.¹³ Nähtavasti jäi see taotlus tagajärjeta, sest 20. juunil 1733. a. võeti vastu Liivimaa rüütelkonna konvendil, millest võtsid osa resideerivad maanõunikud De la Barre ja von Völkersahm ning kreisisaadikud, uus furaaži jaotamise kord. Kui seni anti posthobusele furaaži ainult seitsmeks talvekuuks (oktoobrist maini), siis uue korraldusega otsustati anda furaaži kaheksaks kuuks.¹⁴

1 kuu ratsiooni lisamisega loodeti parandada posthobuste seisukorda. Furaaži andmise kohustus pandi kõigile aadlimõisatele vastavalt nende revisjonidramaade arvule. Selline korraldus hakkas kehtima alates 1. jaanuarist 1734. a.¹⁵

Eestimaal aga loobusid 1732. a. Peterburi—Tartu—Riia ja Tallinn—Pärnu teel asuvate postijaamade ülalpidajad — maanõunikud — oma ülesannetest. Tulemuseks oli, et nende teede postijaamadele kehtestati taas endine ülalpidamise kord, mille järgi furaaži andsid postijaama naabruses asuvad mõisad, ülejäänud aga hüvitasid kulutused rahas.¹⁶

1734. a. võttis ooberstleitnant von Berg oma järevalve alla 5 Peterburi—Tartu—Riia tee postijaama (Kauksi, Rannapungerja, Väike-Pungerja, Puru, Voka ja Vaivara) ning 4 Pärnu tee postijaama (Kanamaa, Ruunavere, Sõtküla ja Jädivere).¹⁷ Narva tee postijaamad (Jõelähtme, Kahala, Loobu, Põdruse, Pikaristi ja Varja) anti soovijaile rendile.¹⁸

1737. a. võttis Eestimaa rüütelkond postijaamad senistelt pidajatelt ära, lootuses saada laekunud tulu oma käsutusse.¹⁹

¹⁰ RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 266, l. 3 pööre 4.

¹¹ Samas, nim. 2, s.-ü. A I 37, l. 4 pööre ja 5.

¹² Samas, s.-ü. A IX 99, l. 15 pööre.

¹³ Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 5, s.-ü. 132, l. 168 pööre.

¹⁴ Samas, s.-ü. 116, lk. 282—283.

¹⁵ Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 5, s.-ü. 132, l. 200.

¹⁶ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A I 37, l. 4 pööre ja 5.

¹⁷ Samas, s.-ü. A IX 99, l. 34.

¹⁸ Samas, l. 34 pööre.

¹⁹ Samas, l. 186.

Uhtlasi tõstis rüütelkond furaažikuude arvu kuult kaheksale ja nõudis furaaži kõigilt mõisatelt. Kroonumõisad maksid adramaa pealt 50 kop. ja saartel (Hiiumaal ning Vormsil) asuvad mõisad andsid ettenähtud furaažikoguse arvel, mida nad ei saanud mandril asuvatesse postijaamadesse vedada kauguse ja geograafilise eraldatuse tõttu, adramaa pealt raha 55 kopikat.²⁰

Esimesed üksikasjalisemad andmed Liivimaal Peterburi teel asuvate postijaamade hobuste varustamisest furaažiga pärinevad Liivimaa maanõunike kirjast Eestimaa rüütelkonnale 16. juunist 1732. Selles peamiselt Peterburi—Tartu—Riia tee postijaamade olukorda kajastavast kirjast selgub, et furaaži antakse 7 kuu peale. Posthobuse 1 kuu ratsioon oli 3 vakka kaeru ja 30 leisikat (1 koorem) heinu.²¹ Sellele lisandus veel 3 kubu õlgi.²²

Furaaži anti ainult talvekuudeks, kui koplitest midagi võtta ei olnud. Tegelikult jäi koplitest saadavast rohust väheseks, selle tagajärjeks oli posthobuste pidev kurnatus ja kiire kasutuskõlbmatuks muutumine. Pidevast sööda kehvusest olid postijaamade hobused kurnatud välimusega ja kiireks sõiduks enamasti jõuetud.

1732. a. 11. juulil keisrinna Anna ukaasiga nõuti Peterburi—Tartu—Riia tee postijaamades posthobuste suurendamist 20-lt 25-le.²³ Hobuste hankimine venis, 1733. a. alguses vabandas Liivimaa rüütelkond oma aeglust hobumoonna vähesusega ja lubas viia hobuste arvu nõutavale tasemele alates 1733. a. maist, siis olevat koplites juba nii palju rohtu, et kõik hobused sõnuks saavad.²⁴

1750. a. vahetati Liivimaa rüütelkonnas arvamust posthobuste furaažiga varustamise laiendamisest terveks aastaks.²⁵

Esialgu ei laiendatud furaaži andmist tervele aastale, kuid 3. juulil 1750. a. võeti vastu uus postijaamade varustamise korraldus, milles määrati kindlaks ühelt adramaalt võetav furaažikogus järgmiselt: rahas nõuti 32 hõbeööri ja natuuras 2¹/₄ kannu rukist, 2¹/₃ kannu otri, 2 vakka 22 kannu kaera ja 26 leisikat heina.²⁶

Postijaamade, eriti posthobuste seisundi parandamisest oldi huvitatud Liivimaa kindralkubernanguvalitsuses, kust kahel korral, 25. mail 1751 ja 5. augustil 1753, nõuti rüütelkonnalt furaažiandmist posthobustele ka suvekuudel.²⁷

Nende patentide ellurakendamist esialgu ei toimunud. Posthobuste sõodaratsiooni suurendamine pörkas mõisnike vastuseisu, kes ei olnud nõus tõstma postijaamaalaseid kulutusi.

²⁰ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A IX 99, l. 186.

²¹ Samas, s.-ü. A II 11, l. 88.

²² Samas, l. 88 pööre.

²³ NSVL RAKA, f. 1289, nim. 1, s.-ü. 57, l. 22.

²⁴ Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 5, s.-ü. 116, lk. 281.

²⁵ Samas, lk. 298.

²⁶ Samas, lk. 299.

²⁷ F. Eckart, lk. 181.

1761. a. oli Eestimaa postijaamades 221 posthobust, kelle ülalpidamiseks kulus 2949 tündrit 2 vakka kaeru ja 53 040 leisikat heina.²⁸ Posthobuse ühekuune ratsioon oli seega 3 vakka kaera ja 30 leisikat heina. Aastase furaažihulga koguväärtus ulatus 3094 rublale.²⁹

1766. a. pärinevate andmete alusel sai Liivimaal Peterburi tee posthobune ühes kuus (1 ratsioon) 1 setverti ehk 3 riia vakka kaeru ja 15 puuda ehk 30 leisikat heinu.³⁰

Arvestades seda, et 1 setvert kaeru vastas 3 riia ehk 6 tallinna vakale, võib väita, et Liivimaa Peterburi tee posthobused said kaera kaks korda rohkem kui Eestimaa posthobused keskmiselt.

1771. a. Eestimaa maapäeval oli arutluse all posthobuste olukorra parandamine. Kavatseti anda furaaži terveks aastaks, kuid vastuvõetud otsuse alusel anti edaspidi furaaži 11 kuuks.³¹

Sama maapäeva otsuse alusel suurendati ühes ratsioonis oleva kaera hulka kolmelt viiele,³² kuid erinevus posthobuste varustamises Eestimaal ja Liivimaal jäi püsima.

Publitsist ja keeleteadlane August Wilhelm Hupel (1737—1819) on 1772. a. avaldanud andmeid 25 adramaa suuruse mõisa postikoormiste kohta. Nimelt andis tookord 25-adramaane mõis postikoormiseks 1 vakk 20 kannu rukist, samapalju otri ning 74 vakka 15 kannu kaera, 25 koormat heina, 50 kubu õlgi ja 6 sülda puid.³³

Ühelt adramaalt nõuti seega kaera pisut vähem kui 3 vakka, heina 1 koorem ning õlgi 1 kubu.

Eestimaal nõuti 1787. a. adramaalt furaažiks 2 vakka kaera ja 12 leisikat heina. 229 posthobust sai 12 595 vakka kaera ja 75 570 leisikat heina.³⁴

Võttes jällegi arvesse erinevust Tallinna ja Riia mõõtudes, võib väita, et Eestimaal varustati posthobuseid halvemini kui Liivimaal.

Seda kinnitab ka A. W. Hupel 1789. aastal, mil ta hindas Liivimaa postijaamu paremaks. Nimelt varustavat Liivimaa rüütelkond oma postijaamu paremini kui Eestimaa rüütelkond omi.³⁵

1780. aastail kerkis uuesti päevakorda posthobuste aastaringne furaažiga varustamine. Esimestena saavutasid furaaži 12 kuuks Valga—Vastseliina—Pihkva ja Riia—Pärnu—Tallinn tee postijaamad. Enamusel nende teede postijaamadest olid koplid kas

²⁸ H. von Wedel. Op. cit., lk. 35. RAKA, f. nim. 1, s.-ü. 842 l. 4. pööre.

²⁹ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A IX 99, l. 79.

³⁰ Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 5, s.-ü. 116, lk. 345—346.

³¹ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A I 31, l. 14.

³² Samas.

³³ A. W. Hupel. An das Lief- und Estländischen Publicum, 1772, S. 44—45.

³⁴ RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 842, l. 12.

³⁵ A. W. Hupel. Die Gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revelschen Statthalterschaft. Riga, 1789, S. 589.

niivõrd väikesed ja viletsad, et posthobustel suurt midagi võtta ei olnud, või siis puudusid need üldse.

1785. a. 11. augustil otsustati Liivimaa maanõunike kolleegiumis anda Valga—Vastseliina—Pihkva tee postijaamadele furaaži terveks aastaks³⁶ ja neli aastat hiljem, 1789. a., anti kindralkuberner krahv Browne'i reskripti alusel ka kõigile Riia—Pärnu tee posthobustele furaaži terveks aastaks.³⁷

Peterburi tee kui Venemaa üks elavama liiklusega postitrakte jäi ka 1789. a. üheteistkümnekuusele furaažikogusele.

1790. aastate alguses valitses mõlemas rüütelkonnas liikumine, mille eesmärgiks oli furaaži andmise kohustuse laiendamine kroonumõisatele ja saartel, Hiiumaal ning Vormsil, asuvatele mõisatele.³⁸

1793. a. plaanitati tõsta saartel asuvate mõisate furaažiraha adramaa eest 55 kopikalt ühele rublale ja maksustada kõik Eestimaal asuvad kroonumõisad 50 kopikaga adramaa eest.³⁹

Päevakorras oli maksustada kõik Eestimaa mõisad naturaalse furaažiga, kusjuures sellisel juhul oleks tulnud võtta adramaalt 2 vakka 16 toopi kaera ja 14³/₄ leisikat heina.⁴⁰

Juhul, kui furaažikohustuse alla kuuluksid ainult mandril asuvad mõisad (era- ja kroonumõisad), siis tuleks adramaalt võtta kaera 2 vakka 20 toopi ja heina 15¹/₄ leisikat. Kui kroonumõisaid ei õnnestu kohustada furaaži andma panna, siis taheti võtta adramaalt 2 vakka 23 toopi kaera ja 16 leisikat heina.⁴¹

Kroonumõisate maksustamine jäi siiski teostamata, sest kindralkuberner vürst Repini arvamus järgi sai seda teha ainult Katariina II loal.⁴²

Et parandada posthobuste seisundit Eestimaal Tallinn—Narva, Tallinn—Pärnu ja Peterburi—Tartu—Riia teedel, kus hobuste arvu oli suurendatud 5 võrra,⁴³ nõudis Eestimaa aadlimarssal 1793. a. postijaamadele lisafuraaži 150 rubla suuruses.⁴⁴ Lisafuraaži nõuti ka Liivimaal.

1793. a. kinnitati Liivimaal uus furaaži jaotamise plaan, mis seisnes põhiliselt adramaa pealt võetava lisafuraaži koguse kindlaksmääramises. Ühelt adramaalt nõuti furaaži kahesugusel kujul. Esimeses variandis nõuti lisaks 2 kannu rukist, 2 kannu otra ja 4 kannu kaera ning teise variandi alusel kuulus välja-

³⁶ Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 5, s.-ü. 116, lk. 395.

³⁷ Samas, lk. 409.

³⁸ RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 842, l. 10 pööre.

³⁹ Samas, l. 11 pööre.

⁴⁰ Samas, l. 12.

⁴¹ Samas.

⁴² Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 5, s.-ü. 116, lk. 213—214.

⁴³ RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 842, l. 8 pööre.

⁴⁴ Samas, l. 10 pööre.

nõudmisele 12 kuni 14 kannu kaera, 36 leisikat heina, 4 kubu õlgi ja $\frac{1}{3}$ sülda puid.⁴⁵

Lisafuraaži nõudmine saigi teoks. 26. oktoobri 1793. a. patendi alusel võeti Liivimaal adramaalt furaažiks 4 vakka 6 kannu kaera ja 35 leisikat heina⁴⁶ ning 4 leisikat õlgi.⁴⁷

Eestimaal aga nõuti samal ajal adramaa pealt kaera 2 vakka 16 toopi ja heina $14\frac{1}{2}$ leisikat.⁴⁸

1797. a. 11. juulil saatis Liivimaa tsiviilkuberner parun Campenhausen Peterburi postidepartemangule aruande Liivimaa postijaamade olukorrast.

Aruande järgi sai Liivimaa posthobune aastas 50 vakka kaera, 118 puuda heina ja 20 puuda õlgi.⁴⁹

Üldse kulus 395 Liivimaa, Läti ja Eesti distriktide posthobuse ülalpidamiseks aastas 19 750 riia vakka kaera, 46 410 puuda heina ja 7900 puuda õlgi.

1787. a. oli Eestimaal 229 posthobusele antud aastas 12 595 tallinna vakka kaera ja 75 570 leisikat heina.⁵⁰

Reisiliikluse, postiveo ja sõjaväe kullerite liiklemise kasvu tõttu otsustas Liivimaa maapäev 1802. a. tõsta Peterburi teel igas postijaamas olevate hobuste arvu 45, Pärnu teel olevates postijaamades aga 15 hobusele. Pihkva teel hobuste arvu ei suurendatud.⁵¹

Ühtlasi lisati senisele furaažihulgale küllaltki tunduv kogus kaera ja heina. Nii sai Peterburi teel asunud Uderna postijaam lisaks $1024\frac{22}{27}$ vakka kaera ja $150\frac{24}{30}$ koormat heina.⁵²

Uderna postikomissari Martin Lienzeri ja Liivimaa maanõunike kolleegiumi vahel sõlmitud lepingusse on kantud käsi-kirjaline märge, millest selgub, et lisafuraaži muretsemiseks saab komissar raha rüütelkonna kassast.⁵³

Posthobuste arv on artiklis käsitletava perioodi ajal pidevalt suurenenud. Hobuste arvukus nii postijaamades kui ka vastaval traktil iseloomustab reisi- ja postiliikluse intensiivust ja posthobuste ülalpidamiseks mineva furaažikoguse suurust.

1805. aastaks oli Eestimaal posthobuste arv suurenenud 343 hobuseni. Tervelt Eestimaalt koguti nende hobuste tarbeks 8571 tündrit 2 vakka 2 külimittu 11 toopi kaera ja 99 354 leisikat heina. Hiiumaa ja Vormsi mõisad andsid naturaalse furaaži ase-

⁴⁵ Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 5, s.-ü. 116, lk. 217.

⁴⁶ A. von Tobien. Op. cit., I kd., lk. 89.

⁴⁷ Läti NSV Riiklik Avalik Raamatukogu, J. Jenšsi fond «Pasts Latvija līdz 1917 gadam». Mapp nr. 2.

⁴⁸ RAKA, f. 854, nim. I, s.-ü. 842, l. 12.

⁴⁹ NSVL RAKA, f. 1289, nim. 1, s.-ü. 57, l. 24.

⁵⁰ RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 842, l. 12.

⁵¹ Läti NSV Riiklik Avalik Raamatukogu, J. Jenšsi fond. Mapp nr. 2.

⁵² RAKA, f. 909, nim. 1, s.-ü. 156, l. 44.

⁵³ Samas.

Tabel nr. 1

PETERBURI—TARTU—RIIA

Postijaam	Hobuste arv igas postijaamas					
	1715	1732	1797	1829	1842	1888
Vaivara	20	20	33	36	33	—
Voka	20	20	33	36	33	—
Puru (Jõhvi)	20	16	40	45	48	—
Pungerja (Väike-Pungerja)	20	16	37	43	44	—
Kauksi (Ranna-pungerja)	20	16	33	43	43	—
Eestimaal	100	88	176	203	191	—
	1712	1732	1797	1829	1842	1888
Ninasi	20	25	35	45	45	—
Torma	20	25	35	45	50	—
Igavere	20	25	35	45	45	—
Tartu	20	25	35	45	70	55
Uderna	20	25	35	45	62	42
Kuigatsi	20	25	35	45	72	32
Tõlliste	20	25	35	45	60	24
Liivimaal	140	175	245	315	404	?
Kokku traktil	240	263	421	518	607	?

Tabel nr. 2

TALLINN—NARVA—PETERBURI

Aasta \ Postijaam	1725	1732	1797	1829	1845
Jõelähtme	13	8	20	20	20
Kahala	13	8	20	20	20
Loobu	12	8	20	20	20
Põdruse	12	8	20	20	20
Pikaristi	12	8	20	20	20
Varja	15	8	20	20	20
Kokku traktil	77	48	120	120	120

Tabel nr. 3

TALLINN—PÄRNU—RIIA

Aasta Postijaam	Hobuste arv postijaamas				
	1732	1797	1829	1842	1888
Kanamaa	5	9	9	8	38
Ruunavere	5	9	9	8	24
Sõtküla	5	9	9	8	18
Jädivere	5	9	9	8	14
Eestimaal	20	36	36	32	94
Halinga	4	6	15	15	13
Pärnu	4	6	15	22	20
Tahkuranna	4	6	—	—	—
Häädemeeste	4	6	—	—	—
Treimani	4	6	—	—	—
Surju	—	—	15	15	22
Lodja	—	—	15	15	20
Mõisaküla	—	—	15	15	20
Liivimaal	20	30	75	82	95
Üldse Eestis	40	66	111	124	189

Tabel nr. 4

VALGA—VASTSELIINA—PIHKVA

Aasta Postijaam	1734	1797	1829	1842	1888
	Lipši	6	12	12	12
Mõniste	6	12	12	12	10
Sänna	6	12	12	12	10
Haanja	6	12	—	—	—
Võru	—	—	12	12	24
Vastseliina	6	12	12	12	20
Traktil kokku	30	60	60	60	64

POSTHOBUSTE ÜLDARV EESTIS XVIII JA XIX SAJ. I POOLEL

Traktid Aastad	Hobuste arv traktidel				Hobuseid kokku
	Riia— Tartu— Peterburi	Tallinn— (Voka)— Jõhvi	Tallinn— Pärnu— Riia	Valga— Võru— Vastseliina	
1712—1715	240	77 (a. 1725)	—	—	317
1732	263	48	40	30 (a. 1734)	381
1797	421	120	66	60	667
1829	518	120	111	60	809
1842—1845	607	120	124	60	911

mel raha 985 rubla 50 kopika ulatuses. Mandril asuvate mõisate adramaalt nõuti furaažiks 4 vakka kaera ja 15½ leisikat heina.⁵⁴

Lisafuraaži andmise kohustus pandi Liivimaal mõisatele ja pastoraatidele, talupoegadelt lisafuraaži sisse ei nõutud. Seda kinnitavad 1805. a. vakuraamatud.⁵⁵

Eestimaal ei ole mõisaid nähtavasti lisafuraažiga maksustatud, kuna siin ilmselt nii suurt reisiliikluse tõusu ei esinenud. Võrreldes 1793. a. adramaalt võetud furaaži (2 vakka 16 toopi kaera ja 14½ leisikat heina) 1804/1805. a. võetud furaažikogusega, näeme, et adramaa pealt nõutav furaaži hulk on suurenenud kaerte osas peaaegu 2 vaka võrra ja heinte osas 1 leisika võrra. Seda võib seletada posthobuste arvu suurenemisega 229-lt (a. 1797) 343-le 1804/1805. aastaks.

Furaaž nõuti sisse Eestimaal täies ulatuses talupoegadelt. 1813. a. Eestimaa rüütelkonnalt siseminister Kosodavlevile saadetud aruandes öeldi välja, et furaaži andmine on jaotatud mõisatele vastavalt revisjoniadramaade arvule, tegelik andmine toimuvat aga talupoegade poolt majandusliku koormisena.⁵⁶

1822. aastaks on Liivimaal järjekordselt tõstetud adramaalt võetava furaaži kogust. Kaera nõuti adramaalt 7 vakka, heina 1 koorem 15 leisikat, 4 leisikat õlgi ja ¼ sülda puid.⁵⁷

Huvitavaid andmeid sisaldavad 1833. a. pärinevad Eestimaa rüütelkonna arhiivifondis säilinud kaks postijaamalepingut — Peterburi—Tartu—Riia traktil asuva Rannapungerja ning Tallinn—Pärnu teel asuva Jädivere postijaama kohta. Nendest kolme aasta (1833—1836) peale sõlmitud lepingutest selgub suur vahe mõlema postijaama varustamises.

⁵⁴ RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1256, l. 18.

⁵⁵ Samas, f. 565, nim. 1, s.-ü. 346, l. 25. Samas, s.-ü. 362, l. 6.

⁵⁶ Samas, f. 854, nim. 2, s.-ü. A 152, l. 182—187.

⁵⁷ Läti NSV Riiklik Avalik Raamatukogu, J. Jenšsi fond. Mapp nr. 2.

60 Rannapungerja postijaama hobust said 888 tündrit 2 vakka kaera ja 11 550 leisikat heina. Posthobuse ühekuune söödaratsioon oli $7\frac{1}{2}$ vakka kaera ja 30 leisikat heina.⁵⁸

Jädivere postijaamas oli ainult 8 hobust, kusjuures posthobuse ühekuuse ratsiooni moodustasid 5 vakka kaera ja 30 leisikat heina. Aastane Jädivere postijaama furaažikogus oli 204 tündrit 1 vakk 1 külimit kaera ja 2663 leisikat heina.⁵⁹

Rannapungerja ja Jädivere postijaamade erinevat varustamist võime seletada sellega, et mõlemad postijaamad asusid erineva tähtsusega teedel. Rannapungerja asus ühel Vene riigi intensiivsema liiklusega postimaanteel, Jädivere aga ainult kahte kubermangulinna — Tallinnat ja Riiat ühendaval postitraktil.

1845. a. suurendati Jädivere jt. Tallinn—Pärnu tee postijaamade hobuste arvu kaheksalt kaheteistkümnele. Juurdelisatud furaažiks oli 104 setverti 3 setverikku 5 karnitsat kaera.⁶⁰

2. Postikoormiste jaotamine talude vahel

1797. a. pärinevad andmed Voka ja Toila mõisate talude postikoormiste jaotamise kohta.

Voka külas andis $\frac{1}{4}$ adramaa suurune talu postimoona 3 vakka kaera ja 30 leisikat heina. Samapalju tasus furaaži ka Vaivina küla veerandadrik. Toila mõisa Kerilepa külas andis kolmandikadrik hobumoonna 6 vakka kaera ja 40 leisikat heina, veerandadrik aga $4\frac{1}{2}$ vakka kaera ja 30 leisikat heina ning kuuendikadrik andis furaažiks 3 vakka kaera ja 20 leisikat heina. Kokku andsid Voka ja Toila mõisate 42 talu (25 veerandadrikut, 11 kolmandikadrikut ja 6 kuuendikadrikut) furaažiks kaera 106 vakka ja heina 710 leisikat.⁶¹

18. sajandi lõpul on Ungru mõisas võetud $\frac{1}{2}$ adramaalt 2 vakka kaera, 14 leisikat heina ja 2 kubu õlgi, Keilas aga $1\frac{1}{2}$ vakka kaera ja 9 leisikat heina ning Lihulas $\frac{1}{2}$ vakka kaera ja 10 leisikat heina.⁶²

1805. a., otsustades vakuraamatute andmete alusel, on võetud Eestimaal taludelt postimoona erineval hulgal.

1805. a. nõuti Türi kihelkonnas Alliku mõisas 6 päeva talult kaera 8 toopi ja heina 7 leisikat, 4 päeva talult 1 külimit kaera ja heina 5 leisikat, 2 päeva talult aga 2 külimitu 4 toopi kaera ja 3 leisikat heina.⁶³

⁵⁸ RAKA, f. 854, nim. 2, B VIII 110, l. 1 pööre.

⁵⁹ Samas, s.-ü. B VIII 109, l. 4, 9.

⁶⁰ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. B VIII 109, l. 5 pööre.

⁶¹ Samas, f. 30, nim. 1, s.-ü. 234^a, l. 254 pööre — 256.

⁶² J. Konks. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ja XIX saj. I poolel. Tartu, 1960, lk. 71.

⁶³ RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 44, l. 13.

Jõhvi kihelkonna Pagari mõisas andis 6 päeva talu furaažiks 2 vakka kaera ja 7 leisikat heina, 4 päeva talu 1 vakk 1 külimit kaera ja 5 leisikat heina, 3 päeva talu andis kaera 1 vakk ja heina 3½ leisikat ning 2 päeva talu andis kaera 2 külimittu ja heina 2½ leisikat.⁶⁴

1810. a. paiku on mõnel pool, näiteks Kuusalu ja Kose kihelkondades, furaažiks mineva koguse heinu ja kaeru andnud mõisad.⁶⁵ Mõisad on oma talude eest furaaži tasunud veel hiljemgi. 1838. a. paiku õiendas Sagadi mõis oma talupoegade eest furaažikohutsuse ära.⁶⁶

Millest tekkisid niisugused erinevused? Postikoormused jaotati mõisatele revisjoniadramaade arvu järgi, selle alusel oleks tulnud kõigile ühte liiki taludele ühepalju furaaži määrata. Tegelikuses oli aga teisiti. Põhjus tundub siin olevat selles, et mõisala jagunes kaheks osaks, mõisa- ja talumaaks, kusjuures mõisamaa oli maksuvaba.

Seega langes kogu mõisale määratud postimoona koguse andmine tervenisti talumaale. Talu- ja mõisamaa suhtest olenes talule langeva furaažikohustuse suurus. Oli talumaa suhe mõisamaasse suurem, tuli talul furaaži anda vähem kui selles mõisas, kus mõisamaa oli talumaast suurem.

Furaaži andmine natuuras tekitas talupoegadele suuri raskusi. 1842. a. 22. jaanuaril esines Eestimaa rüütelkonna peamees maa-päeval ettepanekuga reorganiseerida postimoona andmise kohustus. Rüütelkonna peamees viitas oma kõnes neile raskustele, mida talupojad peavad kandma furaaži vedamisega kauge maa taga asuvasse postijaama ning pani ette asendada furaaži andmine natuuras rahalise maksuga.⁶⁷

24. jaanuaril 1842. a. anti küsimuse arutamine seisukoha võtmiseks talurahvaasjadega tegelevale komisjonile.⁶⁸

Andmete puudusel ei saa esialgu väita, kas see komisjon üldse võttiski vastu mingisuguse otsuse, sest ka edaspidi koguti furaaži natuuras. Siiski on üleminek furaaži tasumise rahalisele vormile edaspidigi püsinud päevakorras.

1854.—1856. a. tegutses Eestimaa rüütelkonna juures komisjon, kelle ülesandeks seati teede leidmine üleminekuks rahas õiendatavale furaaživormile.

Mis sundis rüütelkonda sellist komisjoni moodustama? Seniste furaaži piirkondade järgi oli mõisate kaugus postijaamast küllaltki suur, Loobu mõisast oli samanimelisse postijaama ainult 0,5 versta. Kuid kõige kaugemale tuli furaaži vedada 5¼ adra-

⁶⁴ RAKA, f. 864, nim. 1, s.-ü. 190, l. 13, 15.

⁶⁵ J. Linnus. 1810. aasta ankeetvastused Põhja-Eesti talurahva elu-olu kajastajana. Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXII. Tallinn, 1967, lk. 146.

⁶⁶ RAKA, f. 854, nim. 1, s.-ü. 1308, l. 6 pööre ja 7.

⁶⁷ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A I 81, l. 93—94.

⁶⁸ Samas, l. 97.

maad suurel Nissi kihelkonna Põlli mõisal — 209 versta kaugusel asuvasse Jõhvi postijaama.⁶⁹

1854. a. oli Eestimaal 28 postijaama 486 hobusega,⁷⁰ kelle toitmiseks kulutati aastas 8552 setverti kaera ja 91 500 puuda heina.⁷¹

Sellise suure furaažihulga transportimisel satuti tohututele raskustele, nimelt oli vaja 6412 hobust ja 39 766 tööpäeva, kusjuures ainuüksi vedu läks maksma 19 883 rubla.⁷²

Kujunenud olukorras lubas Eestimaa rüütelkonna peamees parun C. von Ungern-Sternberg 1855. a. veebruaris mõisatele laialisaadetud ringkirjas soovi korral tasuta furaaži eesti raha.⁷³

Kui siiski soovitakse furaaži tasuta natuuras, siis makstakse veo eest rahalist hüvitust, arvestades täiskoorma (3 setverti kaera või 15 puuda heina) pealt versta ja hobuse järgi 1½ kopikat.⁷⁴

Rannapungerja postikomissar ongi 1854.—1855. a. furaaži ostnud sularaha eest. Oma kirjas 30. jaan. 1855. a. Eestimaa rüütelkonna pealikule kirjutab komissar, et raha eest ostetaval furaažil on kõrgem kvaliteet ja furaaži saavat osta vastavalt vajadusele.⁷⁵

Üldist üleminekut furaaži rahalisele vormile aga ei toimunud. Alles 1884. a. anti Eestimaal maapäeva otsusega valdadele ja mõisatele õigus valida kahe furaaživormi vahel.⁷⁶

Furaaži kogus jaotati endiselt rüütelkonna kantseleis vastavalt mõisate adramaade arvule, kusjuures jaotamisel ei tehtud vahet mõisa- ega talumaa vahel. Renditaludel lasuvate koormiste osas leppisid mõisnik ja rentnik rendilepingu sõlmimisel kokku.⁷⁷

Furaažikohustuse fäitmine tekitas XIX saj. II poolel eesti talupoegades suurt pahameelt. Nad leidsid, et postijaamadest on kasu ainult mõisnikel.

Talupoegade pahameel jõudis Eestimaa kubeneri vürst S. M. Sahhovskoi (4. apr. 1885—12. okt. 1894) kõrva, kes kohe ametisse astumise järel juhtis avalikkuse tähelepanu talupoegadelt sissenõutava furaaži ebaseaduslikkusele. 1887. a. 11. veebruaril aruandes Valitsevale Senatile nimetas Sahhovskoi postimaksu «persoonlikuks mõisniku maksuks» ja tuginedes Siseministeeriumi toetusele lõpetas kuberner Eestimaa talupoegadelt furaaži sissenõudmise.⁷⁸

Postikoormistest vabanemise püüe levis ka Liivimaa talupoegade seas. 1887. a. märtsis nõudis Liivimaa kuberner

⁶⁹ RAKA, f. 854, nim. 3, s.-ü. 101, l. 19 pööre.

⁷⁰ Samas, l. 13.

⁷¹ Samas, l. 10.

⁷² Samas, l. 15 pööre, 28 pööre.

⁷³ Samas, l. 14.

⁷⁴ Samas.

⁷⁵ Samas, nim. 2, s.-ü. A III 30, l. 39.

⁷⁶ A. von Gernet. Op. cit., lk. 393.

⁷⁷ Samas.

⁷⁸ «Valgus», 27. juuni 1896, nr. 26.

vallavalitsustelt sillakohtute kaudu teateid, missugusele furaaživormile talupojad (kohaomanikud) tahavad üle minna.⁷⁹

Vastused peegeldasid talupoegade seas valitsevat eitavat seisukohta furaaži andmisel. Enamik vallavalitsusi oli mõlema furaaživormi vastu, nad põhjendasid oma eitavat suhtumist sellega, et reisijailt saadav sõiduraha ehk progoon (v. k. прогонные деньги) katab täielikult postijaamade ülalpidamiskulud ja pealegi minevat rahaline postimaks rüütelkonna kassa käsutusse.⁸⁰

Vastates kaks aastat hiljem, s. o. 1889. a., maanõunike kolleegiumi samalaadsetele küsimustele, lisas osa Liivimaa talupoegadest, et neile pole postiühendust üldsegi mitte tarvis ja seetõttu ei taha nad anda postimoona ei rahas ega natuuras.⁸¹

Talupojad tuginesid postimoona andmisest keeldumisel Läänemere-äärsete kubermangude kohalike seaduste II köite § 39 ja 40, mille alusel peab postijaamade ülalpidamine lasuma täielikult kohalikel rüütelkondadel.⁸² Talurahva maksud olid 1856. a. talurahvaseaduse §§ 269—276 kindlaks määratud, kuid postikoormiste täitmist seal kirjas ei olnud.⁸³

Liivimaa kubermanguvalitsus pani oma määrusega 1890. a. furaaži andmise kohustuse kõigile päriseks ostetud taludele.⁸⁴ Eestimaal taastati talupoegade furaaži andmise kohustus Valitseva Senati 8. juuli 1894. a. ukaasi alusel. Senat muutis postimoona andmise kogu kubermangul lasuvaks maamaksuks, mida on kohustatud tasuma kõik maaomanikud olenemata seisusest.⁸⁵

Pärast 1894. a. 8. juulit keeldusid 23 Järvamaa Lehtse valla peremeest postikoormiste täitmisest. Nad põhjendasid oma teguviisi sellega, et nende postimoona andmisest saab kasu ainult Lehtse mõisnik parun von Hoyningen-Huene.⁸⁶

Kuigi parun von Hoyningen-Huene oli peremeestele seletanud, et talude päriseks ostmine ei vabastavat neid postimoona andmisest, vaid just kohustavat päriseks ostetud talude omanikke postikoormist kandma, viinud Lehtse peremeeste esindajad Vasni ja Kenn asja kuni Valitseva Senatini välja, kust aga õigus anti Hoyningen-Huenele.⁸⁷

Oma vastuses väitis Valitsev Senat, et postijaamade ülalpidamine lasub kogu kubermangul avaliku koormisena (maamaksuna) ja vastavalt kohalikele seadustele ei katke maa müügil temal

⁷⁹ «Virmaline», 18. veebruar 1889, nr. 6.

⁸⁰ Samas.

⁸¹ «Postimees», 18. jaanuar 1894, nr. 13.

⁸² «Virmaline», 18. veebruar 1889, nr. 6.

⁸³ Eestimaa Talurahva Seadus. Tallinnas, 1858, lk. 20—21.

⁸⁴ Alexander von Tobien. Op. cit., II kd., lk. 311.

⁸⁵ «Olevik», 18. juuli 1894, nr. 29.

⁸⁶ А. Гасман. Почтово-фуражная повинность в Эстляндской губернии. Журнал Министерства Юстиции, 1898 г., № 1, январь, с. 269.

⁸⁷ Samas, lk. 269 ja 272.

lasuvate koormiste kandmine. Seega peavad ka ostutalude omanikud täitma postikoormusi.⁸⁸

Eestimaa rüütelkond, saanud õiguse nõuda furaaživõlg sisse, tõttaski seda tegema. Rüütelkond pöördus uue Eestimaa kuberneri J. N. Skaloni (25. okt 1894—20. juuni 1902) poole sooviga nõuda talupoegadelt sisse kogu võlg, mis oli tõusnud juba 74 000 rublani. Et niivõrd suurt summat oli taluperemeestelt raske kiiresti kätte saada, oli kuberner sunnitud rüütelkonnalt pikendust paluma.⁸⁹

1896. a. jaanuari algul teatas Eestimaa rüütelkonna peamees parun O. von Budberg vallavalitsustele saadetud ringkirjas furaažikohustuse taaskehtestamisest ja võlgade sissenõudmisest.

Kirna vallavalitsusele saadeti vastav ringkiri (nr. 14) 3. jaanuaril 1896. a., milles väideti, et vastavalt Senati ukaasile 5. detsembrist 1895. a. (publitseeritud Eestimaa Kubermangu Teatajas 28. detsembril 1895) tulevad kõik seni tasumata furaaživõlad kuni 20. märtsini 1896. a. ära õiendada.⁹⁰

Võlglaste kohta saadeti vallavalitsustele nimekirjad ühes võla suurusega.⁹¹

Kirna vallas oli 35 võlglast, kust a-il 1888—1894 oli kogunenud postivõlga 407 rubla 83 kopika suuruses.⁹²

1896. a. alguseks oli kogunenud Särevere ühendatud vallal postivõlga ligi 3000 rubla, kusjuures mõne peremehe võlg ulatus kuni 30 rublani.⁹³

Kuberner Skaloni ettepaneku arutamisel maapäeval ilmnes, et Eestimaa rüütelkonna kassas on postijaamade ülalpidamiseks 80 000 rubla ja kuna esialgu puudus tungiv vajadus furaaživõla täies ulatuses sissenõudmiseks, siis pidas maapäev paremaks loobuda saamata jäänud rahast Nikolai II kroonimispäeva auks.⁹⁴

Tegelikult oli furaaživõlast 4000 rubla juba 1895. a. esimesel poolel (1894. a. osamaks) sisse nõutud.⁹⁵

Järgnevatel aastatel saadeti rüütelkonna kantseleist kõikidele vallavalitsustele natuuras nõutava furaaži jaotuslehed.

1899.—1900. a. peale Kirna vallale saadetud jaotuslehest selgub, et 70 päriseks ostetud talul (23, 48 adramaad) tuleb anda furaažiks 17 setverti 5 karnitsat kaera ja 176 puuda 4 naela heina.⁹⁶

⁸⁸ Свод местных узаконений губерний Остзейских. Часть третья. СПб., 1864, с. 263.

⁸⁹ «Valgus» 27. juuni 1896, nr. 26.

⁹⁰ RAKA, f. 2523, nim. 1, s.-ü. 62, l. 1.

⁹¹ «Sakala», 7. veebruar 1896, nr. 6.

⁹² RAKA, f. 2523, nim. 1, s.-ü. 62, l. 2 pööre ja 3.

⁹³ «Sakala», 7. veebruar 1896, nr. 6.

⁹⁴ «Sakala», 27. juuni 1896, nr. 26.

⁹⁵ «Olevik», 6. juuli 1895, nr. 23.

⁹⁶ RAKA, f. 2523, nim. 1, s.-ü. 6 s, l. 24—25.

See furaažikogus jaotati talude vahel järgmiselt. Kõige suurem, nimelt Vanga talu (0,75 adramaad) andis kaera 4 setverikku ja heina 5 puuda 25 naela; 0,6 adramaad suured Pöiato Jüripere ja Pöiato Veskipere andsid mõlemad kaera 3 setverikku $4\frac{3}{4}$ karnitsat ja heina 4 puuda 20 naela, $\frac{1}{2}$ adrik (Prääma talu) andis postimoonaks kaera 3 setverikku ja heina 3 puuda 30 naela. Postimoonaks andmise kohustus langes isegi saunikule. Hepneri Sepa saun (0,01 adramaad) andis furaažiks $\frac{1}{2}$ karnitsat kaera ja 3 naela heina.⁹⁷

* *
* *

Ettepaneku minna natuuras antavalt furaažilt üle rahalisele vormile on 1898. a. teinud Liivimaa kubermanguvalitsus, millele kõik mõisad ja enamik valdu vastasid nõusolekuga.⁹⁸ Natuuras antava furaaži asendamine rahalise maksuga oli kasulik mõisatele ja taluperemeestele, kes vabanesid ebamugavast, aegaviitvast ja kulukast furaaživedamisest kauge maa taha. Sageli ületas veoraha tunduvalt furaaži maksumuse.⁹⁹

1898. a. Liivimaa kubermanguvalitsuse ukaasiga määrati kindlaks mõisatele ja valdadele postijaamade alased rahalised koormised kihelkondade kaupa.¹⁰⁰

Tartumaa 14 kihelkonda maksid edaspidi postimaksu aastas 12 624 rubla 94 kopikat, sellest mõisad 4042 rbl. 55 kop. ja vallad 8582 rbl. 39 kopikat.¹⁰¹

Võrumaalt nõutav postimaks oli 6060 rubla 93 kopikat (mõisad 2206 rbl. 34 kop. ja vallad 3854 rbl. 59 kop.).¹⁰²

Pärnumaa mõisad ja vallad andsid furaaži eest 4783 rbl. 63 kopikat, millest mõisad andsid 1624 rbl. 49 kop. ja vallad 3159 rbl. 14 kop.¹⁰³

Kuigi üleminek natuuras võetavalt furaažilt rahalisele oli kasulik ühtlasi nii peremeestele, mõisnikele kui ka postijaamapidajaile, leidis siiski neidki valdu ja mõisaid, kus oldi sellele vastu. 27 Oisu ja Kärevere valla ning 17 Keila valla peremeest esitasid 1901. a. oktoobris rüütelkonnale palve, et neil lubataks tasuda furaaži endiselt natuuras.¹⁰⁴ Rüütelkonnast vastati aga, et

⁹⁷ RAKA, f. 2523, nim. 1, s.-ü. 6 s, l. 24—25.

⁹⁸ Прибавление к официальной части Лифл. Губ. Вед. № 21 от 23 февраля 1898 г. (Указ Лифл. Губ. Правления № 6 от 1898 г.).

⁹⁹ «Postimees» 18. jaanuar 1894, nr. 13.

¹⁰⁰ Прибавление к официальной части Лифл. Губ. Вед. № 21 от 23 февраля 1898 г.

¹⁰¹ Samas, lk. 22—27.

¹⁰² Samas, lk. 27—31.

¹⁰³ Samas, lk. 32—35.

¹⁰⁴ RAKA, f. 854, nim. 3, s.-ü. 637, l. 21—22, 25 ja pööre.

maapäeval vastuvõetud otsust, mis pealegi on kinnitatud kubeneri poolt, muuta enam ei saa.¹⁰⁵

Eestimaal mindi üle rahalisele postimaksule, vastavalt 1899. a. maapäeva otsusele, alates septembrist 1901. a. Adramaalt võetav furaaž arvestati vastavaks 6 rublale.¹⁰⁶

Kui 1899. a. tasus Kirna mõisa Ustallo talu (0,51 adramaad) Paide postijaamale furaaži 7 setverikku $1\frac{2}{3}$ karnitsat kaera ja 7 puuda 29 naela heina, siis pärast üleminekut furaaži rahalisele vormile tasus sama Ustallo talu 1901. a. postimaksu 3 rubla 83 kopikat.¹⁰⁷

Furaaži rahas õiendamine toimus kuni Esimese maailmasõja lõpuni. Seoses sõja algusega sattusid postijaamad raskesse majanduslikku olukorda. Vastavalt üldisele elatustaseme langusele kallinesid ka hobusemoona hinnad.

Nii kallines 1916. a. maiks hobumoon Tartus 200%.¹⁰⁸ 1917. a. 3. aprilliks oli postijaamade olukord sõjaeelse seisundiga võrreldes katastroofiliselt halvenenud. Hobusemoona hind oli kallinenud 400%, raud 2500%, kabjanaelad ning vankrimääre 700%.¹⁰⁹

Postijaamade funktsioneerimise tähtsaimaks tingimuseks oli posthobuste piisav furaažiga varustamine. Hobustele antav furaažikogus sõltus peamiselt trakti sõidetavusest ehk tähtsusest ja hobuste arvust postijaamas. Esialgul anti hobusemoona ainult 6–7 talvekuuks, kuid posti- ja reisiliikluse pidev suurenemine ja sellest tingitud posthobuste pidev kurnatus sundisid Eesti- ja Liivimaa rüütelkondi andma furaaži algul kaheksaks, siis ühe-teistkümneks ja lõpuks terveks aastaks.

1712. a. 8. oktoobri patendiga pandi postijaamade ülalpidamine kõigile eramõisatele, ajajooksul laienes furaažiandmise kohustus pastoraadile ja kroonumõisatele. Furaaži nõuti mõisatelt vastavalt revisjoniadramaade arvule, mõisad jaotasid aga neile langenud furaaži hulga talumaale. Mõisates oli talu adramaalt võetavas furaažikoguses erinevusi, mis tekkisid mõisa- ja talu-maa suuruse vahekorradest.

Ülemineku natuuras antavalt furaažilt rahalisele vormile tingisid furaaži vedu kauge maa taha, kusjuures sageli ületas veo maksumus koorma väärtuse. Raha eest ostetava furaaži kvaliteet oli kõrgem ja pealegi sai postijaamapidaja osta hobumoonu vastavalt vajadusele.

Üleminek rahalisele maksule oli kasulik nii furaaži toojaile (mõisatele ja taludele) kui ka furaaži tarbijaile, postijaamadele. Siiski võttis üleminek furaaži naturaalselt vormilt rahalisele vormile aega ligi pool sajandit ja jõudis lõpule alles 20. sajandi alguseks.

¹⁰⁵ RAKA, f. 854, nim. 3, s.-ü. 637, l. 23–24, 27.

¹⁰⁶ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A VI 10, l. 239.

¹⁰⁷ Samas, f. 2523, nim. 1, s.-ü. 66, l. 6–7.

¹⁰⁸ Läti NSV RAKA, f. 214, nim. 3, s.-ü. 99, l. 124.

¹⁰⁹ Samas, l. 202.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПОЧТОВЫХ СТАНЦИЙ В ЭСТОНИИ ФУРАЖЕМ В XVIII И XIX ВЕКАХ

Э. Э. Селли

Резюме

Для непрерывной и бесперебойной работы почтовых станций их следовало регулярно и в необходимом количестве снабжать фуражем.

Сразу же после окончания военных действий, имевших место во время Северной войны, в Эстляндии и Лифляндии содержание почтовых станций, открытых на основании патента уполномоченного представителя Петра I барона Г. И. Лёвенвольда от 25-го ноября 1710 г., было возложено на ближайшие к почтовым станциям имения. К 1712 году большинство русских войск было выведено из Эстляндии и Лифляндии, ушли и находившиеся на почтовых станциях казаки. Вначале пытались возложить почтовый транспорт на проживающих около дорог крестьян, однако это оказалось слишком обременительным как для крестьян, так и для помещиков. Чтобы найти выход из создавшегося положения, барон Г. И. Лёвенвольде в 1712 г. предложил Лифляндскому и в 1713 г. Эстляндскому дворянству взять на себя снабжение почтовых станций, расположенных вдоль военных дорог.

Материальной стороной деятельности почтовых станций в Эстляндии занимался предводитель дворянства, в Лифляндии и на острове Сааремаа — ландратские коллеги. Эти инстанции утверждали общее количество фуража, отпускаемое для почтовых лошадей, с учетом объема движения по тракту, состояния дорог и т. п.

На основании патента от 8 октября 1712 г., повторенного 5 сентября 1713 г., было установлено количество фуража для одной почтовой лошади в 1 месяц как деньгами, так и натурой: 14 гаков давали 1 риксталер в деньгах и пуру ржи, 1 пуру ячменя, $\frac{1}{2}$ пуры овса и с гака брали еще лейзик сена.

Количество фуража для почтовых лошадей постоянно увеличивалось. В 1732 г. на дороге Рига—Тарту—С. Петербург давали на почтовую лошадь в месяц 3 пуры овса и 30 лейзиков сена, в 1797 г. объем фуража на одну лошадь составлял в год 50 пур овса и 1188 пудов сена.

Вначале почтовых лошадей снабжали фуражем только в зимние месяцы (октябрь—май), а в летние месяцы почтовая лошадь должна была получать корм с выгонов, однако, вследствие скудности и плохого корма почтовые лошади были истощены и быстро становились негодными. Быстрый выход лошадей из

строю принудил дворянство в конце XVIII столетия выдавать фураж почтовым лошадям на целый год.

В связи с увеличением объема почтовых и военных курьеров возросло и число лошадей на почтовых станциях (на тракте Рига—Тарту—Петербург на каждой почтовой станции в 1712 г. было 20 лошадей, в 1732 г. — 25 лошадей, в 1797 г. — 35 лошадей, в 1802 г. — 45 лошадей, в 1838 — 60 лошадей), что в свою очередь обусловило увеличение объема фуража для почтовых станций.

В зависимости от значения почтового тракта находящиеся на различных трактах почтовые станции снабжались неодинаково. Так, в 1833 году почтовая станция в Раннапунгерья на дороге Рига—Тарту—Петербург (60 лошадей) получила 888 бочек 2 пурь овса и 11 550 лейзиков сена, а на тракте Таллин—Пярну—Рига, который связывал губернские города Ригу и Таллин—Ядивере, почтовая станция (8 лошадей) получила в год 204 бочки $1\frac{1}{3}$ пурь овса и 2663 лейзика сена.

Хотя содержание почтовых станций было возложено на имения в соответствии с числом их ревизионных гаков, помещики возложили весь объем фуража на податную крестьянскую землю. Все это было очень обременительным для крестьян. В 1854 г. в Эстляндской губернии на содержание 28 почтовых станций и 486 лошадей было израсходовано 8552 четверти овса и 91 580 пудов сена, для транспорта этого количества понадобилось 6412 лошадей и 39 766 рабочих (один только транспорт обошелся в 19 883 рубля).

В данной ситуации оказалось необходимым перейти со сбора фуража натурой на денежный сбор, что осуществилось окончательно в Лифляндии только в 1898 г. и в Эстляндии в 1901 году.

DIE VERSORGUNG DER POSTSTATIONEN IN ESTLAND MIT FOURAGE IM XVIII UND XIX JAHRHUNDERT

E. Selli

Zusammenfassung

Um die ununterbrochene und reibungslose Arbeit der Poststationen sicherzustellen, mußten sie mit genügender Fourage versorgt werden.

Kurz nach der Beendigung der Kriegsgeschehnisse des Nordischen Krieges in Est- und Livland wurde die Unterhaltung der errichteten Poststationen durch Patent des Generalbevollmächtigten Peters I, Freiherrn G. J. von Löwenwolde, vom 25. November

1710 auf die der Nähe der Poststationen gelegenen Güter übertragen. Die Mehrzahl des russischen Militärs war zum Jahre 1712 aus Est- und Livland ausgeführt, zugleich damit hatten auch die bei den Poststationen angestellt gewesenen Kosaken das Land verlassen. Vorläufig versuchte man die Stellung der Postfuhrer auf die am Wege liegenden Bauern zu legen, jedoch erwies sich eine solche Regelung als zu beschwerlich den Bauern sowie auch den Gutsbesitzern. Zur Befreiung aus der geschaffenen Lage machte der Freiherr G. J. von Löwenwolde im Jahre 1712 der Livländischen und im Jahre 1713 der Estländischen Ritterschaft den Vorschlag, die Unterhaltung der an Heerstraßen liegenden Poststationen zu übernehmen.

Die Tätigkeit der Poststationen in wirtschaftlicher Hinsicht leitete in Estland der Ritterschaftshauptmann, in Livland und auf Ösel die Landratskollegien. Diese Institutionen bestimmten die Menge der den Postpferden zu gebenden Fourage, hierbei in Betracht ziehend die Fahrbarkeit der Strecke, den Zustand der Wege etc.

Mit Patent vom 8. Oktober 1712, wiederholt am 5. September 1713, wurde die monatliche Ration für 1 Postpferd bestimmt, und zwar an Geld und in natura (1 Reichstaler und 1 Lof Roggen, 1 Lof Gerste, $\frac{1}{2}$ Lof Hafer, gegeben von 14 Lofstellen, und 1 Liespfund Heu, welches von einer Lofstelle genommen wurde).

Die Menge der den Postpferden zu gebenden Fourage wurde in der Folge beständig vergrößert. Im Jahre 1732 wurden in Livland einem Postpferde auf der Landstraße Petersburg—Dorpat—Riga pro Monat 3 Lof Hafer und 20 Liespfund Heu gegeben; zum Jahre 1797 war die Menge der einem Postpferde zu rechnenden Fourage auf 50 Lof Hafer und 118 Pud Heu im Jahre gestiegen.

Anfangs gab man dem Postpferde Proviant nur für die Wintermonate (Oktober bis Mai), in den Sommermonaten mußte das Postpferd sein Futter in den Koppeln (oder im Gehege) erhalten, jedoch angesichts der Dürftigkeit derselben und der von dort zu erhaltenen Futterknappheit, sowie der nicht zu unterschätzenden Intensivität des Verkehrs waren die Postpferde von entkräftetem Aussehen und wurden alsbald unbrauchbar. Das schnelle Unbrauchbarwerden der Pferde veranlaßte die Ritterschaft am Ende des XVIII. Jahrhunderts den Postpferden die Fourage für das ganze Jahr zu reichen.

Wegen der Zunahme des Reiseverkehrs, der Beförderung der Post- und Militärkuriere vergrößerte man die Zahl der auf den Poststationen befindlichen Pferde (auf der Strecke Petersburg—Dorpat—Riga waren auf jeder Poststation im Jahre 1712 20 Pferde, 1732 — 25 Pferde, 1797 — 35 Pferde, 1802 — 45 Pferde, 1833 — 60 Pferde), welches seinerseits eine Vergrößerung der Menge der den Poststationen zugeteilten Fourage zur Folge hatte. Je nach der Wichtigkeit der Poststraße wurde die an verschie-

deden Trakten gelegenen Poststationen nicht gleichmäßig versorgt. So erhielt im Jahre 1833 die an der Poststraße Petersburg—Dorpat—Riga gelegene Rannapungernsche Poststation (60 Pferde) 888 Tonnen, 2 Lof und 11550 Liespfund Heu; hingegen die an der Poststraße Reval—Pernau—Riga (welche die Gouvernementsstädte Riga und Reval verbindet) gelegene Jedifersche Poststation (8 Pferde) erhielt jährlich 204 Tonnen 1 Lof, 1 Külmet Hafer und 2663 Liespfund Heu.

Obgleich der Unterhalt der Poststationen auf die Güter entsprechend der Anzahl ihrer Revisionshaken übertragen war, so verlegten die Gutsbesitzer das gesamte auf das Gut fallende Fouragequantum auf das dem Gute steuerpflichtige Bauernland. Die Belieferung der Poststationen mit Fourage war den Bauern sehr bedrückend. Im Jahre 1854 wurden im Estländischen Gouvernement für den Unterhalt von 486 Pferden auf 28 Poststationen verbraucht: 8552 Tschetwert Hafer und 91580 Pud Heu, zu deren Anfuhr 6412 Pferde und 39766 Arbeitstage benötigt wurden, wobei allein die Anfuhr 19.883 Rubel zu stehen kam.

Die gestaltete Lage erforderte den Übergang von der Stellung der Fourage in natura zur Geldzahlung, was sich erst im Jahre 1898 in Livland und im Jahre 1901 in Estland verwirklichte.

БЕССАРАБСКИЕ СТУДЕНТЫ В ТАРТУ И ИХ УЧАСТИЕ В МЕСТНОМ РЕВОЛЮЦИОННОМ ДВИЖЕНИИ

С. Г. Исаков

Кафедра русской литературы

Один из старейших университетов нашей страны — Тартуский (бывший Дерптский, Юрьевский) — всегда был поистине интернациональным учебным заведением. В его стенах учились не только немцы, эстонцы и русские, но также и поляки, украинцы, евреи, латыши, литовцы, белоруссы, армяне, грузины, молдаване и представители других национальностей как нашей страны, так и из-за рубежа.

Благодаря многонациональному составу студенчества, обучавшегося в Тартуском университете, Ветеринарном институте, а после Первой русской революции и на Частных университетских курсах проф. М. И. Ростовцева, Тарту в XIX — начале XX в. был не только важнейшим эстонским культурным центром, но и любопытным очагом культуры ряда других народов.¹

Многонациональное тартуское студенчество принимало самое активное участие и в местном революционном движении. Видную роль в его истории сыграли и студенты-бессарабцы, в числе которых было много молдаван. Однако эта роль еще не прояснена нашей наукой. Цель данной статьи, в первую очередь, и заключается в том, чтобы на основе не введенных в научный оборот архивных материалов из фондов Центрального Государственного Архива Октябрьской Революции (ЦГАОР) в Москве и Центрального Государственного Исторического Архива Эстонской ССР (ЦГИА ЭССР) в Тарту осветить участие студентов-бессарабцев в революционном движении тартуского студенчества.

* * *

¹ См. об этом: С. Г. Исаков. Сквозь годы и расстояния. Из истории культурных связей Эстонии с Украиной, Грузией и Латвией в XIX — начале XX века. Таллин, Изд. «Ээсти Раамат», 1969.

Первые студенты из Бессарабии появились в Тартуском университете еще в 20-е гг. прошлого века,² но поначалу это были почти исключительно дети немецких колонистов. Во второй половине XIX в. состав студентов-бессарабцев становится разнообразнее, среди них появляются и молдаване: так, в 1873—75 гг. в Тартуском университете изучает историю Иван Шишкан. Особенно увеличивается поток студентов из Бессарабии с начала 1890-х гг., когда Тартуский университет был переведен на русский язык преподавания. Этому способствовало и то обстоятельство, что в Тартуский университет, как и в Ветеринарный институт, легче, чем в другие учебные заведения Российской империи, попадали политически «неблагонадежные» лица. С 1897 г. сюда принимали и семинаристов, что не имело места в других университетах, куда могли поступать лишь окончившие гимназический курс. С начала 1890-х гг. до 1917 г. в Тартуском университете училось не менее 220 выходцев из Бессарабии, но поскольку национальность студентов не фиксировалась в официальных документах, то трудно определить, сколько из них было молдаван^{2а}.

Первым бессарабцем в Тарту, замешанным в нелегальной революционной деятельности, был Константин Константинович Чекеруль-Куш. Уроженец Оргеевского уезда Бессарабской губернии, он окончил I Кишиневскую гимназию и в 1890 г. поступил в Московский университет. В Москве К. К. Чекеруль-Куш вошел в состав первых марксистских кружков и принял активное участие в их работе. В 1892 г. он вынужден был перейти в Тартуский университет. В конце 1892 г. К. К. Чекеруль-Куш и И. А. Давыдов создали в Тарту марксистский кружок, состоявший из студентов местных высших учебных заведений.³ Кружок был раскрыт жандармами, и в 1895 г. К. К. Чекеруль-Куш был исключен из университета. Когда он в 1899 и 1900 гг. приезжал из сел. Стодольни Оргеевского уезда Бессарабской губернии в Тарту, добиваясь разрешения держать экзамены, за ним каждый раз устанавливался полицейский надзор.⁴

Первые открытые выступления тартуского студенчества име-

² Первым из них, если верить данным известного справочника А. Хасельблата и Г. Отто (*Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat*, Dorpat, 1889), был Маркус Орренштейн (Паули), изучавший в 1829—37 гг. медицину, позже врач в Одессе.

^{2а} По подсчетам А. И. Бабия, в 1862—1900 гг. в Тартуском университете училось 11 молдаван (из 154 молдаван, обучавшихся в это время в университетах России вообще), в 1901—1917 гг. — 28 молдаван (из 286 обучавшихся в российских университетах). См. А. И. Бабий. Формирование молдавской интеллигенции во второй половине XIX — начале XX века. Кишинев, 1971, стр. 20.

³ О нем подробнее см. в нашей статье: С. Г. Исаков. О марксистских кружках в Тарту в 1890-е годы. — Ученые записки ТГУ, вып. 287. Труды по истории КПСС. IX, Тарту, 1971, стр. 14—27.

⁴ ЦГИА ЭССР, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 1221, лл. 4—9 об., 14—19.

ли место в 1899 г. К этому времени обстановка в Тарту значительно изменилась. В связи с общим углублением кризиса в стране и в среде тартуского студенчества нарастают революционные настроения. В самом конце 1890-х гг. возникает большое число нелегальных студенческих кружков, построенных чаще всего по земляческому принципу. Создается Украинское, Грузинское, Крымское, Нижегородское и ряд других землячеств. Усиливается влияние социал-демократических идей на тартуское студенчество. В конце 1890-х гг. возникает центральный орган — Союзный Совет Дерптских объединенных землячеств и организаций, взявший на себя руководство студенческим движением и установивший связи с революционными организациями других городов.

В это время в Тартуском университете училось уже довольно много студентов из Бессарабии. Они составляли сплоченную группу. Дело в том, что почти все студенты-бессарабцы были выпускниками Кишиневской духовной семинарии, а до нее учились или в Кишиневском или в Единецком духовном училище. Не подлежит сомнению, что они были связаны друг с другом еще в Кишиневе, и, как можно предполагать, многие из них входили в нелегальные кружки, образовавшиеся там среди семинаристов.

Известно, что в Кишиневской духовной семинарии уже в 1870-е гг. стали возникать народнические революционные кружки и отдельные семинаристы принимали участие в движении народников. В конце 90-х гг. им на смену пришли нелегальные кружки с националистическим уклоном.⁵ Из них и вышли наиболее активные деятели молдавской колонии в Тарту, в частности И. Пеливан, в 1898 г. по окончании Кишиневской духовной семинарии поступивший в Тартуский университет.⁶

Особенно много бессарабцев — выпускников Кишиневской духовной семинарии пришло в Тартуский университет и Вете-

⁵ См. И. Г. Будак. Общественно-политическое движение в Бессарабии в пореформенный период. Кишинев, 1959, стр. 180—185, 229—231, 235, 275, 287—288, 377.

⁶ Ион (Иван) Георгиевич Пеливан родился в 1876 г. в с. Резены Кишиневского уезда в семье «сверхштатного псаломщика». С 1886 по 1892 г. учился в Кишиневском духовном училище, а с 1892 по 1898 г. в Кишиневской духовной семинарии. По окончании ее в 1898 г. поступил на юридический факультет Юрьевского университета. В марте 1899 г. был временно исключен из университета за участие в студенческих волнениях. И. Пеливан получал стипендию от Бессарабского земства. В начале 1902 г. был арестован, опять исключен из университета и десять месяцев (с 25 февраля по 26 декабря) провел под стражей. Однако И. Пеливан в марте 1903 г. сумел восстановиться в числе студентов и в том же месяце закончил университетский курс [см. его личное дело — ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 1, ед. хр. 20288 и 20289; ЦГАОР, ф. Департамента Полиции. 7-е делопроизводство (в дальнейшем сокращенно — ДП-7), 1902 г., ед. хр. 174, лл. 257 об. — 262]. Выяснение дальнейшей судьбы И. Пеливана, как и других бессарабских студентов, не входит в задачу автора статьи.

ринарный институт осенью 1899 г. (А. Гришков, Г. Кикю, Ф. Логин, А. Оатул, Ф. Платонов, А. Полянский и др.). Они, естественно, поддерживали между собой постоянные контакты, часто встречались и среди них, видимо, в конце 1899 г. возникла мысль организовать Бессарабское землячество.

Эта мысль была претворена в жизнь в начале следующего года. 5 февраля 1900 г. состоялось общее собрание студентов-бессарабцев, на котором был утвержден «Устав землячества бессарабских студентов Юрьевского императорского университета», и, тем самым, было открыто новое нелегальное объединение.⁷ Особенно важную роль в его создании сыграли И. Пеливан и В. Оатул,⁸ первый из них стал признанным руководителем землячества.

Председателем собрания 5 февраля 1900 г. был Г. Кикю.⁹ Его рукою и был написан устав землячества, утвержденный на этом собрании и впоследствии, в начале 1902 г., захваченный при обыске жандармами. Как председатель собрания, Г. Кикю

⁷ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 259, 265 об. В литературе можно встретить указание, что Бессарабское землячество было основано в 1899 г. (см. P. T. St., Contribuțiuni nouă pentru istoria evoluției naționalismului între Prut și Nistru. — «Viața Basarabiei», 1937, № 7—8, стр. 495. Ср. И. Г. Будах. Чит. соч., стр. 381; История Молдавской ССР, т. I, Кишинев, 1965, стр. 515), но оно не подтверждается архивными документами. Впрочем, собрания бессарабцев, предвещающие, если так можно выразиться, «официальное» открытие землячества, без сомнения, имели место уже и в 1899 г.

⁸ Василий Иванович Оатул родился в 1876 г. в с. Кухнешты Бельского уезда в семье священника. Учился в Единецком духовном училище, вслед за тем поступил в 1891 г. в Кишиневскую духовную семинарию, которую закончил в 1898 г. В том же году поступил на юридический факультет Юрьевского университета, откуда вскоре перешел на историко-филологический. В марте 1902 г. В. Оатул был исключен из университета за принадлежность к тайной революционной организации, но в 1903 г. сумел восстановиться в числе студентов и сдать почти все экзамены за университетский курс. Ему осталось лишь написать кляузную работу, когда было закончено жандармское дознание по его делу и он был выслан под гласный надзор полиции на три года в Архангельскую губернию. Совет историко-филологического факультета принял решение признать его закончившим университет со званием действительного студента истории без клязурной работы, но попечитель не утвердил этого решения. Только вернувшись из ссылки, В. Оатул в сентябре 1905 г. получил диплом (см. личное дело — ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 1, ед. хр. 19302 и 19303; ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 263 об. — 264, ф. ДП. Особый отдел, 1905 г., ед. хр. 1453, лл. 1—5).

⁹ Георгий Саввич Кикю (Кикко) родился в 1877 г. в с. Долны Кишиневского уезда в семье бедного псаломщика. Учился в Кишиневском духовном училище, а вслед за тем, в 1892—1898 гг., в Кишиневской духовной семинарии. В 1899 г. поступил на физико-математический факультет Юрьевского университета. В феврале 1902 г. был арестован и заключен под стражу. Исключенный тогда же из университета, он, тем не менее, смог в апреле 1903 г. восстановиться в числе студентов и в 1907 г. закончил университет. Во время учебы очень нуждался, иногда получал стипендию и бывал освобожден по бедности от платы за обучение (см. его личное дело — ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 1, ед. хр. 12162 и 12163; ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 265—265 об.).

подписал устав. Впрочем, в работе над ним участвовали и другие члены организации. Об этом свидетельствует тот факт, что при указанном выше обыске жандармы обнаружили также тетрадку с более подробным уставом землячества, написанным В. Оатулом.¹⁰

В жандармских делах устав Бессарабского землячества не сохранился. Известно лишь, что в тексте его был пункт, предусматривавший, что землячество должно иметь своего представителя в Союзном Совете дерптских объединенных землячеств и организаций.¹¹ Этот пункт весьма важен. Он показывает, что вновь созданное объединение не изолировало себя от других студенческих организаций и стремилось к активному участию в общественной и революционной деятельности местного студенчества.

Библиотекарем Бессарабского землячества стал И. Пеливан, кассиром — А. Оатул,¹² председатели же менялись каждый семестр, ими состояли попеременно И. Пеливан, Г. Кику, В. Оатул и другие. В весеннем семестре 1900 г. представителем землячества в Союзном Совете был Г. Кику. Осенью того же года его сменил В. Оатул, который и оставался на этом посту до начала 1902 г. В случае отсутствия В. Оатула в Тарту его замещал в Союзном Совете И. Пеливан¹³ (такая замена была специально предусмотрена нелегальным уставом Союзного Совета дерптских объединенных землячеств и организаций — каждый член его обязан был иметь заместителя, в случае провала руководящего ядра заместители должны были немедленно восстановить деятельность Совета). Впрочем, по некоторым сведениям, И. Пеливан в 1901 — начале 1902 г. был «постоянным» членом Союзного Совета.¹⁴

Состав Бессарабского землячества, как и других подобных студенческих организаций, не оставался неизменным, а почти все время менялся: с одной стороны, он пополнялся новыми членами (например, осенью 1900 г. в его состав вошел В. Махо, в 1901 г. — Н. Гинкулов, К. Гоян, Н. Симинель, Г. Чемеринов

¹⁰ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 259.

¹¹ Там же, л. 265 об.

¹² Александр Иванович Оатул, брат В. И. Оатула, родился в с. Кухнешты в 1878 г., также учился в Единецком духовном училище, а в 1893—1899 гг. в Кишиневской духовной семинарии, по окончании которой в 1899 г. поступил на историко-филологический факультет Юрьевского университета. В 1904 г. закончил университет со степенью кандидата истории. Тема кандидатского сочинения — «Взаимные отношения Киевской и Волынской областей до смерти Даниила Романовича (1264 г.)» (см. личное дело — ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 1, ед. хр. 19300 и 19301; ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 268). У А. Оатула при обыске 26 сентября 1902 г. были обнаружены книги И. Пеливана (ЦГИА ЭССР, ф. 296, оп. 102, 1902 г., ед. хр. 18, ч. II, л. 386), т. е., по-видимому, часть библиотеки Бессарабского землячества.

¹³ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 189, 190 об., 264, 266 об.

¹⁴ Там же, лл. 250, 260 об.

и, видимо, П. Гросул), с другой стороны, отдельные членыывывали из общества, уходили в другие организации и т. д. Так, известно, что осенью 1900 г. из общества бессарабцев вышли И. Машкин и Ф. Платонов,¹⁵ перешедшие в Крымское землячество — так называемую «организацию Таврида».¹⁶ Однако Ф. Платонов и позже поддерживал тесные связи с Бессарабским землячеством, бывал на его собраниях и участвовал в некоторых его мероприятиях.

При землячестве была создана библиотека, состоявшая большей частью из румынских периодических изданий («Adevăgul», «Arăgate Națională», «Universul» и др.) и книг. В ней особенно хорошо были представлены книги по истории Румынии (труды Н. Йорги, А. Д. Ксенопола и др.), а также румынская и молдавская художественная литература (произведения В. Александри, М. Эминеску, И. Крянгэ, А. Влахуцэ и др.). Землячество проводило литературные вечера и конференции, на которых обсуждались разнообразные научные, общественные и политические проблемы.¹⁷ В организации бессарабцев много внимания уделялось национальному вопросу. Члены ее стремились поднять национальное самосознание молдаван, хотя, видимо, придерживались точки зрения единства румынского и молдавского народов. Идея отторжения Бессарабии от России и включения ее в состав Румынии находила в землячестве сторонников (к ним принадлежал прежде всего И. Пеливан).

Это дало основание молдавским советским историкам

¹⁵ Иван Иванович Машкин, игравший немаловажную роль в революционном движении тартуского студенчества 1900—1904 гг., собственно, не был бессарабцем. Он родился в 1879 г. в г. Ольгополе Подольской губернии, в 1889—1898 гг. учился в Симферопольской гимназии, а в 1899 г. поступил в Юрьевский ветеринарный институт. И. И. Машкин был дважды исключен из института за революционную деятельность (в 1902 и 1904 гг.), вследствие чего он смог окончить его лишь в 1907 г. Был активным участником почти всех студенческих выступлений тех лет в Тарту, одним из руководителей Организационного комитета студентов-ветеринаров, возглавлявшего революционное студенчество Ветеринарного института, входил в Союзный Совет, занимался гектографированием нелегальных изданий, в том числе и эстонскоязычных (ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 2487; ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 275 об. — 276, 1904 г., ед. хр. 1330, лл. 2—55 об.).

Феофилакт Иванович Платонов родился в 1880 г. в с. Мерены Кишиневского уезда в семье священника, учился в Слуцком духовном училище и в 1891—1899 гг. в Кишиневской духовной семинарии, по окончании которой в 1899 г. поступил в Юрьевский ветеринарный институт. Участвовал в студенческих волнениях 1901 и 1902 г., весь 1901 г. входил в Союзный Совет, занимался печатанием нелегальных изданий. В 1902 г. был арестован, с 14 июля по 13 сентября находился под стражей и в 1903 г. был подвергнут гласному надзору полиции на два года. С 1904 г. следы его пребывания в Ветеринарном институте теряются (ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 2883, ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 275, 298 об. — 299, 324).

¹⁶ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 182.

¹⁷ Petre V. Hanes. Scriitorii Basarabeni. 1850—1940. Bucuresti, 1942, стр. 293.

(И. Г. Будак) вообще рассматривать сам факт создания и деятельность Бессарабского землячества как одно из важнейших проявлений сепаратистских тенденций среди молдавской буржуазной интеллигенции, как признак оживления этих тенденций.¹⁸ Такая характеристика землячества, по крайней мере, применительно к 1900—1902 гг. представляется все же несколько односторонней, она противоречит известным нам данным о деятельности организации и нуждается в уточнениях.

Как нам представляется, И. Г. Будак при оценке деятельности и идеологического облика Бессарабского землячества слишком доверяет буржуазным историкам, которые всячески подчеркивали лишь буржуазно-националистические черты этой организации. К тому же на этой оценке сказывается и крайне неприглядная роль некоторых членов землячества позже, особенно в событиях 1917—1918 гг. — И. Пеливан, В. Ерхан, И. Инкулец, П. Халиппа, главари пресловутого «Сфатул цэрий», как известно, способствовали подавлению советской власти в Бессарабии и оккупации страны королевской Румынией.¹⁹

Между тем, даже Пэтре В. Ханеш отмечает, что в деятельности Бессарабского землячества до 1905 г. заметны две тенденции: национально-революционная и социально-революционная.²⁰ Последняя тенденция явно превалировала в землячестве в первые два-три года его существования, свидетельством чего может служить активное участие членов Бессарабского землячества в революционном движении тартуского студенчества 1901—1902 гг. Более того, квартира землячества стала одним из руководящих центров этого движения, причем именно студентам-бессарабцам удалось одними из первых установить непосредственные и очень тесные контакты с представителями коренного населения края — эстонцами. Трудно переоценить значение этого факта. При обыске у членов землячества в 1902 г. было найдено много социал-демократической, марксистской литературы, что указывает, по крайней мере, на их интерес к новому учению. Лишь после того, как в феврале 1902 г. Бессарабское землячество было разгромлено жандармами и оно возобновило позже свою деятельность уже фактически в новом составе, в его облике резко усилились националистические черты. Напомним в этой связи, что В. Ерхан и П. Халиппа могли стать его членами лишь осенью 1904 г., а И. Инкулец и еще позже — в сентябре 1905 г., когда они поступили в университет.²¹

¹⁸ И. Г. Будак. Цит. соч., стр. 381. Ср. История Молдавской ССР. Т. I, стр. 515.

¹⁹ См. об этом: Д. И. Антонюк, С. Я. Афтеньюк, А. С. Есауленко, М. Б. Иткис. Предательская роль «Сфатул цэрий». Кишинев, 1969.

²⁰ Petre V. Hanes. Op. cit., стр. 293.

²¹ См. их личные дела: ЦГИА ЭССР, ф, 402, оп. 1, ед. хр. 9378, 9379, 28077 и 10725.

На заседаниях землячества в 1900—1902 гг. читалась нелегальная литература. Ф. Логин показал на допросах, что, в частности, В. Оатул вносил на собрания землячества «нелегальный элемент» и на одном из заседаний прочитал вслух известное письмо Л. Н. Толстого в С. Петербургский комитет грамотности,²² запрещенное в России. Перед арестом в ночь на 25 февраля 1902 г. А. Гришков читал на сходке землячества гектографированную брошюру «Речь социал-демократа к студентам»²³ и т. д.

Члены Бессарабского землячества принимали активное участие в студенческих «беспорядках» в Тарту.²⁴ Уже в первом открытом выступлении местных студентов в феврале 1899 г., явившемся ответом на зверское избиение полицией студенческой демонстрации в Петербурге, были замешаны и некоторые бессарабцы, в их числе И. Пеливан.

В студенческих же волнениях в начале 1901 г. участвовали почти все члены землячества.

Очередной этап студенческих волнений начался в марте 1901 г. Поводом для него послужила сдача 183 студентов Киевского университета в солдаты на основе печально знаменитых «Временных правил» 1899 г. Наряду с академическими требованиями Союзный Совет стал выдвигать теперь и политические. В качестве средства борьбы студенты прибегли к обструкции лекций и других учебных занятий, применяя для срыва их злобные химические препараты.

Как считали жандармы, И. Пеливан и А. Гришков принимали «наиболее деятельное участие в подстрекательстве студентов к беспорядкам».²⁵ В числе особо активных участников

²² ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 264.

²³ Там же, л. 237. Александр Владимирович Гришков, молдаван по национальности, родился в 1878 г. в с. Корестуоцы Хотинского уезда Бессарабской губернии в семье священника. Учился в Единецком духовном училище, а вслед за тем в 1893—1899 гг. в Кишиневской духовной семинарии, по окончании которой он в 1899 г. поступил на историко-филологический факультет Юрьевского университета. Любопытно, что А. Гришков хотел заниматься одновременно на двух факультетах — историко-филологическом и юридическом, но учебное начальство не разрешило этого. В 1902 г. А. Гришков был арестован, исключен из университета, с 25 февраля по 14 сентября находился под стражей и затем был выслан под надзор полиции домой, в с. Яноуцы Хотинского уезда. Мерой наказания ему была признана ссылка на три года в Архангельскую губернию. В университет он вернулся в сентябре 1905 г. и закончил его в 1908 г. (см. личное дело — ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 1, ед. хр. 7720 и 7721; ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 265 об. — 266 об.).

²⁴ О выступлениях тартуских студентов см.: Э. Янсен. О революционном движении среди тартуских студентов в конце XIX и начале XX веков. — Ученые записки ТГУ, вып. 35, 1954, стр. 3—50; История Эстонской ССР, т. II, Таллин, 1966, стр. 390—393.

²⁵ ЦГАОР, ф. ДП. Особый отдел (в дальнейшем сокращенно — ОО), 1898 г., ед. хр. 3, ч. 125, т. 16, л. 18 об.

выступлений упоминался и Ф. Платонов.²⁶ К студенческим волнениям и obstructивным действиям 5 марта 1901 г. были также причастны В. Оатул, А. Оатул,²⁷ Г. Кику, А. Полянский и др. Известна такая деталь: А. Гришков в целях маскировки участвовал в химической obstructии переодетым.²⁸

Отношение землячества к студенческим выступлениям хорошо характеризует и постановление общего собрания бессарабцев 14 октября 1901 г. об исключении из их среды тех лиц, которые вопреки воле студенческого большинства держали экзамены весной этого года. Заметим, что в апреле 1901 г. на многочисленной сходке студентов решено было перенести экзамены на осень. Это было частью акций, имевших целью сорвать учебные занятия в университете. Но более умеренные студенты игнорировали это решение и, не желая терять года, все же пошли весной на экзамены. Против этих благонамеренных студентов и было направлено указанное выше решение. Кстати, оно было доведено до сведения других организаций бессарабцев, в частности Общества студентов-бессарабцев в Бухаресте, которое поддержало его.²⁹

Бессарабское землячество поддерживало контакты с другими передовыми тартускими студенческими организациями. В. Оатул был участником заседаний Общества русских студентов, основной легальной организации радикального тартуского студенчества, многонациональной по своему составу.³⁰ Близкие отношения установились между Бессарабским землячеством и Крымским, в котором преобладали социал-демократы. В последнее, как мы помним, входил бессарабец Ф. Платонов. Первоначально жандармы считали, что И. Пеливан и А. Гришков также являются членами так называемого «кружка Е. Брянцева», как в жандармских делах именовалось Крымское землячество.³¹ А. Гришков принимал участие в организации нелегальной лотереи, предпринятой Крымским землячеством с целью сбора средств на приобретение нелегальной литературы.³² Можно предполагать, что собранные таким образом средства пошли на покупку марксистских изданий в Екатеринославе, откуда в Тарту в осеннем семестре 1901 г. были привезены отдельные номера «Искры», социал-демократического журнала «Заря», выходяв-

²⁶ ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1898 г., ед. хр. 3, ч. 125, т. 16, л. 19 об.

²⁷ Братья Оатулы как активные участники obstructии постановлением правления университета от 19 марта 1901 г., утвержденным 22 марта попечителем Рижского учебного округа, были исключены из университета «без прошения» и без права поступления обратно (ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 7, ед. хр. 454, лл. 257, 259). Правда, позже приговор был смягчен, и братьям разрешено с 1 января 1903 г. вернуться в университет.

²⁸ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 266.

²⁹ Там же, лл. 233, 258.

³⁰ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 7, ед. хр. 190, лл. 96, 99 об., 101, 107.

³¹ ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1898 г., ед. хр. 3, ч. 125, т. 5, л. 59.

³² ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 237 об. — 238 об.

шего в Штутгарте, тайной екатеринославской газеты «Южный рабочий» и др.³³

Благодаря Г. Хундадзе постоянные контакты друг с другом, видимо, поддерживали также Бессарабское и Грузинское землячества. Г. Хундадзе, который, по показаниям Е. Брянцева, придал Грузинскому землячеству «революционное направление», был одним из выдающихся деятелей студенческого движения в Тарту 1901—1902 гг. Он длительное время входил в Союзный Совет, председательствовал на очень важной сходке 19 февраля 1902 г. и руководил двумя крупнейшими студенческими демонстрациями в феврале того же года. В то же время Г. Хундадзе был тесно связан с молдавскими студентами, участвовал в собраниях и мероприятиях Бессарабского землячества, так что жандармы даже считали его членом последнего.³⁴ О том, насколько близкими были его отношения с бессарабцами, говорит хотя бы такой факт: после освобождения из тюрьмы в сентябре 1902 г. Г. Хундадзе, исключенный из университета и вынужденный покинуть Тарту, хотел выбрать себе местом жительства с. Долны Кишиневского уезда — родное село Г. Кику. В квартире Бессарабского землячества были спрятаны нелегальные издания и рукописи Г. Хундадзе, опасавшегося обыска. Среди них оказалось много марксистских изданий: «Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта» К. Маркса, «Революция и контрреволюция в Германии» Ф. Энгельса, «Что же дальше» Г. В. Плеханова (издание «Искры», 1901), №№ 3 и 4 «Искры» и другие.³⁵ Не подлежит сомнению, что этими изданиями могли пользоваться и члены Бессарабского землячества. Г. Хундадзе уже в это время был убежденным социал-демократом.

Вполне естественно, что Бессарабское землячество и его члены весьма рано попали в орбиту жандармского наблюдения.

В апреле 1901 г. из перлюстрированного письма на имя петербургского рабочего Ф. П. Федорова полиция узнала конспиративный адрес Союзного Совета — «Юрьев, Ботаническая улица, дом № 12, Елене Ивановне Теппан».³⁶ Агентурным путем жандармы выяснили, что тридцатилетняя эстонка домашняя учительница Е. Теппан поддерживает контакт со студентами Тартуского университета М. Молчановым, М. Горяиновым,³⁷ А. Гришковым и особенно с И. Пеливаном.

³³ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 185 об.

³⁴ Там же, лл. 262—263.

³⁵ Там же, лл. 53—54 об., 262—263.

³⁶ ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1898 г., ед. хр. 3, ч. 215, лл. 1—2.

³⁷ М. И. Молчанов и М. И. Горяинов — оба уроженцы Владимирской губернии, из семинаристов, с 1898 г. студенты юридического факультета Тартуского университета — были известны властям как участники студенческих «волнений» 1899 г. в Тарту. М. Горяинов некоторое время проживал в доме Е. Теппан. Жандармы ошибочно считали, что он тоже входил в состав Бессарабского землячества (ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 265).

Во время студенческих «беспорядков» весной 1901 г. она оказывала всяческое содействие его участникам, получала нелегальные издания и рассылала их по студенческим организациям.³⁸ За Е. Теппан и ее друзьями было установлено весьма тщательное секретное полицейское наблюдение. Жандармы стали перлюстрировать их переписку и в результате уже к октябрю 1901 г., когда в Тарту опять стало беспокойно, смогли многое выяснить.

С этого времени в жандармских делах стал фигурировать так называемый «кружок Е. Теппан», который жандармы не без основания считали одним из основных очагов студенческих «беспорядков» в Тарту. В этот кружок, образовавшийся, если верить жандармам, в начале 1901 г., кроме уже знакомых нам А. Гришкова, И. Пеливана, Г. Кику, К. Гояна, В. Оатула, А. Оатула, Г. Хундадзе и других, входили еще А. Литинский, В. Чапурский, Ф. Десслер, грузины Г. Натиев и А. Аладов (Аладашвили, позже видный грузинский медик).³⁹

Как показало позднейшее жандармское расследование, так называемый «кружок Е. Теппан» представлял собой ничто иное, как Бессарабское землячество, основное помещение которого в доме Е. Теппан на Ботанической улице 12 Союзный Совет дерптских объединенных землячеств и организаций сделал своей главной явочной квартирой. Здесь происходили не только собрания Бессарабского землячества,⁴⁰ но и заседания Союзного Совета и всевозможные совещания, им устраиваемые.⁴¹ Потому-то жандармы, в первую очередь полагавшиеся на данные внешнего наблюдения, считали членами кружка Е. Теппан не только земляков-бессарабцев, но и активных деятелей Союзного Совета Г. Хундадзе, А. Литинского⁴² и их помощников по конспиратив-

³⁸ ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1898 г., ед. хр. 3, ч. 215, лл. 9—9 об.

³⁹ Там же, лл. 18, 30.

⁴⁰ Сходки Бессарабского землячества бывали также на общей квартире И. Пеливана и А. Гришкова (ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 236 об. — 237).

⁴¹ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 252 об. Характерно, например, что в гектографированном обращении Союзного Совета к местным студенческим корпорациям, в котором последние приглашались принять участие в выражении протеста, указывалось: «С ответом и за необходимыми справками просим обращаться по следующему адресу: Ботаническая улица № 14» (там же, л. 259 об.) — т. е. по адресу Е. Теппан (ей принадлежали дома № 12 и № 14).

⁴² Альфред Николаевич Литинский родился в 1880 г. в мест. Болграде Измаильского уезда Бессарабской губернии. Сын лекаря (не сын ли он земского врача Литинского, принимавшего в конце 1870-х гг. активное участие в народническом движении в Бессарабии и занимавшегося, в частности, доставкой из Румынии в Россию революционной литературы? См. о нем: И. Г. Будаков. Цит. соч., стр. 212—213). По национальности поляк. С 1899 г. — студент физико-математического факультета Юрьевского университета. А. Литинский в 1900—1902 гг. состоял представителем нелегальной польской студенческой организации «Ядвига» в Союзном Совете, в начале 1901 г. был

ным мероприятиям. Жандармы сумели достаточно полно выявить деятельность «кружка Е. Теппан», но поскольку очевидно, что Союзный Совет и Бессарабское землячество трудились, как говорится, рука об руку, то оказывается практически невозможным определить, какая часть проделанной работы выпала на долю непосредственно Совета, а какая — на долю землячества. Из жандармских документов ясно лишь одно, что почти во всех мероприятиях Союзного Совета, шедших по линии «кружка Е. Теппан», принимали участие и студенты-бессарабцы.⁴³

Во-первых, Союзный Совет использовал квартиру Е. Теппан для получения запрещенных изданий и для связи с нелегальными студенческими организациями других городов России. Письма и бандероли Союзному Совету адресовались на имя Е. Теппан и ее служанки эстонки Е.-А. Карро (Карман), а иногда на имя вымышленного лица — г-на Кальма, будто бы проживающего в доме Е. Теппан по Ботанической улице 14. Как выяснили жандармы, все эти письма и бандероли прежде всего попадали к Е. Теппан, которая передавала их И. Пеливану, видимо, входившему в это время в состав Союзного Совета, Г. Хундадзе или другим лицам.

Особенно тесные связи установились у тартуского Союзного Совета с петербургскими студенческими организациями. В январе 1902 г. член Бессарабского землячества К. Гоян⁴⁴ ездил

некоторое время председателем Совета, заведывал печатанием воззваний и лично гектографировал некоторые из них. В 1902 г. был исключен из университета, арестован, с 25 февраля по 7 сентября находился под стражей и вслед за тем был подвергнут особому надзору полиции в г. Дрүя Дисненского уезда Виленской губернии. В 1907 г. готовился к докторскому экзамену в Краковском университете (см. его личное дело — ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 1, ед. хр. 15711 и 15712; ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 283 об. — 284).

⁴³ Характерно, например, что в определении министром юстиции «вины» рядовых членов «кружка Е. Теппан» бессарабцев Н. Гинкулова и К. Гояна прямо указывалась их принадлежность к тайному сообществу «Союзный Совет дерптских объединенных землячеств и организаций», хотя они, собственно, не входили в его состав (ЦГАОР, ф. ДП-3, 1903 г., ед. хр. 2723, л. 2).

⁴⁴ Константин Федорович Гоян родился в 1880 г. в с. Трифоуцы Сорокского уезда Бессарабской губернии в семье причетника. Учился в Единецком духовном училище, затем в 1895—1901 гг. в Кишиневской духовной семинарии, по окончании которой в 1901 г. поступил на историко-филологический факультет Юрьевского университета. В феврале 1902 г. был арестован и исключен из университета. После освобождения из-под стражи К. Гоян в ноябре 1902 г. поступил вольноопределяющимся в 67 пехотный Тарутинский полк. Участвовал в Русско-японской войне. Только в сентябре 1906 г. был принят обратно в студенты Юрьевского университета, который окончил в ноябре 1909 г. со степенью кандидата историй. В 1910 г. должен был быть назначен преподавателем истории в г. Валк на границе Латвии и Эстонии (см. личное дело — ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 1, ед. хр. 7460 и 7461; ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 264—264 об., ф. ДП-3, 1903 г., ед. хр. 2723, лл. 2—4 об.).

в Петербург в качестве делегата от тартуского студенчества для участия в совещании представителей высших учебных заведений столицы.⁴⁵ Именно из Петербурга в адрес Е. Теппан регулярно приходили воззвания и бюллетени о ходе студенческого и рабочего движения в столице и в других городах России. Так, путем перлюстрации переписки, адресованной Е. Теппан, Е.-А. Карро и Кальму, жандармы выяснили, что Союзный Совет в начале 1902 г. получил из Петербурга ряд бюллетеней Организационного комитета студентов Петербургского университета (№№ 7—8, 11—14) и Горного института (№ 4), издания кассы радикалов (в частности, листки со сведениями о киевских событиях), важный бюллетень от 7 января 1902 г., изданный петербургским Бюро делегатского собрания,⁴⁶ в котором были представлены нелегальные организации высших учебных заведений столицы, и т. д. Сведения, получаемые из Петербурга, тартуский Союзный Совет перепечатывал в своих гектографированных листовках и бюллетенях и распространял среди студентов и местного населения.

Уже после ареста членов Бессарабского землячества, Союзного Совета, Е.-А. Карро и Е. Теппан на имя последней из Петербурга продолжали поступать бюллетени и воззвания, а также прибыла посылка с 75 листами восковой бумаги для множительного аппарата «циклостиль».⁴⁷

Много нелегальных петербургских изданий было обнаружено при обыске на квартире Бессарабского землячества и у отдельных его членов.

Во-вторых, «кружок Е. Теппан» принимал активное участие в распространении в Тарту «преступных» воззваний и прочих изданий Союзного Совета, а возможно, и в гектографировании их. Что особенно важно, именно «кружок Е. Теппан», как вполне обоснованно решили жандармы, был причастен к выпуску воззваний на эстонском языке, обращенных к местному пролетариату.⁴⁸ Это были едва ли не первые попытки революционного тартуского студенчества, состоявшего в подавляющем большинстве из русских, украинцев, евреев, грузин, молдаван, латышей и других представителей народов Российской империи, обра-

⁴⁵ ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1898 г., ед. хр. 3, ч. 215, л. 30 об.

⁴⁶ Между прочим, более опытное петербургское Бюро делегатского собрания обращало внимание тартуского Союзного Совета на пренебрежение членами последнего конспирацией: Союзный Совет ставил на письмах свой штамп, открыто указывая фамилии и адреса. Бюро делегатского собрания даже пригрозило тартусцам отказом от всяких сношений с Союзным Советом. Однако его предупреждение запоздало (ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1898 г. ед. хр. 3, ч. 215, лл. 44—44 об.).

⁴⁷ Об использовании квартиры Е. Теппан для получения нелегальных изданий см.: ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 169 об. — 170, 249 об. — 250, 252 об., 255 об. — 256.

⁴⁸ См. об этом там же, лл. 107—109, 252, 255—256; ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1898 г., ед. хр. 3, ч. 215, лл. 19, 33 об.

тяться непосредственно к эстонцам, к коренному населению края.

Еще весной 1901 г. полиция обнаружила в типографии Матизена и в других тартуских типографиях воззвания к рабочим на эстонском языке о праздновании 1 мая, в которых резко критиковались существующие порядки и действия правительства и содержался призыв отметить 1 мая демонстрациями. В апреле же 1901 г. Е. Теппан передала экземпляр этого воззвания эстонцу И. Леппику, работавшему в ее доме дворником, и убеждала его присоединиться к рабочим, которые должны собраться в парке Домберг, чтобы отметить 1 мая. Она объясняла Леппику, что рабочие очень обременены работой и должны устроить бунт с целью освободиться от гнета и несправедливости.

27 и 28 ноября 1901 г. оставшиеся нераскрытыми лица — несколько мальчишек и один студент — раздавали рабочим машиностроительного и литейного завода Ф. Фауре гектографированные воззвания на эстонском языке под названием «Открытые письма к рабочим г. Дерпта» («Awalikud kirjad»). В этом воззвании в простой, доступной рабочим форме излагалось марксистское учение о классовом антагонизме в обществе, о непримиримых противоречиях между эксплуатируемыми и эксплуататорами, говорилось о том, что правительство защищает последних. В воззвании содержался призыв к эстонским рабочим подниматься по примеру русского и западноевропейского пролетариата на борьбу с существующим строем. В нем приводились конкретные примеры тяжелого положения рабочих на тартуских предприятиях. Между тем осенью 1901 г. Е. Теппан дала своей уборщице Е. Леппик (жене И. Леппика) 40 экземпляров этих воззваний для уничтожения. Эти же воззвания были обнаружены при обыске 25 февраля 1902 г. под тюфяком кровати Е.-А. Карро в квартире Е. Теппан.

Жандармы пришли к выводу, что и первое, и второе обращения к эстонским рабочим вышли из «кружка Е. Теппан», причем сама Теппан перевела их на эстонский язык и участвовала в их распространении.

О том, что в квартире Е. Теппан (еще раз напоминаем, что это была и квартира Бессарабского землячества) занимались гектографированием нелегальных изданий свидетельствуют обнаруженные там при обыске пачка желатина, две склянки глицерина и гектографские чернила.⁴⁹ Об этом же говорят и найденные под тюфяком Е.-А. Карро листки «Об агитации», написанные рукой В. Оатула и предназначенные для размножения гектографским способом.⁵⁰

Вполне возможно, что и в гектографировании эстонскоязычных изданий принимали участие также члены Бессарабского

⁴⁹ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 255.

⁵⁰ Там же, лл. 258 об., 263 об.

землячества, связанные самыми тесными дружественными узами с Е. Теппан. Известно, что Теппан была очень дружна со студентами-бессарабцами, особенно с И. Пеливаном, А. Гришковым, В. Оатулом и Г. Кику, часто бывала на собраниях землячества, принимала меры к обеспечению безопасности его сходок, хранила у себя рукописи и нелегальную литературу бессарабцев. Она всячески заботилась о них и называла себя «матерью студентов». Свидетельством очень близких отношений студентов-бессарабцев с Е. Теппан могут служить захваченные жандармами при обыске два письма к ней А. Гришкова и Г. Кику, где они приглашали свою хозяйку в гости в Бессарабию и ожидали ее приезда.⁵¹

Но если об участии членов Бессарабского землячества в гектографировании эстонскоязычных воззваний мы можем говорить лишь предположительно, то об их деятельности по распространению нелегальных изданий у нас есть точные сведения. Известно, например, что в ночь на 23 февраля 1902 г. А. Гришков, В. Оатул и еще один студент-бессарабец, фамилию которого жандармам не удалось выяснить, расклеивали по городу гектографированные прокламации на немецком языке, где были изложены требования, выработанные на общестуденческой сходке 19 февраля 1902 г., и приведены сведения о происходивших в Тарту студенческих выступлениях. Большое число этих прокламаций было снято жандармами и полицией со стен домов и с заборов.⁵²

В-третьих, члены «кружка Е. Теппан» принимали самое активное участие в подготовке и проведении открытых выступлений тартуского студенчества.⁵³ Выше мы уже отметили видную роль студентов-бессарабцев в «волнениях» весной 1901 г. В ноябре 1901 г. члены «кружка Е. Теппан», как и лица, входившие в состав некоторых других нелегальных объединений тартуского студенчества, по словам жандармов, опять «усиленно агитировали по устройству беспорядков». Они сначала подняли вопрос об организации всеобщей студенческой сходки с целью выразить протест против статьи, помещенной в № 78 «Гражданина»,⁵⁴ а затем и об устройстве общего собрания для выра-

⁵¹ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 255—256.

⁵² Там же, лл. 236 об. — 237.

⁵³ Жандармы в специальном докладе следующим образом характеризовали «кружок Е. Теппан»: «Деятельность этого кружка <...>, по агентурным сведениям, была направлена на поддержание волнения среди студентов и выражалась, между прочим, в издании студенческих воззваний и бюллетеней» (там же, л. 249 об.).

⁵⁴ В редакционной статье «Речи консерватора» («Гражданин», 11. X 1901, № 78) известный реакционер князь В. П. Мещерский резко выступил против либеральных требований «обновления» университетской жизни, против автономии высших учебных заведений. Он позволил себе ряд крайне бестактных выпадов против студентов и против допущения женщин в университеты. В последнем требовании князь Мещерский увидел лишь проповедь разврата.

ботки требований, которые следовало бы предъявить по примеру студентов других университетов учебному начальству. Такая сходка и состоялась 21 ноября 1901 г.⁵⁵

Как мы увидим ниже, особенно велика была роль «кружка Е. Теппан» в организации студенческих выступлений в феврале 1902 г.

На основе всех этих данных руководители Департамента полиции еще в конце 1901 г. пришли к следующему выводу: «Кружок Теппан представляет собою точное подобие таких же кружков во всех унив<ерситетских> городах, члены которых студенты, наряду с агитацией среди товарищей, в смысле подстрекательства к беспорядкам, ведут и соц.-демокр. пропаганду в рабочей среде, снабжая последних нелегальной литературой».⁵⁶

Однако особое беспокойство жандармов вызвала обнаруженная ими связь Бессарабского землячества с Румынией и с нелегальными кружками Кишинева.

В Бухарестском университете в начале века обучалось довольно много студентов-бессарабцев. Среди них был ряд выпускников Кишиневской духовной семинарии, друзей или хороших знакомых членов Бессарабского землячества в Тарту. Именно они создали в 1901 г. «Общество студентов-бессарабцев в Бухаресте», в которое входили С. Усиневич,⁵⁷ А. Гроппа,⁵⁸

⁵⁵ ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1898 г., ед. хр. 3, ч. 215, л. 30—30 об.

⁵⁶ Там же, л. 21.

⁵⁷ Степан Георгиевич Усиневич, молдаванин по национальности, сын священника из села Требужены Оргеевского уезда Бессарабской губернии, с 1891 по 1895 г. учился в Кишиневском духовном училище, а затем до 1901 г. в Кишиневской духовной семинарии. В августе 1901 г. он поступил на медицинский факультет Бухарестского университета. В Бухаресте С. Усиневич примкнул к объединению «Бессарабец», жил в доме П. Козака, общался с К. Истрати, Г. Маданом, А. Димитреско, Г. Самурьяном, И. Захареско и др. Он входил также в литературное общество «Журчанье Ольта». Увлечшись чтением революционной литературы и нелегальной деятельностью, С. Усиневич совершенно забросил учебу и хотел перейти на естественный факультет. В феврале 1902 г. он вернулся на родину и в июле того же года был арестован в с. Требуженах по делу о тартуском «преступном сообществе», доставлен в Тарту и лишь в январе 1903 г. освобожден под залог. Между прочим, в 1902 г. С. Усиневич собирался поступить в Юрьевский ветеринарный институт (ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 231—236, 268—269, ф. ДП. 00, 1898 г., ед. хр. 3, ч. 215, лл. 57—58 об.; ЦГА МССР, ф. 1/215, оп. 1, ед. хр. 4, л. 32, ед. хр. 7, л. 5—5 об.).

⁵⁸ Александр Иванович Гроппа родился в 1879 г. в с. Кириллены Бельцкого уезда Бессарабской губернии в семье священника. В 1889—1894 гг. учился в Единецком духовном училище, после этого в 1894—1901 гг. в Кишиневской духовной семинарии. В 1901 г. поступил на медицинский факультет Бухарестского университета. В Бухаресте он также примкнул к объединению «Бессарабец» и занимался нелегальной деятельностью. В 1902 г. А. Гроппа вернулся на родину и в июле того же года, как и С. Усиневич, был арестован по делу о тартуском «преступном сообществе» и доставлен в Тарту. Лишь 31 декабря 1902 г. он был освобожден из-под стражи и жил у себя на родине, в с. Кириленах, под особым надзором полиции. В январе 1907 г.

Ф. Поручик⁵⁹ и другие. С ними (в первую очередь с С. Усиневичем) и установили связь обучавшиеся в Тарту молдаване, о чем свидетельствуют обнаруженные жандармами при обыске в феврале 1902 г. у членов Бессарабского землячества письма, одно из которых прямо было помечено печатью «Societates Studentilor Basarabien din Bucuresci. Fondată 1901» («Общество студентов-бессарабцев в Бухаресте»)⁶⁰.

В свою очередь члены этого общества поддерживали тесные контакты с другим организационно, правда, неоформленным объединением «Бессарабец», возникшим уже давно и состоявшим большей частью из бессарабцев, эмигрировавших в Румынию. Состав этого объединения в первые годы XX века был достаточно разношерстным и идеологически пестрым. Однако ядро его составляли бывшие участники народнического движения в России, эволюционировавшие, подобно русским народникам, вправо, в сторону либерализма. К началу XX в. большинство их склонилось к националистическим взглядам, к идее присоединения Бессарабии к Румынии. Члены объединения оказывали помощь бессарабцам, находившимся в Румынии, старались распространять в Бессарабии румынские патриотические издания, целью которых было поднять национальное самосознание бессарабцев и доказать, что молдаване — часть румынской нации. Румынские власти тайно покровительствовали деятельности объединения, надеясь с его помощью подготовить захват Бессарабии.⁶¹

Однако, вместе с тем, следует учесть, что члены объединения «Бессарабец» были исполнены ненависти к русскому самодержавию и считали своей обязанностью всячески способствовать его уничтожению. Некоторые из них были радикально настроенными людьми, не чуждыми и социалистических идей, хотя их социализм, конечно, не был революционным, подлинно марксистским, и даже в лучшем случае отдавал получившим столь широкое распространение в этот период в Западной Европе оппортунизмом. Но все же члены объединения помогали не только распространению в Бессарабии румынской патриотической литературы, но и «водворению» в Россию из-за границы нелегальных русских революционных изданий самого разного

поступил на юридический факультет Юрьевского университета, курс которого закончил в 1911 г. (ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 269 об. — 270, 299 об. — 300; ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 1, ед. хр. 7762).

⁵⁹ Федор Степанович Поручик (1878—1954), также выпускник Кишиневской духовной семинарии, в это время учился в Бухарестском университете. Позже видный молдавский геолог.

⁶⁰ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 232 об. — 233, 269—270.

⁶¹ ЦГА МССР, ф. 1/215, оп. 1, ед. хр. 4, лл. 37—40. См. также: И. Г. Будах. Цит. соч., стр. 381—382.

толка, в том числе и социал-демократических.⁶² Все это и привлекло к ним деятелей Бессарабского землячества в Тарту.

В состав объединения «Бессарабец», по данным агентуры русской охранки в Бухаресте, ведшей полтора года наблюдение за его членами, входили: доктор медицины Петре Козак (Казак), еще в начале 90-х гг. исключенный из Кишиневской духовной семинарии и окончивший Бухарестский университет; Константин Стере (Стери; 1864—1936), в 1883—1884 гг. один из руководителей Кишиневского народнического кружка, эмигрировавший в Румынию, где он сначала примкнул к социал-демократам, а позже стал либералом, депутатом парламента; актер и писатель Г. Мадаи; крупный писатель, журналист и общественный деятель Б. П. Хашдеу; профессор химии, в одно время министр народного просвещения Румынии К. Истрати; русские эмигранты, участники народнического движения Андрей Булатов (Димитреску) и Василий Ивановский (больше известный под именем доктора Петра Александрова, 1845—1911; шурин В. Г. Короленко) и др.⁶³

Особенно важную роль в объединении «Бессарабец» играл молдаванин Земфир Арборе-Ралли (1848—1933), известный писатель и публицист, видный участник русского народнического движения, в 1871 г. эмигрировавший в Швейцарию и вслед за тем переехавший в Румынию.⁶⁴ Он принимал в конце XIX в. деятельное участие в доставке из-за границы в Россию нелегальной литературы. Хотя З. Арборе-Ралли отошел позже от революционной деятельности и склонился к либерализму националистического толка, тем не менее он на всю жизнь сохранил живой интерес и даже симпатии к социалистическому движению и в годы Первой русской революции оказал большую помощь матросам-потемкинцам, скрывшимся в Румынии.

Наконец, по данным русской охранки, к объединению «Бессарабец» примыкал и Константин Доброджану-Геря (настоящая фамилия — С. Кац),⁶⁵ также бывший народоволец и эмигрант из России, создатель и в 90-е гг. руководитель Румынской социал-демократической партии, видный публицист и литературный критик, роль которого в общественной и культурной жизни Румынии конца XIX в. чрезвычайно велика. Как и З. Арборе-

⁶² ЦГА МССР, ф. 1/215, оп. 1, ед. хр. 4, л. 40. Известно также, что А. Гроппа и С. Усиневиц брали у П. Козака разные нелегальные социал-демократические издания (ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 269 об. — 270).

⁶³ ЦГА МССР, ф. 1/215, оп. 1, ед. хр. 4, лл. 38—39 об.

⁶⁴ Любопытно, что З. Арборе-Ралли, исключенный из петербургской Медико-хирургической академии, в 1871 г. намеревался поступить в Дерптское ветеринарное училище, вскоре преобразованное в Ветеринарный институт. Однако, получив разрешение стать воспитанником этого учебного заведения, З. Арборе-Ралли предпочел эмигрировать за границу.

⁶⁵ ЦГА МССР, ф. 1/215, оп. 1, ед. хр. 4, лл. 38 об., 40.

Ралли, К. Доброджану-Геря в рассматриваемый нами период принимал участие в пересылке нелегальной литературы в Россию.⁶⁶

Видимо, с помощью бессарабцев-выпускников Кишиневской духовной семинарии, обучавшихся в Бухарестском университете или проживавших в столице Румынии, тартуским молдаванам удалось наладить непосредственный контакт с членами объединения «Бессарабец».⁶⁷ Известно, что летом 1901 г. Г. Кику побывал в Бухаресте, где встречался с Ф. Поручиком и Г. Маданом и вел с последним переговоры о доставке книг из Румынии в Тарту.⁶⁸ Возможно, эти контакты установились и с помощью И. Пеливана, который вел обширную переписку с Румынией: на следствии выяснилось, что в 1901 г. он чуть ли не каждый день получал оттуда письма.⁶⁹ О наличии связей с объединением «Бессарабец» говорят хотя бы такие факты: именно по адресу д-ра П. Козака тартуские бессарабцы должны были высылать деньги на нелегальные издания и, видимо, на печатание рукописей.⁷⁰ И. Пеливан отправил из Венденской тюрьмы, куда он был заключен под стражу после ареста, письмо Г. Мадану по адресу А. Булатова-Димитреску.⁷¹ Наконец, жандармам удалось захватить любопытную переписку И. Пеливана с Г. Маданом.

Письма Г. Мадана интересны во многих отношениях. Во-первых, они показывают, в каком направлении члены объединения «Бессарабец» пытались влиять на тартуских молдаван. Во-вторых, они дают нам материал для характеристики сложных и крайне путаных воззрений Г. Мадана. Наконец, письма Г. Мадана небезынтересны для историка молдавской культуры. К сожалению, они сохранились в архиве Департамента полиции не в оригинале, а в очень корявых, совершенно «неудобочитаемых», а порою и попросту неверных переводах какого-то сотрудника кишиневской охранки.

Молдавский писатель, фольклорист и актер Георгий Мадан (1872—1944), родом из Бессарабии, исключенный за участие в волнениях учащихся из школы (по жандармским сведениям, из Кишиневской духовной семинарии), эмигрировал в Румынию, где окончил консерваторию и стал актером Национального

⁶⁶ ЦГА МССР, ф. 1/215, оп. 1, ед. хр. 4, л. 42—42 об.

⁶⁷ На следствии очень многие члены Бессарабского землячества (И. Пеливан, Г. Кику, А. Гришков, Н. Гинкулов, Н. Симинель и др.) показали, что были знакомы с С. Усиневицем, А. Гроппой, Ф. Поручиком, П. Козаком, Г. Маданом и др. (ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 265 об., 266, 267 об., 268 об.).

⁶⁸ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 258, 265 об.

⁶⁹ Там же, л. 260.

⁷⁰ Там же, л. 169.

⁷¹ Там же, л. 231—231 об.

театра. Он был близок к К. Доброджану-Геря, некоторое время даже жил в его доме. Г. Мадан писал рассказы, очерки, критические статьи, занимался собиранием молдавского фольклора.

Главным в переписке Г. Мадана с И. Пеливаном был вопрос о доставке румынских изданий в Тарту. И. Пеливан, уже в ту пору настроенный достаточно националистически и разделявший теорию единства румын и молдаван, писал Г. Мадану: «Я лично и вообще все члены нашего Бессарабского землячества живо интересуются состоянием и юридическими, материальными и культурными преобразованиями в Румынии. Мы были бы Вам весьма признательны и обязаны за присылку румынского государственного права (видимо, речь идет о конституции Румынии — С. И.) и нескольких книг художественной и исторической литературы для развития у наших ребят национального сознания и даже интереса к чтению румынских книг».⁷² Здесь любопытно указание на то, что у членов Бессарабского землячества в 1901 г. еще не было интереса к чтению румынских книг. В этой связи симптоматично и показание Ф. Логина на следствии о том, что И. Пеливан предлагал членам Бессарабского землячества выписывать румынские книги от Мадана, но они не согласились, и Пеливану пришлось выписывать их за свой счет.⁷³ Не является ли это свидетельством того, что большинство членов землячества, принимавших активное участие в общестуденческой борьбе, тогда еще не проявляло особого интереса к тому комплексу проблем, который так волновал объединение «Бессарабец» и И. Пеливана?

Как явствует из писем Г. Мадана, он стал в конце 1901 г. регулярно посылать по почте в Тарту румынские книги, ноты, газеты и журналы. Г. Мадан в одном из писем даже обещал бесплатно высылать тартуским бессарабцам 10—12 румынских газет.⁷⁴ Среди высланных Маданом книг были и румынские националистические издания, антирусские по своей направленности. Не случайно он отмечал в письме от 7 декабря 1901 г.: «Кажется, что чиновник цензуры из Одессы, который проверяет книги и газеты румынские или хороший румын или не исполняет своего долга, потому что я послал в Россию румынские книги,

⁷² «Viata Basarabiei», 1936, стр. 328.

⁷³ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 267. Ф. Логин вообще дал наиболее «чистосердечные» признания на следствии и выдал жандармам многое из того, что другие члены землячества скрывали. Впрочем, в следственных делах есть сведения и о том, что некоторые члены землячества (А. Оатул, А. Гришков и др.) давали по 50 коп. на высылку книг из Румынии (там же, л. 268). Однако возможно, что в данном случае речь идет о выписке нелегальной революционной литературы из-за границы (об этом ниже).

⁷⁴ ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1898 г., ед. хр. 3, ч. 215, л. 76—76 об. У. И. Пеливана при обыске в Тарту в феврале 1902 г. было найдено 14 экземпляров газеты «Адеверул» (ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 55 об.).

в которых было много вещей не по душе России, но несмотря на это все прошли цензуру».⁷⁵

В своих письмах Г. Мадан упорно стремился направить тартуских бессарабцев на путь румынского патриотизма (молдаван он относит к румынам) и с этой целью восхвалял румынскую культуру и даже порядки королевской Румынии, в которых он видел лишь хорошее. «Наполнилась душа радостью от известия, что образованная молодежь из Бессарабии не кичится (явно неправильный перевод, видимо, должно было бы быть — «не чуждается» — С. И.) своей национальностью и начинает интересоваться ее прошлым, — писал Г. Мадан в одном из писем. — Наконец-то начали понимать, что молдоване и весь род румынский составляют часть расы, которая больше, чем другие, работала для цивилизации и свободы <...> Любите родных своих, братья мои. Пробудите их из темноты, в которой они находятся, и разбудите сознание национальное, чтобы известно было, что румыны не были рождены быть подвластными другим национальностям или племенам. В доказательство имеем пример, что 6 миллионов братьев наших, наконец, за 50 лет сделалась самой цивилизованной страной на Балканском полуострове».⁷⁶

Однако эти далеко не прогрессивные проявления румынского национализма в письмах Г. Мадана сложным образом переплетаются с элементами искреннего демократизма, с симпатией их автора к революционному движению в России, к героизму революционеров-народников и т. д. В этом отношении характерно письмо Г. Мадана И. Пеливану от 28 декабря 1901 г. Здесь он с глубоким уважением отзывается о выдающемся молдавском революционере-народнике Н. П. Зубку-Кодряну и подробно пересказывает известный эпизод из его биографии — ответ священнику, пришедшему его исповедовать перед смертью.⁷⁷ Г. Мадан с гордостью отмечает, что Бессарабия дала таких замечательных деятелей, как Б. П. Хашдеу, З. Арборе-Ралли, который вместе с доктором Русселом и Доброджану-Геря заложил основы румынского социализма, А. Булатов-Димитреску и др. Правда, он тут же отмечает, что «все они были социалисты-националы». Г. Мадан с искренним почтением отзывается об уже упоминавшемся выше докторе Петре Александрове.

«Да, брат, много душ и сердец великих рождались и были в Бессарабии нашей. Вы их не знаете. Берите с них пример...», — пишет Г. Мадан, тут же вновь призывая тартуских бессарабцев

⁷⁵ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 232—232 об.

⁷⁶ ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1898 г., ед. хр. 3, ч. 215, л. 76. Мы сочли возможным выправить в тексте перевода явные ошибки и стилистические погрешности.

⁷⁷ Об этом эпизоде из биографии Н. П. Зубку-Кодряну см.: М. Roller Nicolai Zubcu Petrovici. București, 1946, стр. 28.

«разбудить народ», поднять его отвагу и любовь к родине, чтобы основать... «империю дако-румын» и объединить трансильванцев, бессарабцев и буковинцев вокруг их матери — Румынии! Дабы воодушевить тартуских молдаван, Г. Мадан в конце письма приводит текст румынской патриотической дойны, которую он просит исполнить на новогоднем вечере.⁷⁸

В письмах Г. Мадана много места занимают вопросы театра — как румынского, так русского и украинского; автор, между прочим, просит И. Пеливана прислать ему материалы о пьесе А. В. Сухова-Кобылина «Свадьба Кречинского», которую он, видимо, намеревался поставить в Румынии. Г. Мадан мечтает приехать в Кишинев с хорошей румынской театральной труппой и оркестром, сам хочет заняться составлением такой труппы и организацией ее гастролей в Бессарабии. Он пишет о необходимости собирания молдавского фольклора (в частности, просит И. Пеливана собрать несколько народных песен из-под Резен), древних молдавских книг и рукописей. Г. Мадан хочет составить для молдаван антологию румынской поэзии с нотами, издать ее и распространять по дешевой цене. Он послал тартуским студентам румынские (молдавские?) песни с нотами, чтобы они могли познакомить общественность далекого эстонского города с родным искусством. Г. Мадан интересовался фамилиями всех бессарабцев в Тарту, и, как явствует из одного письма, И. Пеливан выслал ему их список.⁷⁹

Но не румынские книги и ноты, посылаемые Г. Маданом в Тарту, испугали жандармов, да и не они, в первую очередь, интересовали тартуских студентов. Члены Бессарабского землячества стремились использовать свои связи с Бухарестом прежде всего для получения революционной литературы из-за границы. В этом был заинтересован и Союзный Совет, и другие нелегальные организации тартуского студенчества.

Путем перлюстрации переписки членов землячества жандармы выяснили, что осенью 1901 г. бухарестские бессарабцы (как можно предполагать, члены Общества студентов-бессарабцев в Бухаресте С. Усиневич, А. Гроппа и др.) предложили тартусцам свои услуги по доставке революционной литературы из-за границы, в первую очередь из Женевы, в Россию. Им обещали свою помощь в этом деле З. Арборе-Ралли и, видимо, русский революционер-эмигрант Петров. Автор перлюстрированного письма из Бухареста упоминал между прочим, что Арборе-Ралли и Петров в его присутствии «вспоминали Малую Конюшенную, сходки, Веру Засулич, Бакунина, Плеханова и других своих знакомых и сотрульников».⁸⁰

⁷⁸ ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1898 г., ед. хр. 3, ч. 215, лл. 79—80.

⁷⁹ См. там же, лл. 76—80.

⁸⁰ Там же, л. 31 об.

Бухарестцы намеревались перевозить революционные издания в Россию отдельными транспортами через Кишинев, где с помощью существовавшего там нелегального кружка, с которым были связаны общества бессарабцев в Бухаресте и Тарту, предполагалось было организовать тайный склад и своего рода перевалочный пункт, чтобы уже отсюда переправлять издания дальше. Первый транспорт решено было составить преимущественно из литературы, предназначенной для интеллигенции и учащейся молодежи, и с целью скорейшего сбыта продавать ее возможно дешевле, а при составлении последующих транспортов руководствоваться спросом и требованиями публики, которые должны были выясниться при распродаже первого.

Первый транспорт бухарестский кружок мог бы составить уже в ноябре-декабре 1901 г., но у него не было средств на покупку изданий.

В связи с этим кружок обратился к кишиневцам и тартусцам (т. е. к Бессарабскому землячеству) с просьбой оказать ему материальную помощь — собрать деньги на приобретение революционной литературы. С этой целью в Кишиневе было распространено воззвание к местному обществу, в котором содержался призыв о помощи бессарабцам, обучающимся в Бухарестском университете. На самом деле все средства, которые должны были быть собраны таким путем, решено было использовать исключительно на нелегальные издания.⁸¹

В письме к членам Бессарабского землячества в Тарту неизвестный нам автор из Бухареста отмечал: «Имейте в виду, что все громкие дела начинаются с пустяков, а открыть свободный пропуск женевских изданий — это обстоятельство, заслуживающее внимания. В России есть подпольные типографии, но они не удовлетворяют все русское общество, они носят частный практический характер. В них печатаются брошюры только для рабочих, прокламации на злобу дня, о стачках рабочих — всё материал, который не производит такого впечатления на учащуюся молодежь и вообще на либеральную публику (а мы именно такую аудиторию и имеем в виду), как сочинения Герцена, статьи Чернышевского, сочинения Степняка, Плеханова, Бебеля, Бакунина, программы, истории деятельности различных партий и т. д. Все эти книги, как я знаю по личному опыту, будут иметь громадный успех в этой аудитории. Побольше энергии господа! Мы плюем на все другие дрязги. Говорят — партии! Мы составляем свою партию, имеющую цель переправу книг в Россию и только...»⁸²

Это письмо ярко демонстрирует нам незрелость и путаность

⁸¹ ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1898 г., ед. хр. 3, ч. 215, лл. 18 об. — 19.

⁸² Там же, л. 32. ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 229 об. — 230.

идейных установок членов бухарестского кружка, но, вместе с тем, оно показывает, что их волновал не только национальный вопрос. Ничего такого, что свидетельствовало бы о румынском буржуазном национализме членов кружка, в письме нет.

Получив письмо из Бухареста с просьбой о помощи, руководители Бессарабского землячества предприняли ряд мер для того, чтобы собрать необходимые средства. На квартире Е. Теппан в октябре 1901 г. с этой целью происходили собрания членов землячества и, видимо, Союзного Совета, на которых председательствовали И. Пеливан, К. Гоян и Г. Хундадзе. Однако возможности землячества оказались слишком ограниченными, и тогда, как можно предполагать, по инициативе Союзного Совета решено было созвать собрание представителей всех нелегальных организаций тартуского студенчества, чтобы обсудить вопрос о сборе средств на нелегальные издания, которые должны были поступить в Тарту из Бухареста через Кишинев. Такие собрания состоялись 14 и 26 октября 1901 г. в помещении Общества русских студентов. На них присутствовали почти все руководители тартуского студенческого движения и представители крупнейших нелегальных организаций — В. Десницкий, К. Покровско-Водоватовский, А. Виноградов, Г. Маврицкий, Д. Кладищев, И. Квятек, Ф. Платонов, А. Гришков, В. Оатул, И. Пеливан и другие — всего более 40 человек. На короткое время приходила на одно из заседаний и Е. Теппан. По-видимому, на собраниях вопрос был решен положительно и были собраны необходимые средства. По крайней мере, вскоре жандармы выяснили, что бухарестский кружок получил из Кишинева и Тарту деньги на приобретение транспорта революционной литературы.⁸³

В этой связи внимание жандармов привлекла и неожиданная поездка А. Гришкова в Бессарабию. 2 ноября 1901 г. он, взяв десятидневный отпуск, отправился на родину. Жандармы вполне резонно предположили, что он поехал за нелегальной литературой, но проследить его путь не сумели. Они лишь выяснили, что литературы А. Гришкова в Тарту не привез. Отсюда жандармы сделали вывод, что поездка, кстати, затянувшаяся на длительный срок, оказалась безрезультатной.⁸⁴ Однако логичнее, пожалуй, будет предположение, что Гришков лишь отвез деньги для передачи бухарестцам и договорился о транспортировке литературы.

В начале 1902 г. заграничная нелегальная литература появилась в Бессарабском землячестве. Как считали жандармы, это и были издания, привезенные первым транспортом из Бухареста. Каким образом этот транспорт был переправлен в Россию, жан-

⁸³ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 251—251 об.

⁸⁴ Там же, л. 251 об.

дармам выведать не удалось. Дальнейшее расследование, правда, кое-что все же прояснило. Переправу транспорта запрещенных изданий, видимо, осуществляли члены Общества студентов-бессарабцев в Бухаресте С. Усиневич и А. Гроппа через Яссы. Из захваченного жандармами у А. Гроппы летом 1902 г. письма к И. Лахареско (он же — д-р Захареско) следует, что они думали переправлять революционную литературу в Россию с помощью контрабандистов. Часть нелегальных книг находилась у Ф. Поручика, но он, правда, как будто, не был осведомлен об операции с контрабандистами.⁸⁵ Как выяснила заграничная агентура охранки, вскрывавшая письма З. Арборе-Ралли к дочери в Париж, последний был связан с С. Усиневичем и причастен к пересылке нелегальной литературы.⁸⁶ Из Бессарабии же в Тарту, по мнению жандармов, запрещенные издания мог привести И. Пеливан, уезжавший на рождественские каникулы домой, в село Резены, и возвратившийся в Тарту в конце января 1902 г.⁸⁷ Их могли привезти с каникул и другие члены Бессарабского землячества.

Департамент полиции, получив указанные сведения, заподозрил, что нити, ведущие из Бухареста и Ясс в Кишинев и Тарту, смыкаются с путями доставки искровских изданий из-за границы в Россию. Один из высших чиновников Департамента полиции заметил в «Записке для памяти», помеченной 12 января 1902 г.: «Независимо сего, из совершенно постороннего агентурного источника получены указания, что «Искровские» издания, доставляемые в разные места Румынии для водворения в Россию, посылаются на центральный адрес: Яссы, Страда-газоводы (ошибка, должно бы быть «Страда Куза-Воде» — С. И.), 40, Мирке Эйзикович. По-видимому, этот адрес имеет связь с вышеупомянутым кружком русских студентов в Бухаресте.⁸⁸ Между тем известно, что именно таким путем кишиневские социал-демократы наладили доставку искровских изданий из Ясс в Кишинев и в другие города России.⁸⁹ В какой мере предположение жандармов соответствовало действительности, мы не знаем. Но, по крайней мере, среди обнаруженных у тартуских студентов при обыске 25 февраля 1902 г. изданий оказалось много искровских. В пользу этого предположения говорит и тот факт, что А. Гроппа, по жандармским сведениям, был «душою социал-демократического кружка, преследующего противоправи-

⁸⁵ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 269—269 об.

⁸⁶ ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1898 г., ед. хр. 3, ч. 215, лл. 90—92.

⁸⁷ Там же, л. 42.

⁸⁸ Там же, л. 41—41 об.

⁸⁹ См. об этом: Ю. Г. Иванов. В годы революционного подполья. (Из истории деятельности социал-демократических организаций в Молдавии 1895—1914 гг.). Кишинев, 1963, стр. 8—10.

тельственные цели», в м. Скулянах.⁹⁰ Между тем, кишиневская социал-демократическая организация была связана с кружками на местах.

Издания, найденные жандармами у членов Бессарабского землячества, вероятно, могли бы в какой-то степени помочь нам выяснить, что включал первый транспорт революционной литературы, прибывший из Бухареста. Однако не подлежит сомнению, что эта литература получила распространение не только в Бессарабском землячестве, но и в других нелегальных организациях тогдашнего тартуского студенчества.

У бессарабцев жандармы обнаружили много запрещенной литературы, в том числе и социал-демократической. У К. Гояна и Н. Симинеля, например, была обнаружена брошюра П. Б. Аксельрода «К вопросу о современных задачах и тактике русских социал-демократов» (Женева, 1898), «Социал-демократическая рабочая библиотека» № 1 (номер принадлежал В. Оатулу) и два экземпляра «Речи социал-демократа к студентам». Кроме того на следствии выяснилось, что у К. Гояна видели еще отдельные номера «Искры». В двух связках нелегальных изданий и рукописей, найденных под тюфяком кровати Е.-А. Карро и принадлежащих И. Пеливану, жандармы нашли две брошюры — «Фабрика Поль» и «Фабрика Максвеля», — изданные Петербургским Союзом борьбы за освобождение рабочего класса, 6 экземпляров брошюры С. Дикштейна «Кто чем живет», в популярной форме излагавшей основы социализма, гектографированную брошюру Ж. Гэда «Коллективизм» — краткое изложение учения К. Маркса и Ф. Энгельса, несколько воззваний «Союза русских социал-демократов» и Тифлисского комитета РСДРП и другие издания, а также рукопись Ф. Логина «Коммунизм как всеобщее необходимое следствие промышленного развития». Возможно, эти две связки составляли часть библиотеки Бессарабского землячества, спрятанную на случай обыска. У В. Оатула был найден «Манифест Коммунистической партии», он показал также, что имел работу К. Маркса «Труд и капитал», и т. д.

Кроме того, у членов Бессарабского землячества жандармы нашли издания женовской группы экономистов «Рабочее дело», фонда Вольной русской прессы в Лондоне, возглавлявшегося С. М. Степняком-Кравчинским, ряд запрещенных произведений Л. Н. Толстого («Об обрядности», «Христианство и патриотизм», «Ответ на постановление Синода...»), В. Г. Короленко («Чудная»), М. Горького («О писателе, который зазнался»), множество стихотворений и песен («Доля», «Песня рабочих», «Смелость, друзья, не теряйте», «Вы жертвою пали в борьбе роковой», «Над широкой рекой», «Песнь торжествующей свиньи» и др.).⁹¹

⁹⁰ ЦГА МССР, ф. 1/215, оп. 1, ед. хр. 4, л. 32 об.

⁹¹ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 47—56, 255—267.

Некоторые данные, выявленные жандармами, заставляют предполагать, что связи Бессарабского землячества с Бухарестом имели целью не только получение из-за границы революционной литературы, но и организацию печатания каких-то нелегальных изданий в Румынии. Об этом, как будто, идет речь в письме Г. Мадана И. Пеливану от 30 октября 1901 г.: «То, что Вы хотите иметь в Румынии, стоило бы от 35 до 40 р. за лист, можно сделать все, что вы желаете».⁹² На это же, видимо, намекает С. Усиневич в перехваченном жандармами письме, высланном из Бендер 28 февраля 1902 г.: «Господа, не будьте немые. Посылайте документы по движению за границу в нескольких экземплярах. Удостоите историю России несколькими страничками вашей осмысленной борьбы. Для этого, я думаю, вы не пожалеете нескольких десятков копеек. Станки бездействуют. Присылайте все, что у вас есть на руках. Адрес: Румыния, Бухарест. Bucuresti, Strada Viitorului 69, Dr. Cozacu.»⁹³

Как это ни странно, значительно меньше мы знаем о связях Бессарабского землячества в Тарту с нелегальными кружками Кишинева. Жандармам, по-видимому, не удалось выяснить, с кем именно в Кишиневе были связаны и члены Общества студентов-бессарабцев в Бухаресте, т. е., кто должен был организовать склад заграничной литературы в Кишиневе и заниматься ее транспортировкой в другие города России. Можно лишь предполагать, что это были кружки воспитанников Кишиневской духовной семинарии. Известно, что К. Гоян переписывался с воспитанником последней И. Поповым и интересовался нелегальной библиотекой семинаристов.⁹⁴ В бюллетене Союзного Совета дерптских объединенных землячеств и организаций от 28 января 1902 г. в числе прочего было помещено известие из Кишинева о волнениях в местной духовной семинарии.⁹⁵ Известно также, что Ф. Платонов отпечатал на шапирографе «Открытое письмо ректору Кишиневской духовной семинарии К. В. Яновскому», подписанное — «Выпуск 16-й». В этом письме «в резкой форме осуждается система духовного воспитания и образования, а также отношение к семинаристам Яновского, причем последний обзывается «Подлым рабом и лакеем Победоносцева и стаи черных воронов, самозванно именующих себя церковью Христовой».⁹⁶ Это письмо было найдено у ряда членов Бессарабского землячества.

Нельзя, кстати, не отметить, что Ф. Платонов, видимо, помимо землячества установил очень важные связи с нелегальными

⁹² ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 261.

⁹³ Там же, лл. 169, 230 об. Впрочем, может быть, здесь идет речь о средствах на приобретение нелегальной литературы.

⁹⁴ Там же, л. 264 об.

⁹⁵ ЦГИА ЭССР, ф. 296, оп. 102, 1902 г., ед. хр. 18, ч. I, л. 215.

⁹⁶ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 258 об.

ми организациями Бессарабии. Осенью 1901 г. он привез из Кишинева шапирограф, на котором стал размножать прокламации и другие издания Союзного Совета. Известно, что он напечатал произведение М. Горького «О писателе, который зазнался». На этом же шапирографе Ф. Платонов выпускал в свет прокламации и воззвания, подписанные «Группа свободного слова».⁹⁷

Полиция нашла в конце 1901 — начале 1902 г. довольно много изданий, помеченных этой подписью.

Кроме того, если верить жандармам, Ф. Платонов «привез из Кишинева несколько экземпляров изданного Кишиневской рабочей партией произведения Дикштейна «Кто чем живет»».⁹⁸ Как мы только что видели, оно было обнаружено и у членов Бессарабского землячества. Не свидетельствует ли это о том, что Ф. Платонову удалось установить связи с Кишиневской социал-демократической организацией? Дать ответ на этот вопрос из-за отсутствия достоверных данных мы, к сожалению, сейчас не можем.

Следует еще обратить внимание на следующий факт. Как известно, в кишиневской типографии «Искры», основанной в апреле 1901 г., были напечатаны работа Г. В. Плеханова «Что же дальше?» и прокламация «К обществу». Издания под такими названиями были найдены у некоторых тартуских студентов и на квартире Е. Теппан при обысках в феврале 1902 г.⁹⁹ Из жандармских дел однако не ясно, были ли это издания кишиневской типографии «Искры» или нет.

Можно еще указать, что в конце 1901 г. Бессарабское землячество получило из Кишинева письмо с петербургским адресом В. А. Волковой, с помощью которой можно было выписывать из одного столичного магазина книги, необходимые для организации. В нем сообщалось также, что кишиневцы недавно получили письмо из Румынии и что румынские товарищи спрашивают, прибыла ли в Тарту карикатура и почему тартусцы так долго не отвечают.¹⁰⁰ Это еще раз подтверждает наличие связей между Тарту, Кишиновом и Бухарестом.

Между тем в феврале 1902 г. началась новая волна студенческих «волнений». Пожалуй, еще никогда студенческое движение в Тарту не приобретало такого размаха, как в начале 1902 г. Движением по-прежнему руководил Союзный Совет, как мы видели, тесно связанный с так называемым «кружком Е. Теппан», с Бессарабским землячеством. В числе главных «подстрекателей» и агитаторов за «беспорядки» жандармы, кроме признанных руководителей тартуского студенчества (В. Десницкий,

⁹⁷ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 193 об., 275.

⁹⁸ Там же, л. 275.

⁹⁹ Там же, лл. 53 об., 59, 61.

¹⁰⁰ Там же, лл. 251 об., 290 об.

К. Покровско-Водоватовский, А. Митягин, Г. Маврицкий, Г. Хундадзе, Г. Бочков, А. Литинский и др.), называли и членов Бессарабского землячества И. Пеливана, А. Гришкова, К. Гояна, Г. Кику, Ф. Логина, В. Махо, Н. Симинеля, Г. Чемеринова, А. Полянского и наших старых знакомых И. Машкина, Ф. Платонова и М. Горяинова.¹⁰¹

19 февраля 1902 г. в университете по призыву Союзного Совета состоялась многолюдная сходка студентов, на которой была принята смелая резолюция с требованием политических и академических свобод, а также решено в знак протеста против реакционных мер правительства прекратить занятия в университете и приступить к обструкционным действиям, чтобы добиться его закрытия. На этой сходке председательствовали Г. Хундадзе и Г. Маврицкий. А. Гришков и Г. Хундадзе подняли на ней вопрос об организации по примеру студентов других городов уличной демонстрации в Тарту.¹⁰² И, действительно, после сходки студенты вышли на улицу и с пением «Марсельезы» под красным знаменем направились от главного здания университета к Каменному мосту. Это была первая уличная демонстрация в Тарту.

Г. Хундадзе руководил также выступлением студентов 21 февраля, когда после заседания в актовом зале университета, посвященного 50-летию со дня смерти Гоголя и превратившегося в революционную манифестацию, состоялась новая уличная демонстрация с выступлением ораторов и с пением революционных песен.

Одновременно, начиная с 20 февраля, студенты приступили к обструкционным действиям с целью сорвать учебные занятия в университете.

Во всех этих революционных акциях деятельное участие принимали студенты-бессарабцы. А. Гришков и В. Оатул, как мы видели, расклеивали гектографированные воззвания к местному обществу. Они же, И. Пеливан, К. Гоян и Г. Кику были замечены на сходке 19 февраля и в обструкционных действиях на следующий день, за что их исключили из университета.¹⁰³ В той или иной форме участвовали в студенческих выступлениях начала 1902 г. и почти все другие члены Бессарабского землячества.¹⁰⁴

Весьма активное участие в студенческих «волнениях» 1902 г. принимали и бессарабцы, обучавшиеся в Ветеринарном институте (Ф. Платонов, М. Брашеван, П. Гросул и др.).

¹⁰¹ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 253, ф. ДП. 00, 1898 г., ед. хр. 3, ч. 150, т. 11, лл. 26—27, 103—104.

¹⁰² ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1898 г., ед. хр. 3, ч. 150, т. 11, л. 86 об.

¹⁰³ Там же, лл. 150—151 об.

¹⁰⁴ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 303—304.

Еще в конце 1901 г. директор Ветеринарного института К. К. Раупах получил анонимный донос, в котором ему рекомендовали обратить внимание в числе прочих на студентов Ф. Платонова и М. Брашевана,¹⁰⁵ они, будто бы, имели сношения с революционными организациями Риги, Петербурга и Москвы и являлись зачинщиками студенческих выступлений в институте, хотя и действовали очень осторожно.¹⁰⁶

М. Брашеван и П. Гросул¹⁰⁷ были замечены инспекцией на большой сходке студентов Ветеринарного института 19 февраля 1902 г., на которой также были выработаны требования политических и академических свобод, в тот же день предъявленных институтскому начальству, и принято решение объявить забастовку. Претворяя в жизнь постановление сходки, студенты стали срывать учебные занятия в институте. «Обструкционные» действия студентов продолжались и на следующий день. По данным институтского начальства, в них принимал участие и П. Гросул.

В студенческих «волнениях» в феврале 1902 г., как и весной 1901 г., был замешан также студент Ф. Платонов. В секретном отношении министерства внутренних дел, направленном министру народного просвещения, он был назван одним из шестнадцати наиболее активных «агитаторов-обструкционистов» в Ветеринарном институте.¹⁰⁸

Размах студенческого движения в Тарту не на шутку напугал жандармов и власти. Чтобы предотвратить новые выступления, жандармы решили приступить к решительным репрессив-

¹⁰⁵ Михаил (Эмануил) Мануйлович Брашеван родился в 1879 г. в с. Вален-Исаковы Оргеевского уезда Бессарабской губернии. Сын многодетного сельского пономаря. Учился в Кишиневском духовном училище и вслед за тем, в 1895—1901 гг., в Кишиневской духовной семинарии, по окончании которой в 1901 г. поступил в Юрьевский ветеринарный институт. В феврале 1902 г. был исключен из института до начала будущего учебного года за участие в студенческих «волнениях». Директор института настоятельно требовал от губернатора высылки М. Брашевана на родину, так как пребывание его в Юрьеве «нежелательно» (ЦГИА ЭССР, ф. 296, оп. 102, 1902 г., ед. хр. 18, ч. II, л. 36 об.). Окончил Ветеринарный институт в 1909 г. (см. его личное дело — ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 1165).

¹⁰⁶ ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 4021, л. 101—101 об.

¹⁰⁷ Павел Александрович Гросул родился в 1880 г. в с. Бардары Кишиневского уезда в семье священника. Учился в Кишиневской духовной семинарии, по окончании которой в 1901 г. поступил в Юрьевский ветеринарный институт. В феврале 1902 г. был исключен из института за участие в студенческих «волнениях» сначала без права обратного приема, но позже приговор был смягчен и ему разрешили осенью 1902 г. восстановиться в числе студентов. Закончил Ветеринарный институт в 1908 г. Во время учебы П. Гросул, круглый сирота, очень нуждался жил на казенную стипендию, неоднократно освобождался от платы за обучение (см. личное дело — ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 1563; ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1903 г., ед. хр. 282, л. 1 об.).

¹⁰⁸ ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 4021, лл. 131—134 об., 153, 207—208.

ным мерам — к обыскам и арестам известных им руководителей и наиболее активных участников студенческих «волнений». Таким образом они надеялись обезглавить движение и задержать его ход.

Первый «тур» обысков и арестов имел место в ночь на 25 февраля 1902 г. На квартире Е. Теппан по Ботанической улице полиция застала почти всех членов Бессарабского землячества, которые пели революционные песни и читали запрещенные издания. Кроме Е. Теппан и ее экономки Е.-А. Карро, здесь были застигнуты и арестованы К. Гоян, Н. Симинель, И. Пеливан, А. Гришков, Г. Кику, В. Махо, Н. Гинкулов, В. Оатул, Г. Чемеринов, Ф. Логин и А. Полянский. Все они вместе с Г. Хундадзе и А. Оатулом были привлечены к жандармскому следствию о «преступных сообществах» в Тарту как члены Бессарабского землячества. При обысках у многих из них и на квартире Е. Теппан было найдено большое количество нелегальных изданий.¹⁰⁹

В ту же ночь были арестованы и другие руководители и активные участники студенческих выступлений. Однако любопытно, что ни одна нелегальная организация тартуского студенчества не пострадала так сильно, как Бессарабское землячество: в других объединениях, как правило, были арестованы только руководители, рядовые же члены остались на свободе.

Следствие длилось долго. К расследованию дела была привлечена и бессарабская охранка, и заграничная (бухарестская) агентура Департамента полиции, поскольку жандармов особенно заинтересовали связи Бессарабского землячества в Тарту с бухарестскими кружками. В июле 1902 г. в Бессарабии были дополнительно арестованы С. Усиневич, А. Гроппа и Ф. Платонов. Однако арестованные всё скрывали и всячески запутывали следствие. Большинство отрицало даже сам факт существования Бессарабского землячества и факт получения нелегальной литературы из Бухареста. Как следует из перехваченной надзирателями в тюрьме переписки С. Усиневича с А. Гроппой и И. Пеливаном,¹¹⁰ заключенные делали попытки договориться об одинаковых показаниях. Вероятно, им это и удалось. По крайней мере, жандармы очень многое так и не сумели выяснить. Начиная с июля 1902 г., власти вынуждены были постепенно освобождать из-под стражи арестованных в феврале членов Бессарабского землячества. К концу года под стражей оставалось всего 3 человека — И. Пеливан, С. Усиневич и А. Гроппа. Дознание по делу о тартуских «преступных сообществах» было формально завершено 14 февраля 1903 г. и передано в С. Петербургскую судебную палату.¹¹¹

¹⁰⁹ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 47—56, 254—254 об. и след.

¹¹⁰ Там же, лл. 235—236.

¹¹¹ Там же, лл. 43, 296 об. — 303 об.

Прокурор палаты требовал для С. Усиневича высылки в Восточную Сибирь на 5 лет, а для А. Гроппы и И. Пеливана — на 3 года, для В. Оатула же, А. Гришкова и Ф. Платонова — 1 года тюрьмы. После согласования между министром юстиции и Департаментом полиции мер наказания дело о «государственных преступниках» было разрешено «по высочайшему повелению» 21 сентября 1903 г. административным путем: И. Пеливан, В. Оатул и А. Гришков были высланы на 3 года в Архангельскую, а Е. Теппан — в Вологодскую губернию,¹¹² Ф. Платонов, С. Усиневич и А. Гроппа были подчинены гласному надзору полиции в местах жительства на 2 года, А. Оатул был оправдан; остальным членам Бессарабского землячества было вменено в наказание пребывание под предварительным арестом.¹¹³ Впрочем, многие из подвергнутых более суровому наказанию в 1904 г. были амнистированы.

Хотя И. Пеливан в отправленном в 1902 г. из тюрьмы и перехваченном надзирателями письме к Г. Мадану (по адресу А. Булатова-Димитреску) и просил бухарестцев прекратить всякую переписку с Тарту, поскольку она попадает в руки жандармов,¹¹⁴ тем не менее, связи между Румынией и Тарту все же не были прерваны. Как выяснила из одного перлюстрированного письма румынская агентура охранки, в январе 1903 г. некто Андрей (возможно, это был Булатов-Димитреску) просил Г. Мадана выслать в Тарту студенту местного Ветеринарного института П. Гросулу румынские патриотические книги и ноты для передачи его приятелям, находящимся там в заключении. Тартуские жандармы в связи с этим отметили, что П. Гросул тоже был членом Бессарабского землячества.¹¹⁵

Однако в дальнейшем важную роль в революционном движении тартуского студенчества играло уже не Бессарабское землячество, вскоре восстановившее свою деятельность,¹¹⁶ но все более и более склонявшееся к узкому национализму, а отдельные молдаване, главным образом студенты Ветеринарного института.

¹¹² Аналогичному наказанию подверглось только несколько человек — руководители движения (Н. Пиксанов, К. Покровско-Водоватовский, А. Митягин и некоторые другие). Кстати, Е. Теппан сумела на некоторое время скрыться от жандармов и лишь в декабре 1903 г. была обнаружена в Кубанской области и «водворена» в ссылку (ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1903 г., ед. хр. 1734, лл. 1—5).

¹¹³ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, л. 324—324 об.

¹¹⁴ Там же, л. 231—231 об.

¹¹⁵ ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1903 г., ед. хр. 282, л. 1—1 об.

¹¹⁶ Некоторые члены землячества остались в Тарту. К тому же осенью 1902 г. в Тартуский университет поступило несколько новых студентов-бессарабцев, среди них был и выпускник Кишиневской духовной семинарии Н. Бивол (см. его личное дело — ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 1, ед. хр. 2357 и 2358), впоследствии, в 1905 г., входивший в Кишиневе в националистический кружок П. Халиппы (см. Petre V. Haneş. Op. cit., стр. 293).

В 1903 г. внимание жандармов привлекло легальное студенческое общество «Социетас», одно из ведущих объединений левого радикального тартуского студенчества. Это общество возникло еще в первой половине 1880-х гг. при Ветеринарном институте и вначале было цитаделью народников. Но в самом конце 1890-х гг. в обществе возникает интерес к марксизму, вслед за тем видную роль в нем начинают играть руководители и активные участники революционных выступлений тартуского студенчества В. Десницкий, К. Покровско-Водоватовский и А. Виноградов. К 1903 г. общество «Социетас» приобрело социал-демократический характер. Когда в 1903 г. возникла тартуская группа РСДРП, в которую вошли многие члены общества, то заседания группы обычно стали проходить в помещении «Социетас», пока это не привлекло внимание полиции. Особенно важно, что члены общества проводили большую работу по пропаганде марксизма среди эстонской учащейся молодежи.¹¹⁷

Как выяснили жандармы, в состав «Социетас» в 1902—1903 гг. входили также бессарабцы — студенты Ветеринарного института — уже знакомые нам Ф. Платонов, М. Брашеван и П. Гросул. Двое последних и позже были его членами. Более того, М. Брашеван даже официально числился председателем общества, хотя фактически его руководителем был студент университета А. Смирнов.¹¹⁸

П. Гросул выдвинулся в 1903—1905 гг. в число лидеров студентов Ветеринарного института. Он и в 1902/03 учебном году «агитировал по устройству беспорядков».¹¹⁹ В начале 1904 г. П. Гросул вошел в состав воссозданного Организационного комитета студентов-ветеринаров, возглавившего институтское студенчество (председателем комитета был, между прочим, И. Машкин). Одной из основных задач комитета было «издание прокламаций противоправительственного содержания и распространение их с целью противоправительственной агитации среди студентов».¹²⁰ П. Гросул принимал весьма активное участие в издательской деятельности комитета. Он составил одно из воззваний, которое было выпущено в свет от имени Организационного комитета и Союзного Совета. В эту прокламацию П. Гросул включил отрывок из речи П. А. Кропоткина, опубликованной в одной из румынских газет. П. А. Кропоткин доказывал там, что «Россия

¹¹⁷ Подробнее об этом см. в нашем сообщении: Л. Н. Андреев — почетный член тартуского студенческого общества «Социетас» (1903 г.). — Уч. зап. ТГУ, вып. 266. Труды по русской и славянской филологии. XVIII. Литературоведение. Тарту, 1971, стр. 227—229.

¹¹⁸ ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1898 г., ед. хр. 3, ч. 213, т. 5, лл. 27 об. — 28.

¹¹⁹ Там же, ч. 125, т. 16, л. 171.

¹²⁰ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1904 г., ед. хр. 1330, л. 33.

должна ждать освобождения от самой себя, т. е. может достигнуть его лишь путем революции».¹²¹

Почти одновременно Организационный комитет студентов-ветеринаров издал карикатуру, также взятую из одной румынской газеты и переданную для печатания П. Гросулом. На ней был изображен Николай II, держащий в одной руке японскую вазу, а в другой обнаженную саблю.¹²² Организационный комитет намеревался издать на гектографе и другую карикатуру, изображавшую медведя (под ним подразумевался Порт-Артур), сидящего на шесте и обстреливаемого японцами. Эта карикатура была напечатана в румынской газете «Адеверул» (№ 5237) и также передана издательской группе комитета П. Гросулом. При обыске в апреле 1904 г. у студента В. Истомина был найден указанный номер «Адеверула» с карикатурой, которую издательская группа не успела размножить.¹²³

Организационный комитет студентов-ветеринаров издавал также воззвания на эстонском языке, предназначенные для местного населения. В частности, он выпустил в свет и распространил в городе прокламацию «Патриотический грабеж», в основу которой был положен перевод статьи из «Искры», где осуждалась Русско-японская война.¹²⁴

За П. Гросулом был установлен негласный надзор полиции. В данных полицейского наблюдения за ним за 1904 г. отмечалось: «Агитировал по устройству студенческих беспорядков, крайне революционного направления».¹²⁵ Точно также и в 1905 г. П. Гросул попал в составленный жандармами список «лиц крайне революционного направления», действовавших в Тарту.¹²⁶ К сожалению, более подробных сведений об его революционной деятельности здесь в конце 1904 — в 1905 г. не сохранилось. Жандармские документы лишь фиксируют его перемещения как лица, находившегося под полицейским надзором, из Тарту в Кишинев и обратно.¹²⁷

В студенческих выступлениях тех лет в Тарту принимал участие и другой студент-бессарабец — М. Брашеван. 4 февраля 1905 г. состоялась общая сходка студентов Ветеринарного института, на которой было решено прекратить занятия. В постановлении сходки указывалось, что царизм ведет страну к развалу, совершенно необходима перемена образа правления и одним из средств в борьбе за это является забастовка. На сходке имело

¹²¹ ЦГАОР, ф. ДП-7, 1904 г., ед. хр. 1330, л. 36.

¹²² Там же, л. 36—36 об.

¹²³ Там же, лл. 47, 52.

¹²⁴ Там же, лл. 5—9, 38—38 об. и след.

¹²⁵ ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1904 г., ед. хр. 1300, ч. 36, л. 123.

¹²⁶ ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1905 г., ед. хр. 1800, ч. 59, л. 8.

¹²⁷ ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1906 г., ед. хр. 622, лл. 1—2.

место несколько очень резких по форме революционных выступлений, среди них жандармами особо была отмечена речь М. Брашевана.¹²⁸

В Тарту не забывали и об участниках студенческих выступлений 1902 г. 23 февраля 1904 г. начальник Лифляндского губернского жандармского управления донес в Департамент полиции, что в студенческой столовой «Конкордия», которая была одним из основных мест встреч и сходов революционного тартуского студенчества, на днях обсуждался вопрос о подаче прошения властям с просьбой перевести высланного в Архангельскую губернию В. Оатула под гласный надзор полиции на родину, потому что северный климат губителен для его здоровья.¹²⁹

Что касается деятельности Бессарабского землячества в 1903—1908 гг., то имеющиеся у нас сведения о ней крайне скудны. По крайней мере, существенной роли в общественной и революционной борьбе тартуского студенчества тех лет оно больше не играло.

До Первой русской революции Бессарабское землячество, как и другие подобного рода организации местного студенчества, могло существовать только нелегально. Легализовано оно было лишь в начале 1909 г.

30 января 1909 г. Совет университета утвердил устав Бессарабского землячества, представленный за подписью 20 членов-учредителей (в их числе П. Арвентьев, А. Баконский, Н. Гобжила, К. Гоян, А. Гроппа, Б. Епури, А. Карлатян, И. Лунга, Г. Морощанов, Ф. Подгурский, Г. и С. Продан, П. Тутован, С. Хондру и др.)¹³⁰

«Бессарабское землячество имеет целью взаимную моральную и материальную поддержку земляков. Для этого оно: а) поручает отдельным своим членам составление рефератов, докладов и пр. на темы, интересующие земляков; в) выдает студы из земляческой массы», — гласил первый параграф «Устава».

Членами землячества могли быть только бессарабцы — студенты Тартуского университета. Новые члены принимались в его состав на общем собрании простым большинством голосов по представлению поручительства двух членов землячества.

Все дела землячества по уставу должны были решаться на земляческих собраниях, которые подразделялись на очередные и экстренные. Очередные собрания предусматривались каждый месяц. Для руководства землячеством на каждое полугодие избиралось бюро, состоявшее из председателя, товарища председателя и кассира (он же секретарь). Члены землячества обязаны были платить небольшие членские взносы. При организации

¹²⁸ ЦГАОР, ф. ДП. 00, 1905 г., ед. хр. 3, ч. 45, лл. 5 об. — 6.

¹²⁹ ЦГИА ЭССР, ф. 404, оп. 1, ед. хр. 4018, лл. 52 об. — 53.

¹³⁰ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 7, ед. хр. 715, лл. 1—2.

создавалась касса, из которой должны были выдаваться ссуды нуждающимся членам землячества. Землячество имело свою печать.¹³¹

Из архива землячества до нас дошла только приходо-расходная книга. Она подтверждает, что организация существовала и до утверждения ее устава в январе 1909 г. Из приходо-расходной книги явствует, что членом землячества был и наш старый знакомый А. Гришков, в 1908 г. закончивший университет.¹³² Среди членов-учредителей легализованного землячества мы видим и другого участника «кружка Е. Теппан» и студенческих волнений 1902 г. — К. Гояна. Наконец, видным членом Бессарабского землячества в 1909—1911 гг. был А. Гроппа. Все эти факты подтверждают, что между нелегальным Бессарабским землячеством и легализованной в 1909 г. организацией была прямая преемственность, точнее это было одно и то же объединение.

Бессарабское землячество было немногочисленным: так, в осеннем семестре 1910 г. в нем числилось 17 человек, а в осеннем семестре 1911 г. — лишь 12.¹³³ Председателем землячества был студент Георгий Морозанов.¹³⁴ Организация, видимо, не имела своего помещения, потому что местом собраний землячества в отчетах ректору указывается университет. Если судить по отчетам, то главным предметом деятельности землячества было оказание материальной помощи нуждающимся студентам-бессарабцам. С этой целью в Бессарабии был организован сбор пожертвований. Небольшие суммы в кассу организации присылали и бывшие члены землячества, в частности А. Гришков.¹³⁵

Но, видимо, деятельность Бессарабского землячества не ограничивалась этим. Подобно другим тартуским студенческим организациям такого рода, на его заседаниях читались доклады на общественные и литературные темы. Землячество устраивало литературные вечера, диспуты, музыкальные вечеринки. Поскольку молдаване составляли абсолютное большинство членов землячества, то на его собраниях и вечерах преимущественное внимание уделялось вопросам молдавской и румынской культуры.

¹³¹ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 7, ед. хр. 715, лл. 1—2.

¹³² ЦГИА ЭССР, ф. 2662, оп. 1, ед. хр. 1, лл. 2—2 об.

¹³³ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 7, ед. хр. 715, лл. 3, 8.

¹³⁴ Георгий Николаевич Морозанов родился в 1886 г. в с. Бранешты Ясского уезда в семье псаломщика; был приписан к с. Куконешты Бельцкого уезда Бессарабской губернии. По завершению курса Единецкого духовного училища в 1900 г. поступил в Кишиневскую духовную семинарию, которую закончил в 1906 г. В 1907—1915 гг. — студент историко-филологического факультета Юрьевского университета, окончил его со званием действительного студента истории (см. личное дело — ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 1, ед. хр. 18218 и 18219).

¹³⁵ ЦГИА ЭССР, ф. 2662, оп. 1, ед. хр. 1, лл. 2 об., 4.

В революционных выступлениях тартуского студенчества члены Бессарабского землячества — не в пример членам Общества русских студентов, Грузинского и Армянского землячества и Общества кавказских студентов — и в рассматриваемый период активного участия не принимали.

В конце 1912 г. Бессарабское землячество прекратило свое существование, что явствует из заявления ректору университета от имени бюро землячества 31 октября 1912 г. Бюро сдало ректору печать, книгу протоколов, квитанционную книжку, приходо-расходную книгу и наличную кассу, в которой к этому моменту насчитывалось всего 28 рублей 5 копеек. Эта сумма должна была быть использована для выдачи пособия нуждающимся студентам-бессарабцам.¹³⁶

Подведем некоторые итоги.

Студенты-молдаване сыграли немаловажную роль в истории революционного движения тартуского студенчества на стыке двух столетий — прошлого и нынешнего. Бессарабское землячество, в 1901—1902 гг. тесно связанное с руководящим центром студенческого движения — Союзным Советом дерптских объединенных землячеств и организаций, в этот период составляло авангард местного революционного студенчества. Его члены принимали самое деятельное участие во всех его акциях. Причем особенно важно, что им одним из первых удалось установить постоянные контакты с коренным населением края — эстонцами. Напомним, что Е. Теппан — первая известная нам эстонская революционерка. Существенно и то, что Бессарабскому землячеству удалось наладить столь необходимые связи с заграницей для получения революционной литературы.

К сожалению, в истории эстонско-молдавских революционных связей многое еще нуждается в дополнительных исследованиях: не ясен ряд моментов в общении между Бухарестом, Кишиневом и Тарту, не до конца ясен нам и идеологический облик Бессарабского землячества в 1901—1902 гг.¹³⁷ и т. д.

¹³⁶ ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 7, ед. хр. 715, л. 9.

¹³⁷ Можно лишь отметить еще интерес некоторых членов землячества к народникам и их предшественникам. Так, у И. Пеливана жандармы нашли записи с краткими сведениями о деятельности долгушинцев, кружка чайковцев, Чернышевского, Герцена, Бакунина, Ковалевской, Веры Засулич, Желябова, Перовской, Кибальчича, Рысакова и других (ЦГАОР, ф. ДП-7, 1902 г., ед. хр. 174, лл. 259 об. — 260).

BESSARAABIA ÜLIÕPILASED TARTUS JA NENDE OSAVÕTT KOHALIKUST REVOLUTSIOONILISEST LIIKUMISEST

S. Issakov

Resümee

Sajandi vahetusel õppis Tartu ülikoolis ja veterinaariainstituudis rohkem kui 200 üliõpilast Bessaraabiast, nende seas ka palju moldaavlasi.

1900. aasta algul loodi illegaalne Bessaraabia üliõpilaste koondis («Zemljatšestvo»). Selle juures oli ka raamatukogu. Koondis organiseeris kirjandus- ja vaidlusõhtuid ühiskondlik-poliitilistel teemadel. Aktiivselt võeti osa revolutsioonilisest liikumisest. Bessaraabia üliõpilaste koondis oli seotud Tartu üliõpilaskonna keskse organi — Dorpati Ühendatud Üliõpilaskoondiste ja Organisatsioonide Liitnõukoguga. 1901.—1902. a. asus Bessaraabia üliõpilaskoondis ühes liitnõukogu korteris. Siia toodi keelatud kirjandust teistest Venemaa linnadest, eriti Peterburist. Bessaraabia üliõpilaskoondise liikmed paljundasid ja levitasid liitnõukogu üleskutseid, nende hulgas ka eestikeelseid. Bessaraablastest üliõpilased olid ühed esimesed, kellel õnnestus otsesid sidemeid luua kohaliku elanikkonnaga (E. Teppan). Üliõpilaskonna liikmed võtsid osa 1901.—1902. a. üliõpilasrahutuste organiseerimisest ja läbiviimisest. Välismaise illegaalse revolutsioonilise kirjanduse saamiseks loodi sidemed Bessaraabia Üliõpilaste Ühinguga Bukarestis ja rumeenia rühmitusega «Bessaraablane», kuhu kuulusid Z. Arbure-Rally, C. Dobrogeanu-Gherea jt. Viimatimainitud rühmituse liikmed levitasid natsionalistlikke ideid ja nende püüdlused liita Bessaraabia Rumeeniaga leidsid pooldajaid ka Tartus. 1902. a. algul saabus Rumeeniast saadeti välismaiseid revolutsioonilisi väljaandeid, sealhulgas ka sotsiaal-demokraatliku sisuga. Veterinaariainstituudi üliõpilane F. Platonov tõi Kišinjovist šapirograafi ja arvatavasti lõi ka sidemed Kišinjovi VSDTP Komiteega. 1902. a. veebruaris koondise liikmed arreteeriti ja neile määrati karistus.

1903.—1905. a. oli üheks revolutsioonilise liikumise juhiks Tartu veterinaariainstituudis moldaavlane P. Grossul.

Varsti pärast 1902. a. arreteerimist Bessaraabia üliõpilaskoondise tegevus taastus, küll aga kodanlik-natsionalistlikest ideedest kantuna. 1909. a. muutus ta legaalseks ja eksisteeris kuni 1912. a., märkimisväärtset osa Tartu ühisondlikus elus etendamata.

BESSARABIAN STUDENTS IN TARTU AND THEIR ROLE IN THE LOCAL REVOLUTIONARY MOVEMENT

S. Issakov

S u m m a r y

At the end of the 19th and the beginning of the 20th century over two hundred students from Bessarabia, many of whom were Moldavians by nationality, were making their studies at the University and the Veterinary Institute at Tartu.

Early in 1900 an underground Bessarabian National Society (German *Landsmannschaft*) was founded here. It also possessed a library. The Society organised literary evenings and held debates on social and political subjects. At the same time the Bessarabian students took an active part in the local revolutionary movement. The Bessarabian Society had close contacts with the Union Council of the United National Societies and Organisations of Tartu, which played the leading role in local student life. In 1901—1902 the National Society was housed in one of the flats belonging to the Union Council. It was at this address that illegal literature from other Russian towns, especially from St. Petersburg, was received. Members of the Bessarabian National Society hectographed and distributed the proclamations issued by the Union Council, including those written in the Estonian language. Bessarabian students were among the first to establish direct contact with the local Estonian population (E. Teppan). Members of the Society were instrumental in preparing and carrying out the student disturbances of 1901—1902. In order to receive illegal revolutionary literature from abroad they entered into contact with the Society of Bessarabian Students in Bucharest and with the Rumanian grouping called The Bessarabian, in which Z. Arbure-Ralli, C. Dobrogeanu-Gherea and others were active. This group was trying to lead Bessarabian students onto the road of Rumanian nationalism and the idea of uniting Bessarabia with Rumania also found some support among the members of the National Society at Tartu. At the beginning of 1902 they received from Rumania a consignment of foreign revolutionary publications, including also social-democratic literature. F. Platonov, a student of the Veterinary Institute, brought from Kishinev a duplicating machine and in all likelihood established contact with the Kishinev Committee of the Russian Social-Democratic Workers' Party. In February 1902 the members of the National Society were arrested and sentenced for varying periods of time to prison and even exile.

In 1903—1905 one of the leaders of the revolutionary students at the veterinary Institute was P. Grosul, a Moldavian.

-2-

Soon after its defeat in February 1902 the Bessarabian National Society was re-established, but now it took up bourgeois nationalistic positions. In 1909 the Society was granted legal status and although it continued its activities up to 1912 it no longer played such an important part in the social life of the town as it had done before.

PÄRNU EESTI PÖLLUMEESTE SELTSI TEGEVUSEST AASTATEL 1870—1881

A. Raendi

Tartu Linnamuuseum

Eesti rahvuslikku liikumist iseloomustab mitmesuguste rahvuslike organisatsioonide teke. Nende hulka kuuluvad ka põllumeeste seltsid. Vanimateks on Tartu, Pärnu ja Viljandi eesti põllumeeste seltsid. Seltsid etendasid küllaltki olulist osa uute majandamisviiside propageerimisel ja rahvusliku mõtte ning ise-teadvuse tõstmisel. Käesolev artikkel püüab analüüsida Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi tegevust, anda temale hinnang ja võrrelda ta tööd teiste varasemate eesti põllumeeste seltside tööga. Pärnu seltsis tegutses eesti rahvusliku liikumise väljapaistev tegelane — radikaalse tiiva juht Carl Robert Jakobson. Võib eeldada, et tema isiksus ja mitmepalgeline tegevus jättis jälje seltsi ellu.

Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi toimetuste ja ettevõtmiste jälgimisel on oluliseks allikaks seltsi protokolliraamat, mis haarab ajavahemiku seltsi rajamisest 1870. a. kuni aastani 1888. Ainukeseks trükitud ülevaateks on jäänud 1925. a. ilmunud M. Laarmani lühiülevaade «1870—1925. Jooni Pärnu Põllumeeste Seltsi minevikust», mis konspektiivselt kirjeldab seltsi tegevuse peamisi etappe.¹ Üksikasjalisemat valgustamist on leidnud C. R. Jakobsoni tegevus põllumehena ja põllumeeste seltsides, nende hulgas ka Pärnu seltsis. Üsna põhjaliku ülevaate Jakobsonist kui põllumehest annab A. Käbin teoses «C. R. Jakobson kui eesti põllumeeste juht».² A. Käbin on püüdnud näidata Jakobsoni kodanlike põllumeeste kogude ideelise eelkäijana. Sellist kontseptsiooni ei saa õigeks lugeda, kuid sealjuures analüüsib A. Käbin võrdlemisi asjalikult Jakobsoni põllumajanduslikke vaateid. E. Janseni ja R. Põldmäe lühimonograafias «Carl Robert

¹ M. Laarman. 1870—1925. Jooni Pärnu Põllumeeste Seltsi minevikust. Pärnu, 1925 (edaspidi: Laarman).

² A. Käbin. Carl Robert Jakobson kui eesti põllumeeste juht. Tallinn, 1933.

Jakobson» on eripeatükk «Ühiskonnategelasena ja põllumehena kodumaal (1871—1882)», mis samuti üldjoontes tutvustab C. R. Jakobsoni seisukohti põllumajanduslikes küsimustes.³

Seltsi esimesed tegevusaastad

Mis puutub Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi asutamise eel- loosse, siis on selle kohta teada vaid mõned üldised faktid. Kõik säilinud andmed viitavad, et põllumeeste seltside rajamise mõt- tega tegeles Pärnumaalt Tori vallast pärinev talupoeg Jaan Tam- man, kes seltsi asutamise ideed ümberkaudsete talupoegade hulgas propageeris ja nendega nõu pidas. J. Tammann koostas Vändra tummadekooli õpetaja J. Egloni abiga esialgse seltsi põhikirja ja andis selle läbivaatamiseks J. V. Jannsenile. Tema kätte jäi projekt mõneks ajaks seisma. Jannseni siirdumisega Tartusse asi venis. Jannsen suhtus põllumeeste seltside rajamisse pooldavalt. Ta koostas Tartus ühe seltsi asemel kahe seltsi — Pärnu ja Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi — põhikirjad ja saatis need kinnitamisele. Mõlemate seltside põhikirjad kinnitati väikese ajalise erinevusega: Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi põhikiri 1. märtsil 1870. a. ja Pärnu oma 3. sept. 1870. a., nii et need organisatsioonid alustasid tegevust ainult pooleaastase vahe- maaga. Ei ole juhuslik, et esimesed eesti põllumeeste seltsid alustasid tegevust just Lõuna-Eestis, s. o. enamarenenud ja majanduslikult jõukamal Liivimaal, kus esimesi edusamme tegi talude päriseks ostmine. Ostutalude majandamisel tundsid ärksa- mad talupojad puudust teadmistest. Selles tulebki otsida põhjust seltside teokssaamisel.

Pärnu seltsi asutajad on teada. Nende nimed on trükitud 1871. a. avaldatud põhikirja lõpus. Sealt nähtub, et valdava ena- muse liikmeskonnast moodustasid Pärnu ümbruse ja Tori ning Vändra kihelkondade taluperemehed. Seltsi kuulus veel kooliõpe- tajaid, mõned kohalikud kaupmehed, paar köstrit ja pastorit, mõisarentnikke ning linna käsitöölisi. Põhikirja järgi oli asuta- jaid 136. See arv võis tegelikult ka suurem olla, sest näiteks aja- lehes «Eesti Põllumees» avaldatud artikkel väidab kindlalt, et juba enne loapalumist oli seltsi liikmeks end üles andnud 144 põllumeest, kellele lisandus veel 30.⁴ Nii et kokku siis 174 lii- get. Ajaleht lisab, et see on rohkem kui Tartus. Seltsi asutajaks tuleb lugeda Jaan Tammannit. Eespool mainitud ajaleheartiklis on otseselt öeldud, et seltsi isa on Jaan Tamman (artikli autoriks on tõenäoliselt J. V. Jannsen). Ka Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi

³ E. Jansen, R. Põldmäe. Carl Robert Jakobson. Tallinn, 1968.

⁴ «Eesti Põllumees», 1970, nr. 11.

esimese koosoleku protokollis on, et avakõne pidas seltsi asutaja J. Tammann.⁵

Seltsi juhatus valiti teisel koosolekul 11. jaanuaril 1871. a. Salajastel hääletamistel sai presidendiks Väandra tummadekooli õpetaja J. Eglon, abideks J. Tammann ja Pärnu köster C. Lorenzon, kirjutajaks Tori köster A. Habicht.

Oma kosseisult oli Pärnu selts märksa ühelaadsem selles suhtes, et siin puudusid esialgu eesti intelligentsi väljapaistvad, juba üle Eesti tuntuks saanud või esile pürgivad tegelased, kes tegutsesid Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis juba esimestest koosolekutest peale, nagu näiteks J. V. Jannsen, C. R. Jakobson, J. Hurt ja mitmed teised Tartu ärksamas miljöös progressiivsema mõttelaadi omandanud isikud. On selge, et see avaldas mõju seltside tegevuse üldsuundadele. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis, vaatamata tema asutaja ja esimese presidendi J. V. Jannseni konservatiivsele tegutsemisele, võttis juba algusest peale maad ühiskonnakriitiline hoiak, mis väljendus teravates sõnavõttudes seltsi koosolekutel ja abinõude otsimises võitluseks pärisorjuslike igandite vastu. See kindel suund läbis Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi ettevõtmisi.

Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi esimestel tegevusaastatel ei saa täheldada kohalikke olusid kritiseerivat joont. Vastupidi, tundub, et seltsi juhatusse olid sattunud kas konservatiivse mõttelaadiga või ühiskondliku julgusega mitte silmapaistvad ja liiga tagasihoidlikud tegelased. Köstritelt C. Lorenzonilt ja A. Habichtilt ei saanudki midagi muud oodata kui truualamlikkust oma ülemustele. Pärnu ümbruse köstreid, nende hulgas on nimeliselt ära mainitud ka C. Lorenzon ja A. Habicht, iseloomustas J. Eglon ise ühes kirjas C. R. Jakobsonile 20. det. 1868. a.⁶ Nende suhtumine talupoegadesse olla kõrk, talupoegade kohta tavatsevat nad öelda oma vigases saksa keeles: „Verpfuchter Pauer, wer will sich mit solchem Pack befassen!“ J. Egloni kohta peab ütleva, et tal puudus võitlejavaim. Oma ühiskondliku tegevuse algul, eriti Kanepi kihelkonnakoolis õpetamise perioodil, oli Eglon oma vaadetelt küllaltki vabameelne. Nimelt tõlkis Eglon 60. aastatel läti rahvusliku liikumise tegelase K. Valdemärsi töö „Baltische, namentlich livländische Bauernzustände“, mis ilmus Leipzigis 1862. a., eesti keelde. Tõlge ringles talupoegade hulgas käsikirjana. Eglon oli uue kirjaviisi pooldaja, võitles eesti keele laialdasema kasutamise eest. Kuid Eglon sai oma tegevuse eest «õppetunni». Valdemärsi töö tõlkimise pärast viibis ta vanglas eluurimise all ja vaatamata sellele, et «süü» jäi kindlaks

⁵ Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi protokollid. Pärnu Koduloomuuseum 2153, lk. 1 (edaspidi: PEPS-i protokollid).

Ar. 916

⁶ KM KO, koopiaid 158: 2, l. 10/44.

tegemata, vallandati ta Kanepi kihelkonnakooli õpetaja kohalt. Kohtus nimetati Egloni „Volksaufwiegler“. Egloni vallandamises oli oma osa Kanepi pastoril Holstil, eesti seltside kurjemal vaenlasel. Egloni ees jäid suletuks kõikide kihelkonnakoolide ukсед. Vaevu õnnestus tal saada Vändra tummadekooli, Eestis esimese sellelaadse kooli õpetajakoht. Sellest ajast alates muutus Eglon ettevaatlikuks ja püüdis hoiduda lahkkelidest sakslastega.

J. Tammannit on Eglon nimetanud «eht eestimeheks», kuigi Tammann omakorda sõltus õigeusu preestritest (Tammann oli ehitusettevõtja, tegeles vene kirikute ehitamisega) ja ei võinud samuti rahvusliku meelsuse poolest eriti silma torgata.

Selline juhtkond summutas täiesti ootuspäraselt koosolekutel stiihiliselt tekkinud rahulolematuse puhangud, lämmatades juba eos kõik plaanid ja mõtted, mis tekkisid vajadusest mingilgi moel leevendada majanduslikke raskusi ja ebavõrdsust. Ülaltoodut illustreerib ja kinnitab hulk vahejuhtumeid, mis leidsid aset üsna seltsi tegevuse hakul. 1871. a. 30. augustil esines president Eglon koosolekul ülevaatega Balti kubermangude kesknäitusest Riias. Ta tuli järeldusele, et eesti talupoegadele ei saa soovitada suuri välismaa lehmi, sest need vajavad häid söötasid, mis omakorda tingivad vajaduse parandada heinamaid. Talupoegade enamusel pole see aga lühikeste rendiaegade või suure võlakoorma tõttu võimalik. Kuulajate hulgast küsiti, kus on siis väljapääs. Eglon vastas, et seltsi ülesanne polegi seda otsida: «See ei ole seltsi asi, vaid iga mehe oma tööd ja jõud, tema püüdmine ja kokkuhoidmine.»⁷

Siit nähtub selgesti, et seltsi juhtkond tahtis liikmeid eemal hoida ühiskondlike olude kritiseerimisest. Ka järgneval koosolekul (sama aasta 18. oktoobril) oli vahejuhtum, kust võib välja lugeda kitsikuses vaevleva eesti talupoja püüdu leida just seltsist abi. Jällegi segati Egloni kõnele vahele. Ta rääkis seekord viljapuaaedadest ja nende kasust. Protokollist võib lugeda, et lugu arenes järgmiselt: «... aga seal hüüdis üks seltsiliige: «Kellele peame tegema? Oleme kõik rendiperemehed: tema täna, tuleb ehk juba homme teine peremees, ja meie pole oma tööst lõikust saanud, peame kõik teisele jätma, jah, kui meie pärisperemehed oleksime!»⁸ Vahejuhtum lõppes niisama viljatult. See liin, kus seltsi lihtliikmed püüavad leida seltsist vastust ja abi oma igapäevastele muredele, jätkub mõnda aega, kuid konkreetset väljapääsu ei leita. Seltsi juhtkond ei ilmuta selleks mingit initsiatiivi. Ka järgnev koosolek kinnitab veel kord, et lihtliikmed ei jätnud lootust, et selts nende eest välja astuks. Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi koosolekul 22. nov. 1871. a. nõudis Eglon vastust küsimusele, kes seltsi liikmetest on asunud karjamaade

⁷ PEPS-i protokollid, lk. 13.

⁸ Sealsamas, lk. 14.

parandamisele, mida selts on korduvalt soovitanud. Vastus kõlas: ei keegi, sest kui karjamaid parandada, tõstab mõisnik renti, pärisperemeestel on aga võlad kaelas. Ka seekord oli president Egloni vastus vähelohutav, sest ainukese abimehena soovitas ta jumalat: «Jumal tahab ju hoolast tööd õnnistada ja aeg võib kõik takistavad asjad parandada.»⁹ Kuni 1874. ., s. t. kogu seltsi esimese tegevusetapi vältel, mil presidendiks sai C. R. Jakobson, ei saa täheldada, et muutuks seltsis juurdunud joon.

Samal perioodil oli aga Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis tunda vabamat mõttelaadi, astuti ka praktilisi samme, et võimaluse piires mõnevõrragi kergendada eesti põllupidajate olukorda. Nii saatis Tartu selts kirjad Liivimaa Maanõunike Kolleegiumile nõudega jaotada teedetegevemise kohustus mõisa- ja talumaade vahel ja võtta tarvitusele abinõud hobusevarguse tõkestamiseks. C. R. Jakobson hindas sel ajal Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsis valitsevat olukorda paremaks, võrreldes Tartu Eesti Põllumeeste Seltsiga, sest esimeses ei tulnud nii selgesti esile sakslaste katsed allutada põllumeeste seltsid oma mõjule. Ta kirjutas Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi liikmele M. Mitile, et Pärnu seltsis on «... väga mõnus vaim valitsemas, nagu nüüd oma silmaga nägin... Pärnu selts on ka Tartu seltsist mitmes tükis ees... ja ehk küll peaaegu muud suuremat ei sünni, kui seda, mis Eglonist välja läheb (seal ei ole peaaegu ühtegi koolitatud meest), siiski harjuvad seltsi liikmed sel viisil ise oma asju toimetama...»¹⁰ Nüüd, ajaloolises tagasivaates, võib mõlemate seltside algusperioodi võrreldes ütelda, et kuni Jakobsoni presidendiks saamiseni Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsis 1874. a. oli Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi tegevus siiski kindlasuunalisem ja jõudsam, vaatamata saksasõbralike liikmete aktiivsele vastutegutsemisele.

Vaadeldes, mida uut suutis selts sellel perioodil korda saata. Esimesel tegevusaastal (detsembrist 1870 kuni detsembrini 1871) käidi koos 10 korral ja peeti 13 kõnet.¹¹ Võrdluseks: Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis esitati esimesel tegevusaastal 22 kõnet.¹² Pärnu seltsi kõnedest oli 11 enam-vähem põllumajanduslikel teemadel ja vaid kaks muudele küsimustele pühendatud: Egloni moraalitsev ettekanne teemal «Meie aegse noorrahva elu on kogunisti raiskus» ja C. Banki esinemine, mis propageeris tulekahju tasumise kassat ja matusekassat. Mõlematele võib anda hinnangu kui mittevajalikele. Põllumajanduslike küsimuste käsitlemisel oli olukord parem. See on ka loomulik, sest tegemist oli põllumeeste kutseühinguga. Siin võib esile tõsta seltsi liikmete

⁹ PEPS-i protokollid, lk. 17.

¹⁰ «Eesti Kirjandus», 1906. C. R. Jakobson M. Mitile 12. VII 1871. a., lk. 174—175.

¹¹ PEPS-i protokollid, lk. 20.

¹² ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 243, l. 1.

poolt peetud ettekandeid nagu «Karja- ja pudulojste kasust», «Millal on kõige parem aeg põldu künda», kus lektor soovitas võimalikult varast kündi, kui põld on veel märg. Ta juhtis veel tähelepanu sügavale ja korrapärasele künnile. Heatasemeline oli kahtlemata C. R. Jakobsoni loeng «Hobustest» (selle esitas Jakobson 14. VI 1871. a. esimest korda Pärnu seltsis kui külalisesineja). Väljastpoolt oli lektoriks palutud J. V. Jannsen, kes kandis ette loengu «Põllumeeste olemisest». Ta rõhutas, et põllu- ja vaimuharimine peavad käima käsikäes — põllumees peab olema kursis kõige uuega, käesoleval ajal aga eriti karjakasvatusega.

Järgnevatel aastatel kõnepidamise olukord paranes, see pidigi paremaks muutuma, sest esimene aasta oli hoovõtu ja harjumise aasta. Positiivse asjaoluna tuleb siin arvesse, et a. 1872—1873 oli seltsis üsna sagedaseks külaliseks C. R. Jakobson, kes 1872. a. lõpul valiti seltsi auliikmeks.¹³ Jakobsoni selged ja loogilised kõned äratasid huvi ja tõmbasid koosolekutele uusi kuulajaid. Mitmete tema kõnede kohta on protokollides märgitud, et nendest said kuulajad «väga palju uusi asju kuulda.»¹⁴ Eriti huvipakkuvaks kujunesid Jakobsoni ettekanded teemadel, mis käsitlesid talude päriseksostu ja põllumeeste seltside eesmäärke ja võimalusi. Kõnede arv jäi samaks: 1872. a. peeti 10 kõnet, 1873. a. — 11, nendest langes Jakobsoni arvele juba 7.¹⁵ Protokollide põhjal võib järeldada, et esinemised olid muutunud märksa sisukamateks ja huvipakkumateks. Esimeseks praktiliseks sammuks tuleks lugeda kolme välismaa raudsaha, mis abipresident A. Madisson oli omal kulul muretsenud, tutvustamist seltsi liikmetele ja nende mahamüümist liikmetevahelisel oksjonil. Järgnevatel koosolekudel demonstreeriti raudäkke mudelit, tehti proovi Riistast tellitud võitgemise masinaga ning tutvustati linaropsimise masinat, mille selts oli Tartust omal kulul lasknud kohale toimetada. Muudest Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi algatustest ja ettevõtmistest tuleks veel mainida raamatukogu asutamist, delegaatidena osavõttu Riia ja Tartu põllumajanduse näitustest, Toris ja Väandras tütarlaste kihelkonnakooli asutamise mõtte algatust ning põllutöö ja riigimaade ministeeriumile (selle järelepärimise peale) märgukirja saatmist põlluharimise edendamist takistavate asjaolude kohta.¹⁶ Kiri on koostatud väga veenvalt. Tõestati arvuliste näidetega, et kõikides renditaludes ületavad väljaminekud sissetulekud, mis toob kaasa talude laostumise. Kuidagi suudetakse edasi eksisteerida, sest puudujääke püütakse katta voores käimisel saadavatest tuludest, kurnatakse liigselt põlde jm. Juhtiti tähelepanu talude ostuhindade tõusule, mille tagajärjel kasvab ka võlakoorem, sest ostusummast suudeti kohe tasuda ainult tühine

¹³ PEPS-i protokollid, lk. 31.

¹⁴ Sealsamas, lk. 31.

¹⁵ Sealsamas, lk. 23 jj.

¹⁶ Laarman, lk. 5.

osa. Nii vaevleb ostja võlgade käes ja edaspidi ka tema pärijad. Olukorra parandamiseks tegi selts ettepaneku määrata valitsuse poolt kindlaks maa ostu- ja rendihinnad ning rajada põllupidajate teadmiste laiendamiseks põllutöökoole.¹⁷

Niisugused on esimeste aastate saavutused, kuid tundub, et need ei olnud kaugeltki maksimaalsed ning ei suutnud seltsi koosolekutele küllaldaselt liikmeid kokku tõmmata. Tavaliselt oli koosolekutest osavõtjaid 30—50 inimest, kuid oli ka koosolekuid, mis jäid ära kokkutulnute vähesuse tõttu.

16. dets. 1873. a. toimus seltsi elus oluline muudatus. Presidendiks valiti C. R. Jakobson, kes 1873. a. lõpul oli omandanud Kurgja talu Vändra kihelkonnas. Valimiste kohta on protokollis öeldud, et «ühest suust nõudis selts, et auliige C. R. Jakobson presidendiks peaks heitma.»¹⁸ Abideks jäid endine president J. Eglon ja J. Tammann.

Seltsi tegevus C. R. Jakobsoni juhtimisel

Loenguline tegevus

C. R. Jakobsoniga oli selts saanud endale andeka rahvatribuuni ja väljapaistva oraatori, kes tõi uut hoogu ja vaheldust seltsi küllaltki ühepalgelistesse elu. Jakobsoni anne ja tahtmine kaasa lüüa rahvaharimise söötis põllumeeste seltside kaudu paistis eriti silma tema presidendiks oleku esimestel aastatel, mil tal oli teisi ühiskondlikke kohustusi veel vähe. Näiteks kolmel esimesel aastal (1874—1876) valmistas Jakobson ette ja pidas seltsis 41 kõnet, nendest 31 põllumajanduslikel teemadel, s. o. alal, mis talle nüüd oli muutunud peategevusalaks. Esimesed põllumajanduslikud kõned pidas Jakobson teoreetikuna ja alles Kurgja talu pidades sai ta oma teoreetilisi teadmisi järele proovida. Suure talu majandamine nõudis oskusi, nii et põllumajanduslike teoste uurimine ja nende rakendamine tegelikkuses tuli kasuks nii seltsile kui ka Jakobsonile endale. Alates 1877. a. vähenes mõnevõrra Jakobsoni aktiivsus, loengute arv aastas kõikus kahest kuni viie-kuueni. Seltsi protokolliraamatust ilmneb, et Jakobson pidas Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsis ajavahemikul 1874—1881, mil ta oli presidendiks, 68 pikka kõnet. Kõnede suhtes madalseisu aastateks olid 1878 ja 1879. Sellele leidub seletus, sest alates 1878. a. hakkas Jakobson ajalehte «Sakala» toimetama. Eespool mainitud pikematele kõnedele lisandusid veel arvukad «tervituskõned», informatsioonilised teadaanded ja vastamised küsimustele. 8 aasta jooksul, mil seisis Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi eesotsas, puudus ta seltsi koosolekutel ainult 9 korda, koosolekud aga toimusid 8—10 korda aastas, siia tuleb

¹⁷ KM KO, F. 88, M. 6, lk. 259 jj.

¹⁸ PEPS-i protokollid, lk. 54.

veel lisada eestseisuse kooskäimised. Kurgjalt Pärnu oli aga ligi 60 versta.

Vaadeldes Jakobsoni kõnede temaatikat Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsis, näeme, et enamik käsitleb puht-põllumajanduslikke või põllumajandusega tihedalt seotud küsimusi. Eespool mainitud 68 loengust saab ainult 10 tõlgitseda kui mittepõllumajanduslikke või sellega nõrgas seoses olevaid. Sellisteks olid näiteks «Üleüldisest väeteenistusest», «Rõuge kihelkonna tütarlaste koolist», «Kuidas inimene kaua võib elada», «Soome maast ja rahvast», veel kord «Soome maast», «Priiusest ja sest tulust, mis priius meile on toonud», «Rahvariietest», «Aleksandri-kooli kuratooriumist», «Tartu Kirjameeste Seltsi lõhenemisest» jt. Ehkki tegemist ei olnud otseselt põllupidamise teemadega, olid need loengud ometi talurahvale kasulikud. Nii nagu kõik Jakobsoni ettevõtmised, teenisid needki loengud rahva silmaringi laiendamise eesmärki. Ta seadis eestlastele eeskujuks enamarenenud Soomet, tema rahvast, kultuuri ja põllupidamise viise; rõhutas majapidamise aluste õpetamise vajadust tütarlaste koolides; hoiatas mõisnike ja sakslaste katsete eest vähendada eestlaste iseseisvust ning priiust; kutsus üles ühtsusele eestlaste hulgas, eriti aga seltsides. Jakobson leidis alati võimalusi, et kõnedesse põimida aktuaalseid päevasündmusi ja neid kommenteerida. Sõnavõttud Aleksandri-kooli ja Kirjameeste Seltsi kohta näitavad, et rahvaliku liikumise probleemidega tegeldi ka põllumeeste seltsides, kutsudes seal esile ootuspärast poleemikat. Sellal olid põllumeeste seltsid Jakobsonile headeks tugipunktideks ja kohtadeks, kus ta sai levitada oma seisukohti ja leida neis poolehoidjaid rahvusliku liikumise demokraatliku suuna üritustele ja ideedele.

Valdav osa Jakobsoni esinemistest oli pühendatud, nii nagu põllumajanduslikus kutseühingus ka loomulik, kõige erinevamatele põllumajanduslikele küsimustele. Üldse peeti Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsis 1874.—1881. a. 120 suuremat ettekannet (arvestamata märkusi ja lühisõnavõtte), millest 68 langes Jakobsoni arvele. See moodustab 56,6%. Puht-põllumajandusliku sisuga kõnesid oli samal ajavahemikul 75, nendest Jakobsonilt 58, s. o. 77,3%. Üldse ulatus M. Laarmani andmetel Jakobsoni esinemiste arv Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsis üle 70.¹⁹ See arv on tegelikult isegi suurem, sest juba a-il 1870—1881 langes Jakobsoni arvele peaaegu 80 esinemist.

Eelnevast on näha, et just põllumajanduslike loengute pidamisel oli Jakobsonil seltsi elus täita eriti tähtis osa. Esinejaid muudel populaarteaduslikel teemadel võis leida kohalike kooliõpetajate hulgast, aga eestlasi põllumajanduse eriteadlasi Eestimaal sel ajal peaaegu ei olnudki, ainult mõned üksikud, needki pea-

¹⁹ M. Laarman. C. R. Jakobsoni töö jäljed Pärnumaal. Rmt.: Pärnumaa Põllumeeste sihid ja juhid. Pärnu, 1924, lk. 10.

miselt maamõõtjad. Kui Jakobsoni poolt peetud loengutele lisada juurde muud temalt lähtunud ettevõtmised, siis on näha, et umbes $\frac{2}{3}$ seltsi üritustest oli Jakobsoniga seotud. Eesti rahvajuhtide hulgas ei olnud sellel perioodil teisi väljapaistvaid tegelasi, kes oleksid nii suurt tähelepanu pööranud põllumeeste seltsidele ja nendes ise aktiivselt tegutsenud. Seetõttu on igati põhjendatud väide, et just Jakobsoni isik tõstis vaadeldaval perioodil Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi välja teiste eesti põllumeeste seltside hulgast. Tartu selts, kelle juhtkond 70. aastate keskpaigas märksa keskpärasem ja tagasihoidlikum, oli kompaktsem. Tartu seltsi demokraatlikule juhtkonnale oli suureks toeks ja edasilükkajaks kõigis ettevõetud üritustes seltsi lihtliikmete poolehoid ning aktiivne kaasatulek. Jakobson oli Pärnu seltsis väljapaistev isiksus, kes köitis seltsi liikmeid oma hoo ja ettevõtlikkusega, kuid organisatsiooni enamik liikmeid jäi võrdlemisi passiivseks. Vastupidiselt Pärnule oli Tartu seltsis tunda, et kõik ettevõtmised kasvasid välja lihtliikmete ettepanekutest. Pärnus tuli seltsi juhtimine ja ettevõtmiste korraldamine ainult ülaltpoolt. Selles oligi Pärnu seltsi nõrkus ja Tartu seesmine tugevus.

Vaatleme seltsis peetud põllumajandusega seotud kõnede temaatikat sellal, kui Jakobson oli presidendiks. 58 põllumajanduslikust ettekandest 7 langes looma- ja linnukasvatuse, 5 agrotehnika, 1 aianduse, 1 piimanduse, 3 mesinduse, 11 maaharimise ja uute maaparanduse võtete propageerimise, 1 põllutööriistade tutvustamise valdkonda. 25 ettekannet käsitlesid põllumajanduslikke näitusi, põllumeeste seltside ja põllupidajate ülesandeid ning põllumajanduse olukorda välismaal. Ülejäänud 4 esinemist olid muul viisil väikepõllupidajate elu ja majapidamisega seotud. Näiteks sellised loengud nagu «Põllumeeste minevikust», «Laiussist», «Praegusest hobuste ülelugemisest», «Koerast». 54 ettekannet õpetavad otseselt põllumehi, kuidas oma põldu harida ja karja edendada. Need 54 esinemist langevad küll 8 aastale, kuid ometi tuleb ühele aastale umbes 7 pikemat põllumajandustemaatilist kõnet. See tähendab, et igal koosolekul toimus sisukas põllumajanduslik loeng, sest Jakobsoni aegadel käidi koos 8–10 korda aastas, põhjusel, et liiga sagedased koosolekud polnud suurte vahemaade tõttu võimalikud. Nagu statistikast ilmneb, pidas algul seltsis enamiku loenguid C. R. Jakobson. Jakobsoni ettekanded olid kõrgetasemelised, sest nõudlikuna enese suhtes valmistas ta need põhjalikult ette, uurides vastavaid küsimusi välismaa eriajakirjandusest. On teada, et oma esinemistes toetus ta põllumajandusteadlaste A. Thaeri, J. Liebigi jt. töödele. Ta esinemine puhtteoreetiline põllumajanduslik töö «Teadus ja Seadus põllul» pälvis kõrge hinnangu Liivimaa Üldkasuliku ja Majandusliku Seltsi istungil 19. sept. 1870. a.²⁰ Edaspidi ta põllumajandus-

²⁰ «Baltische Wochenschrift», 1870, nr. 43.

like teadmiste pagas kasvas veelgi. Lektoritöö pearaskuse jäämise Jakobsonile põhjustasid ühelt poolt ta võimed, aga teiselt poolt ka asjaolu, et esialgu oli seltsis puudu haritud lektoritest. Nii näiteks pidas Jakobson 1874. a. Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsis 17 loengut, ülejäänud liikmed aga ainult 8. Samasugune proportsioon püsis ka 1875. a. — Jakobsoni poolt oli 11 kõnet, ülejäänud liikmetelt 4. Pikkamööda olukord muutus. Seda põhjustas eesti haritlaste arvu suurenemine, aga ka seltsi populaarsuse ning ta liikmete aktiivsuse tõus. 1878. a. alates suundus Jakobsoni peatahelepanu, seoses ajalehe «Sakala» ja Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi juhtimisega, Viljandile. Märkatavalt vähenes tema poolt Pärnu seltsis peetud loengute arv. Näiteks 1879. a. esines Jakobson 2 kõnega, 1880. a. 9 kõnega. Puudujaägi korvas teiste liikmete aktiivsus: 1879. a. 9 esinemist, 1880. a. 13.

Vaatleme, kes olid Jakobsoni kõrval produktiivsemateks lektoriteks. Loengute arvu poolest oli teisel kohal J. Eglon, kelle esinemised olid põhiliselt üldharidusliku suunaga. Heatasemeliste loengutega maaparanduse alalt paistis silma maamõõtja J. Toots. Neile järgnesid mõisavalitseja J. Mõttus, kooliõpetaja A. Hanson, vallakirjutaja G. Winkler ja mõned teised.

Käesolevas artiklis jääb piiratud mahu tõttu ära Jakobsoni põllumajanduslike vaadete analüüs. Jakobsoni teened põllumajanduses valitsenud vananenud seisukohtade reformeerimisel on hindamatud. Ei olnud peaaegu ühtegi põllumajanduslikku ala, mille kohta Jakobson ei esitanud oma «teaduse põhja peal» seisvaid seisukohti. Äärmiselt laia tegevusvälja tõttu — ta juhatas Pärnu ja Viljandi Eesti Põllumeeste Seltse, käis esinemas ja oli tihedais sidemeis teiste eesti põllumeeste seltsidega, valgustas ajalehes «Sakala» põllumajanduslikke küsimusi — kandusid Jakobsoni vaated laiadesse talurahvahulkadesse ja leidsid seal kõlapinda ning juurutamist. Jakobsoni kohta võib selles suhtes öelda, et tema poolt kirjutatud raamatud, artiklid ja kõned moodustasid suurepäraselt ülesehitatud Eesti põllumajanduse väljaarendamise esimese programmi.²¹

Mida aga suutsid anda ülejäänud kõnedega esinejad? Ühe kaalukma lektorina tuleb siin kõne alla Jakob Toots. Ta oli talupidaja poeg, lõpetas Riia polütehnikumi agronoomia jaoskonna ja töötas vaadeldaval ajajärgul Pärnus maamõõtjana.²² 1878. a. valiti ta seltsi abiesimeheks. Sellesse ametisse jäi ta neljaks aastaks kuni 1881. aastani. 24. jaan. 1882. a. Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi aruandevalimiskoosolekul ei lasknud Jakobson end enam presidendiks valida. Ta järglaseks sai J. Toots, kes oli seltsi juha-

²¹ J. Kuum. C. R. Jakobsoni «Teadus ja Seadus põllul» ning agraarprogramm. Rmt.: Teadusliku juubelikonverentsi ettekannete materjale 28. veebruaril 1969. a. Tartu, 1969, lk. 10.

²² Laarman, lk. 20.

tajaks kuni 1885. a. Siis J. Toots lahkus Pärnust ja tema asemele tuli M. Suigusaar.

Enamik J. Tootsi esinemisi oli seotud maaparandusega. Esimaskordselt esines ta Pärnu seltsis pikema kõnega 1878. a. teemal «Leoheinamaadest». Esimesele esinemisele järgnes nüüd igal aastal paar kõnet. Ka 1880. a. peatus Toots samal küsimusel kahel korral, rääkides «Veeheinamaadest» ja «Heinamaade harimisest». 1879. a. oli tal seltsis pikem loeng «Põldude truubitamisest». Rohumaade parandamine niisutamise teel levis Eesti mõisates alates XIX saj. keskpaigast. Niisutamist kasutati peamiselt väetamiseks, mulla soojendamiseks ja öökülmade vältimiseks.²³ Enamik katseid — parandada niite niisutamise teel — ebaõnnestus, sest niigi kannatasid eesti heinamaad suures osas liigniiskuse all. Sajandi lõpul hakkasid niisutusheinamaad levima ka paljudes Lõuna-Eesti taludes. Niisutusheinamaade esimesteks propageerijateks talupoegade hulgas olid Jakobson ja Toots. Oma esinemistes Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsis hoiatas Toots talupidajaid selle eest, et ei talitataks mõtlematult ja ei rajataks igal maatükil leoheinamaad. Ta soovitas kasutada linaleotusvett, mitte aga soodest juhitud vett.

Üheks esimeseks propagandistiks drenaažkuivenduse alal oli samuti Toots. Ta esines sellel teemal Pärnu seltsis ja temalt ilmus ka pikem kirjutis pealkirja all «Truubitamine» Jakobsoni poolt 1880. a. välja antud käsiraamatus ««Sakala» Kalender põllumeestele». Toots oli selle ala pioneer, sest alles samadest aastatest on esimesi andmeid talumaade kuivendamisest drenaažiga.²⁴

Toots esines Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsis vaadeldaval ajajärgul lisaks eespool nimetatud kõnedele veel 3 kõnega. 1879. a. rääkis ta «Kuidas mõnes väljamaa riigis, ainult Saksamaal, töoinimesed viimaste aastate võidujooksul ja õnne katsumise tuhinal ja üksiku seaduse vastaliste meeste, ehk pimeduse jüngrite ässitamise läbi, häda, vaesuse ja mässamise sisse sattunud.»²⁵ Võib arvata, et loeng oli sihitud sotsiaaldemokraatliku liikumise vastu, mis sellel perioodil tegi Saksamaal suuri edusamme. Toots rääkis sellest kui hirmutavast nähtusest ja kutsus töötegijaid üles truualamlikkusele ja käsutäitmisele. Samal aastal kõneles Toots veel «Põllumeeste seltsidest, nende puudusest meil ja Venemaal» ja 1881. a. «Kartulitest», kus selgitas kartulivagude ajamist ja kartuli säilitamist.

Põllumajandusalaste kõnedega astus seltsis üles ka mõisavalitseja J. Mõttus. Et tegemist oli mõisavalitsejaga, siis võib

²³ J. Kuum. Maaparandus Eesti põllumajanduse arengus ja selle mõju taimekasvatusele. Tartu, 1969, doktoridissertatsioon. Käsikiri ENSV TA Raamatukogus, lk. 230, 359 (edaspidi: Kuum).

²⁴ Kuum, lk. 333.

²⁵ PEPS-i protokollid, lk. 221.

tema haridust ja praktilisi kogemusi lugeda talupidajate üldmassi haridustasemest kõrgemalseisvaks. J. Mõttuselt olid loengud «Magasiaida ärakaotamisest», «Pinnast ja mullajagudest», «Turbast», «Maapinna olekust». Kõnes «Magasiaida ärakaotamisest» propageeris lektor, et magasiaitadesse kogutav vili tuleb ära müüa ja raha intressi peale panna. Kaasaja tingimustes on võimalik, kui toimub ikaldus, osta vilja Venemaa teistest kubermangudest. Vili tuleks müüa enampakkumise teel ja raha jääks magasikassasse. Mõttuse ettepanekud olid õiged, sest selleks ajaks oli magasiaitade süsteem juba aegunud. Kõnes «Turbast» soovitas Mõttus virtsaga leotatud turvast vedada rammuks põldudele. Ta juhtis kuulajate tähelepanu turba väetiseomadustele ja näitas, et savimaadel saab turvast kasutada väetisena ka ilma sõnnikuta. Turba kasutamist põllumaade parandamiseks oli propageerinud juba Fr. R. Kreutzwald, nii et põhimõtteliselt ei olnud tegemist uudse võttega, kuid need teadmised olid talurahva hulgas visad levima. Selle teema käsitlemist põllumeeste seltsis tuleb hinnata väga vajalikuks, sest nimetatud meetod võimaldas parandada mulla omadusi suhteliselt kergemini kättesaadavate vahenditega. Mõttuse teised kõned käsitlesid ka pinnase omadusi ja sellest tulenevaid erinevaid maaharimisvõtteid.

Paari sisuka põllumajandusliku loenguga on esinenud veel seltsi liige aednik C. Bank, kes kahel korral rääkis kapsaskasvatamisest ja aia hooldamisest ning aiast saadavatest tuludest. Vallakirjutaja G. Winklerilt olid samuti mitmed kõned. Tähelepanuvääriv on ta esinemine «Sigade pidamisest ja kasvatamisest», kus ta tutvustas häid sugusigu ja eeskujulikke sealautu. Ta soovitas jorkširi sigu, kes sobivat hästi kohalikesse oludesse. Loengule järgnes diskussioon, mille käigus Jakobson juhtis tähelepanu bakširi tõugu sigadele, kellel olevat head kasvuomadused. Veelgi paremaid tulemusi pidi saama, kui bakširi sigu paaritada kohaliku tõu esindajatega.

Põllumajandusliku sisuga kõnedeks on veel J. Egloni paar ettekannet («Õunapuaeadadest» ning «Taimest ja tema ehitusest») ja J. Tammani kõne «Soome piimatalitusest». Sellega on põllumajanduslike loengute ring seltsi ülejäänud liikmeskonnalt (välja arvatud Jakobson) ammandatud. Nendele loengutele tuleb liita Jakobsoni 58 põllumajanduslikku kõnet. Suures osas olidki just Jakobsoni esinemised selleks teguriks, mis muutis seltsi nii populaarseks, et koosolekutel viibis peale liikmete enamasti veel ligi 50 külalist ümbruskonnast ja isegi Lääne- ja Harjumaalt. Mõni koosolek toimus veel arvukama kuulajaskonnaga. Näiteks koosolekust 22. II 1876. a. võttis osa 200 võõrast. Vaatamata Jakobsoni kõnede ja esinemiste olulisele ja määravale osale, on ka teiste liikmete panus loengute osas küllaltki hinnatav. Lektoriteks olid valitud tookordsetes oludes parimad ja võib eeldada,

et nad püüdsid edasi anda kõiki oma kogemusi ja teadmisi tase-
mel, mis tol ajal eestlastele oli üldse kättesaadav.

Ülejäänud loengud olid populaarteadusliku kallakuga. Neis käsitleti küll mitmeid põllupidajatele vajalikke küsimusi, kuid nad jäid otseselt põlluharimisest mõnevõrra kaugemale. Vaatleme, mida andis selts selles suhtes.

Enamik esinejaid pärines ümbruskonna kooliõpetajate hulgast. Kuni 1880. a. paistis teiste hulgast silma J. Eglon, kelle kõnesid iseloomustas moraalitsev toon. Kõrvuti Egloniga tegutsesid aga-
ralt veel kooliõpetajad A. Hansen, P. Undritz, J. Lüdimois, J. Ots-
tavel ja üliõpilased A. Sörd ja N. Sörd. Kõnede temaatikas mingil
kindlat suunda ei olnud. Käsitleti maja puhtust, kooliõpetust,
väeteenistust, ebausukombeid ja palju muud.

Üks huvitavamaid kõnesid väljaspool otsese põlluharimise
ringi pärines Jakobsonilt. Nimelt esines Jakobson 14. dets. 1875. a.
loenguga «Põllusulastest». Selle teema käsitlemise oli tinginud
eelmisel Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi koosolekul ettelõetud
Tartu sõsarseltsi kiri, kus see probleem tõstatati ja vastust paluti.
Jakobson näitas oma hästiargumenteeritud kõnes arvutuste läbi,
et üks põllusulane, s. o. saunik, tuleb talupidajale kallim kui kahe
sivilise palkamine. Riigile toob see seisus samuti kahju, sest ta
ei anna muud kui «ilmatu palju vaeseid lapsi». Sauniku enese
põli on raske, sest oma väikese maalapi eest peremeest teenides
muutub ta selle pärisorjaks. Eelnevast tegi Jakobson järelduse, et
olukord muutuks märksa paremaks, kui maad saaks osta-müüa ka
vakamaade kaupa. Jakobsoni kõne kutsus esile suure vaidluse.
Vastasleer arvas, et maad tuleb müüa ainult suurtes kogustes
ning maailmas peab ka orje olema. Jakobson suutis oma seisukoh-
ti veenvalt kaitsa ja kui küsimus pandi hääletusele, ilmnis, et
enamik seltsi liikmeid oli põllusulaste kihi vastu, sest see seisus
töölise «ihu ja vaimu poolest vaesuse ja madaluse sisse kisub.»²⁶

Loengud moodustasid seltsi toleaeegses tegevuses küllaltki
olulise osa, kuid see ei olnud ainuke kasutatav vorm. Lisandusid
veel põllumajandusnäitused ja rida muid üritusi. Vaatleme neid.

Näitused

Enne kui selts põllumajanduse ja karjakasvatuse näituste
organiseerimisega ise algust tegi, käidi tutvumas väljapanekutega
mitmetel balti mõisnikkonna poolt korraldatud näitustel. Esimene
selline ettevõtmine on teada 1871. a., mil president J. Eglon külas-
tas Riia näitust. Seltsi koosolekul 30. aug. 1871. a. andis ta oma
käigust aru ja selgitas näituste eesmäärke. Ta kommenteeris väga
levinud seisukohta, et talupoegadel polevat häid loomi ja seetõttu
ei ole neid vaja ka näitustele viia. Eglon arvas, et ka viletsaid

²⁶ PEPS-i protokollid, lk. 133.

loomi tuleb välja panna, sest siis «suured härrad näevad, kuidas lugu tõesti seisab».²⁷ Siinkohal ei saa Eglon aru näituste tõelistest eesmärkidest. 18. okt. 1871. a. rääkis samast näitusest veel kord seltsi liige A. Madisson, kes tutvustas näitusel eksponeeritud põllutööriistu. Riia näitusel käidi massiliselt. Seltsi protokollides on öeldud, et näitusel käis 35 seltsi liiget.²⁸ Järgnevatel aastatel külastati ka Tartu näitusi. 15. dets. 1874. a. pidas Jakobson kõne «Tartu elajate näitusest augustikuul». Jakobsoni sõnavõtus oli esikohal näituse eesmärkide ja ülesannete selgitamine. 1876. a. astuti veel üks samm edasi — seltsi koosolekul 30. mail otsustati saata üks saadik, kelleks valiti Jakobson, Soome Helsingi põllumajandusnäitusele. Saadikule anti 50 rbl. teerahaks. Soome-reis ja osavõtt näitusest avaldasid Jakobsonile sügavat muljet. Korduvalt jagas ta seltsis oma muljeid Soome maast, rahvast ja põllumajandusest. On täiesti loogiline, et Jakobsonil küpses mõte korraldada oma seltsi poolt näitus, seda enam, et Tartu Eesti Põllumeeste Selts oli oma esimese näituse 1876. a. juba õnnestunud korraldanud.

Näituse läbiviimise mõtte ütles Jakobson välja seltsi koosolekul 13. märtsil 1877. a. Oma ettepanekut põhjendas Jakobson väitega, et näitused toimuvad nüüd igal pool ja seetõttu peaks ka Pärnu selts sellel alal oma jõudu proovima. Koha poolest olevat Pärnu vägagi sobiv, sest Pärnu maakond olevat juba ammust ajast tuntud heade loomade poolest ja nad saavad pidevalt auhindu mujal korraldatud näitustel. Näitus olevat vajalik, sest ta andvat selge pildi, kui head või halvad on talupoegade karjad antud momendil. Samal koosolekul otsustati tuleval suvel näitus läbi viia. Jakobsoni ülesandeks jäi näituse programmi koostamine, loa taotlemine ja teadete avaldamine ajalehtedes. Juba järgmisel koosolekul 22. mail võis Jakobson teatada, et programm on kinnitatud ja luba saabunud. Põllutöö ja riigimaade ministeerium annetas seltsile näituse tarbeks 8 auraha ja 15 kiituskirja. Koosolek valis näitusekomitee, kes pidi ürituse lõpule viima. Komitee koosseisu läksid Jakobson, Winkler, Erm, Tampuu ja Toots. Komitee omakorda valis auhindamise žürii.

Näituse läbiviimisel pidas Jakobson väga tähtsaks rahvuslikku momenti. Ta tahtis seda rõhutada näitusel väljajagamisele tulevate eestikeelsete diplomitega. 4. VI 1877. a. kirjutas ta J. Köle-rile ja palus valmistada aukirjade joonised. Kirjas on öeldud: «Ja nüüd oleme juba niikaugel, et suurel näitusel linnas Eesti keel valitseb, diplomid selles keeles välja jagatakse ja ka talupojad nende diplomite väljajagamise üle, mis ka linnakodanikkudele ja mõisnikkudele antakse, otsustajad on. See kõik sünnib avalikult, valitud publikumi ees. Aga ainult sügavam vaatleja tunneb, mis-

²⁷ PEPS-i protokollid, lk. 11.

²⁸ Sealsamas, lk. 20.

sugune pööre mõne aastaga on sündinud, ja ainult poliitikamees teab seda, missuguste abinõudega see pööre toime pandi. Suur publikum vaatab selle sündmuse peale nagu iseenesest arusaadava asja peale, ja see on hea, sest muidu oleks meie püüetel rohkem vastaseid. Kuid poliitilised pead sakste hulgas teavad seda väga hästi, mis see tähendab ja sellepärast uuemal ajal hästijuhtitud Eesti ja Saksa seltside vahel see võitlus.»²⁹ Kõler mitte ainult ei valmistanud aukirjade joonised, vaid laskis nad (arvult 200 tk.) ka omal kulul trükkida, mis rahalises väeringus tegi välja umbes 180-rublase kingituse. Ehkki Tartu Eesti Põllumeeste Selts oli Pärnust ees selles suhtes, et jõudis näituse korraldada üks aasta varem, olid eestikeelsed kiituskirjad Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi suureks saavutuseks, milleni teised eesti põllumeeste seltsid jõudsid märksa hiljem.

Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi esimene näitus korraldati 29.—31. juulini 1877. a. Pärnus bürgermeister F. A. Conze aias Riia tänaval. Conze näitas peale aia loovutamise veel teisitigi üles vastutulelikkust seltsi vastu ja annetas näitusekuuride tarbeks 25 rubla. Tema eeskujule järgnesid teised. Eksponaatide poolest oli näitus väikesearvuline. Välja oli pandud 32 hobust, 17 karilooma, 10 lammast, 17 kana, 4 mesipuud ja umbes 40 käsitöö ja kodumajanduse eset.³⁰ Vaatamata esemete vähesusele oli näitus hästi organiseeritud: toimusid kõned, demonstratsioonid ja loomade näitamine žüriile kulges asjalikult. Tõmbenumbriks kujunes Schwartzi meetodi järgi sisseseatud eeskujulik piimatalitus, mille Jakobson oli Kurgjalt toonud. Esimesel päeval korraldati lehmade lüps ja seati piim jäävette, järgmisel päeval tehti sellest Schwartzi meetodil võid. Võitegemist demonstreeris spetsiaalselt näituse jaoks Soomest kohalepalutud soomlanna, õpetaja ühest Soome piimanduskoolist. Tema reisikulud tasus selts. See näitab, et selts ei hoolinud vaevast ja tahtis näidata võitegemist kõige kõrgemal tasemel, arvestades kohalikke võimalusi. Soomlanna kohalekutsumine oli Jakobsoni idee. Jakobson oli ise Kurgjalt näitusele toonud mesipuu koos mesilastega. Näituse kolmandal päeval pidas ta mesilastepidamisest kõne ja demonstreeris mesipuud. Progressiivse meetodina tuleb ära märkida võistlevate loomade kaalumist auhindamise ühe komponendina.

Näituse organiseerimise raskus lasus Jakobsoni õlgadel ja kui poleks olnud teda, oleks näitus kujunenud vähempakkuvaks. Jakobson pidi tegelema igasuguste küsimustega. Näiteks, kui lähenes näituse avamispäev ja selgus, et kuurid ja varjualused pole ikka veel valmis, oli Jakobson see, kes aitas: ta saatis Kurgjalt oma vesiveski ehitusmeistri Ernitsa ühes töömeestega linna ja laskis ehitised valmis teha.³¹

²⁹ «Eesti Kirjandus», 1912. C. R. Jakobson J. Kõlerile 4. VI 1877, lk. 290.

³⁰ «Baltische Wochenschrift», 1877, nr. 35.

³¹ Laarman, lk. 15.

Näitus õnnestus. Kiitvad hinnangud ilmusid ajakirjanduses, nende hulgas ka saksa ajalehes. Küllastajate arv ulatus 1300.

1877. a. 11. septembri koosolekul otsustati ka järgmisel aastal näitus korraldada. Väljapanekuid taheti laiendada ja avada täiendavalt linaproovide ja linatööriistade osakond. Kuid 1878. a. jäi näitus Vene-Türgi sõja tõttu pidamata.

1879. a. kaaluti mitmel korral, kas näitust korraldada või mitte. Kalduti arvama, et 1879. a. on niigi rikas mitmesuguste näituste ja ürituste poolest, kuid lõpuks otsustati näitus siiski organiseerida. Valiti näitusekomitee ja algasid ettevalmistused.

Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi teine näitus toimus järjekordselt Pärnus 11.—13. augustini 1879. aastal. Välja jagati 7 hõbe-, 10 vaskauraha, 23 kiituskirja ja 3 rahalist preemiat.³² Autasud saadi ministeeriumilt ja mõisnikkude ühingult — Liivimaa Üldkasulikult ja Majanduslikult Seltsilt. Selle näituse menu oli suurem eelmisest: väljapanekuid vaatas 1300 inimese asemel juba 3000 küllastajat. Ajakirjanduse reageering oli positiivne.

Need kaks näitust (1877. ja 1879. a.) jäid Jakobsoni presidendiks oleku aegadel ainukesteks, mis selts läbi viis. 1880., 1881. ja 1882. a. ei suudetud näitusi korraldada mitmesuguste ebasoodsate asjaolude kokkulangemise tõttu. Näituste arvult jäi Pärnu oma sõsarseltsist Tartust maha. Viimane oli neid korraldanud alates 1876. aastast kuni 1882. aastani viis, s. o. igal aastal, välja arvatud 1881. aastal. Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsiga Pärnut selles suhtes võrrelda ei saa, sest Viljandi selts jõudis oma esimese näituseni alles 1883. aastal.

Milline oli näituste kasutegur ja milliseid eesmärke ning ülesandeid nad propageerisid? Juba Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi I näituse puhul kirjutas ajakiri „Baltische Wochenschrift“, et korraldajad on seadnud endile kõrged eesmärgid: premeerida ainult neid loomi, kes kohalikes tingimustes on sobivad edasiaretamiseks ja tõuparanduseks.³³ Eriti vajalikuks peeti eesti tõugu loomade edasiaretust. Veistest eelistati eesti ja angli tõu ristan-deid. See oli Jakobsoni seisukoht, mida ta oli pidevalt propageerinud oma esinemistes ja artiklites. Täielikult ei saadud seda põhimõtet premeerimisel jälgida, sest näitustele toodud kari oli oma tõuliselt koosseisult võrdlemisi kirjuilmeline. Eeskujulikke veiseid oli vähe, seetõttu sattusid auhinnatute hulka ka lihtsalt parimad olemasolevatest. Kuid tähtis on ikkagi selle põhimõtte tõstatamine juba esimesel näitusel. Eesti-angli tõu eelistamine oli aluseks ka Tartu seltsi näitustel. Selle printsiibi elluviimine eesti põllumeeste seltside poolt oli teerajajaks veisekasvatuses eesti väikemajapidamistes.

Pärnu näituste hinnatavaks jooneks on veel žürii poolt

³² «Sakala Lisaleht», 1880, nr. 16.

³³ «Baltische Wochenschrift», 1877, nr. 35.

1879. a. rakendatud põhimõte, et oluline karjakasvatuse seisukohalt ei ole mitte ainult üksikud head loomad, vaid jälgida tuleb kogu karja tõulisi omadusi. Nendel põhjustel auhinnatigi talupidajat M. Tombergi, kes oli näitusele toonud neli lehma. Talle omistati I auhind — hõbeauraha.

Hobuste auhindamisega oli veel suuremaid raskusi kui veistega. Jakobsonil olid Eesti oludes sobivate hobuste suhtes küll juba varakult olemas kindlaskujunenud seisukohad, kuid nende elluviimine oli keerukas. Juba 1871. a., esimestel esinemistel Pärnu seltsis, tegi Jakobson algust eesti hobuste aretuse propageerimisega. Ka edaspidi ei jätnud ta kasutamata võimalusi eesti hobuste heade tõuomaduste tutvustamiseks. 25. I 1876. a. pidas Jakobson Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsis pikema kõne teemal «Eesti hobustest, nende mõistlikust kasvatamisest ja mõistmata rikkumisest», kus ta näitas, et eesti hobuseid tuleb aretada puhtpaarituse teel. Mingil juhul ei tohi neid ristata ardennidega, kes tegevad küll kohalikke hobuseid suuremaks, aga mitte tugevaks. Neid Jakobsoni esinemisi eesti hobuse propageerimise ja kaitsmise eesmärgil kroonis ta julge sõnavõtt 1881. a. Riias Läänemere kubermangude põllutöö kongressil, kus ta veel kord selgitas neid tagajärgi, mis saadakse eesti ja ardenni hobuste ristpaaritusel. Sellega astus ta välja tõuaretustöö printsipi vastu Tori hobusekasvatuses. Eesti hobusetõu jätkamiseks soovitas Jakobson igasse kihelkonda soetada paar head eesti tõugu tätku, keda tuleks kasutada paaritamiseks.

Jakobsoni seisukohti pooldas ka enamik Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi liikmeid, kuid näitustel tuli auhindu anda üksikute eesti hobuste kõrval ka segatõugu hobustele (ardenni-eesti, araabia-eesti jt.), sest sobivaid oli eesti talupoegade valduses vähe. Ka 1879. a. auhinnatud Jakobsonile kuuluv hobune oli ardenni-soome-liivi segatõugu.

Auhinnatud loomade põhjal otsustades pidid Pärnu ümbruse talupoegade karjad olema paremad kui teistes Eesti piirkondades. Seda kinnitab artikkel «Sakala» lisalehes.³⁴ 1879. a. näitusel ei tehtud vahet mõisa- ja taluloomade vahel, vaid kõik võistlesid omavahel. Tegemist oli erandliku nähtusega, sest Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi näitustel ja edaspidi ka teiste eesti põllumeeste seltside näitustel moodustasid mõisnike ja talupoegade loomad eriklassid, kusjuures mõisnikud said ainult kiituskirju, talupojad lisaks kiituskirjadele ka medaleid. Selline erinevus oli sisse seatud selleks, et ergutada just väikepõllupidajaid. Võisteldes koos mõisnikega oleks paratamatult suurem osa auhindu neile langenud. Tundub, et sellega on Jakobson nagu esitanud väljakutse mõisnike ja talupoegade vaheliseks majanduslikuks võistluseks. Loomulikult pidi olema teatav baas, mis seda lubas teha.

³⁴ «Sakala Lisaleht», 1880, nr. 16.

Mis puutub hindamisse näitustel, siis oli see kõrgel tasemel ja zürrii koosseisu tõttu ka objektiivne, sest poole hindamiskomisjonist moodustasid mõisnikud, teise poole väikepõllupidajad. Eriteadlaseks oli Tori hobusekasvatuse arst Hardwick.³⁵

Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi esimesed näitused olid korraldatud asjatundlikult. Loomade võrdlemisel auhindamiseks kasutati teaduslikke meetodeid — jälgiti tõulisi omadusi, eksterjööri ja kaaluti; propageeriti uusi suundi põllumajanduses, eriti siinsetel aladel sobivat piimakarja pidamist, viidi läbi demonstratsiooniesinemisi. Pärnu näitused saavutasid juba algul küllaltki hea kuulsuse. Seda näitab asjaolu, et 1879. a. näitusel oli väljas põllutööriistu ja mitmeid masinaid Pärnu, Riia ja Peterburi ettevõtjatelt. Ka Tartu seltsi näitusele jõudsid masinad esmakordselt 1879. a. Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi näitused oleksid kahtlemata suutnud rohkem korda saata, kui neid oleks suudetud ellu kutsuda regulaarselt. Kuid just sellel esimesel etapil, kui seltsi eesotsas seisis andekas ja selgepilguline organisator, jäi näituste osatähtsus, võrreldes seltsi teiste üritustega, küllaltki tagasihoidlikuks. Oma massilise vormi tõttu oleksid näitused suutnud talupoegi elava eeskujuga kaasa tõmmata ja suunata neid vajalikule teele, pealegi olid Pärnu näitustel propageeritavad seisukohad õiged ja järgimist vääriavad. Näituste vähesuse põhjuseks oli nende suur töömahukus. Jakobson, kelle õlgadel oli enamik seltsi toimetusi, oli tööga niigi üle koormatud, tal lihtsalt ei jätkunud aega näitusega rohkem tegeida.

Veel ühest aspektist tuleks Pärnu seltsi näitusi esile tõsta. Nimelt olid näitused suurepärasteks poliitilisteks demonstratsioonideks. Näituste kaudu püüdis Jakobson tõestada, et eesti talupojad on suutelised niisama hästi näitusi organiseerima kui mõisnikudki. I näituse saksakeelses avakõnes rõhutas Jakobson seda mõtet. Ta ütles, et on saanud aeg, kus «iga seisus tunneb oma jõudu ja teab, et ta mitte sugugi vähem meie kodumaa heaks tööd ühes ei tee, kui iga teine seisus... Ma arvan, ka talupoja seisus tohiks praegu alustatud näitusega tunnistanud olla, et ta aja kõrguse peal seisab...»³⁶

Peale loengulise tegevuse ja näituste korraldamise oli Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsil rida muid üritusi, mis tõid vaheldust seltsi tegevusse ja tõstsid ta populaarsust, laiendades samaaegselt põllupidajate teadmisi.

Muud üritused

Üsna varakult tehti Pärnu seltsis algust mitmesuguste ühisostudega. Vaadeldaval perioodil jõudis just Pärnu selts, võrreldes

³⁵ «Sakala Lisaleht», 1880, nr. 16.

³⁶ KM KO, F. 88, M. 6, l. 284.

teiste eesti põllumeeste seltsidega, selles suhtes kõige kaugemale. Nende esimeste, veel üsna tagasihoidlike ostude kaudu viidi eesti kodanluse hulka ühistegevuse mõte, mis suurenedes ja kasvades viis välja mitmesugustel ühistegevuse printsiipidel töötavate organisatsioonide tekkeni.

Esimesed ühisostud tehti Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsis juba seltsi esimesel ja teisel tegevusaastal. 1871. a. ostis seltsi liige A. Madisson 4 naela naeriseemneid, mis liikmetele odava hinnaga eest välja jagati. Järgmisel aastal asepresidendiks saanud A. Madisson muretses omal kulul kolm välismaa raudsahka. Need müüdi liikmete hulgas korraldatud oksjonil. 1873. a. telliti seltsi kulul Riiast 3,5 tsentnerit vikiseemet. Samal aastal hangiti ühiselt Riiast võitegemise masin, et seda järeletegemiseks kasutada ja tutvustada seltsi liikmetele. Samuti telliti Jakobsoni poolt soovitatud Dzierzoni kastmesipuu. 1873. a. telliti 238 rubla eest esimese suurema ühisostuna 12 soome sahka.³⁷ Kujunes tavaliuks, et selts tellis kas prooviks või ostis jäädavalt endale uuema tüübilisi põllutööriistu. 1874. a. kevadel tehti näiteks proovi uue Hohenheimi aluspõhja adraga ja purustaja äkkega, millest esimese selts omandas. Samal aastal telliti veel ühelt kohalikul meistritl 6 võitegemise masinat. 1875. a. osteti kapsalõikamise masin. 1875. a. oli seltsil põllutööriistu juba 87 rubla väärtuses.³⁸ 1874. a. omandati ühisostude teel põllutööriistu 315 rbl. ja seemneid 170 rbl. eest.³⁹ Esimese viie tegevusaasta jooksul (1870—1875) tellis selts oma liikmetele 851 rbl. eest põllutööriistu ja 605 rbl. eest seemneid.⁴⁰ Nende arvel hoiti kokku umbes 500 rbl., sest osa ühisostude teel muretsatud kaupadest müüdi suuremates kogustes odavamalt, näiteks kureherne-(viki)-seemned olid kauplustes 2,5 korda kallimad. Sellised suured hinnavahed näitasid selgesti ühisostudest saadavat kasu ja julgustasid seltsi liikmeid jätkama kord alustatud. Pärnu seltsis arenes põllutööriistade ja seemnete ühisostmine kiiresti ja tõusis 1877. a. juba 1712 rublani. Olgu öeldud, et neid hankis selts ainult ettetellimise peale, sest seltsil endal ei olnud kaubaladu. Võib arvata, et suur osa nende ühisostude juures oli Jakobsonil, sest teistes eesti põllumeeste seltsides olid samal ajal sellised ühistellimused ja -ostud märksa tagasihoidlikumad. Jakobsoni initsiatiivi eeldab ka ostude regulaarsus. Väga paljud tellimused vormistas ta ilmselt isiklikult. Näiteks kui Jakobson 1876. a. Soomes viibis, leppis ta seal ühe vabrikuga kokku sahmade saatmiseks Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsile. Tagasi saabunud, selgitas ta koosolekul, et Soomest tellimine tuleb palju odavam: üks sahk savimulla jaoks maksab

³⁷ PEPS-i protokollid, lk. 63.

³⁸ PEPS-i protokollid, lk. 135.

³⁹ Sealsamas, lk. 91.

⁴⁰ A. Käsebier. Eesti ühistegelise liikumise algpäevilt. Rmt.: Ühistegevus Eestis 1902—1927. Tall., 1927, lk. 16.

Soomest ostes koos saatekuludega 18 rbl., sahk liivamulla jaoks 17 rbl. Kohapealsed hinnad on 20 rubla või rohkemgi.⁴¹

Jakobsoni initsiatiiv ilmneb selgesti veel uue kartuliseemne hankimises. 1880. a. arutati seltsis kartulisortide küsimust. Parema kartulisordi väljaselgitamiseks oli liikmeid palutud kaasa võtta kartuleid, et neid omavahel võrrelda. Seda võib hinnata kui ühte esimest eesti talupoegade sordivõrdluskatset. Ilmnes, et kodumaised sordid pole kiita ja Jakobson pidas vajalikuks tellida seemnekartulid välismaalt. Selts tema arvamust ei jaganud. Jakobson jäi endale kindlaks ja ütles, et ta tellib seemnekartulid siiski, kuid omal kulul. Seda ta tegigi. Tähelepanu pööramine kartulikasvatusele ja sellega seoses uutele kartulisortidele oli vägagi vajalik, sest 1870.—80. aastatel laienesid oluliselt kartuli külvipinnad ja kartul kujunes talupoegade üheks tähtsaks sissetuleku allikaks. Sellal läks enamik kartulisaakidest piirituseajamiseks. Mõisamajapidamised ei suutnud anda vajalikku kartulihulka, puudujääv osa hangiti taludest. Aastad 1879—1882 olid Eestis piiritusetootmise kõrgeaastateks, kus piiritusehinnad olid kõige soodsamad.⁴² Ei ole juhus, et kartuliküsimus kerkis Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsis üles just neil aastatel. Selts püüdis pöörata väikepõllupidajate tähelepanu kõige parematele kartulisortidele ja tema püüe on hinnatav.

Ühisostude kõrval teostas selts veel ühe huvitava mõtte. Jakobsoni initsiatiivil viidi 10. aug. 1874. a. läbi uute ja vanade künniriistade võistlus uute põllutöövahendite propageerimiseks. Protokolliraamat kirjeldab värvikalt, et ühel pool oli Jakobson oma sulaste ja uute riistadega: kahe pöorsaha (hõlmader), ühe purustaja (sõrgäke) ja ühe raudäkkega; teisel pool kaks seltsi liiget vana moodi sahkade ja puuäketega. Maad künti ja äestati kaks korda. Võistluse lõppedes ilmnes: «kui uued riistad oma töö täitsa said teinud, olid vanad riistad oma tööga just pooleni saanud, rääkimata sest, et töö uute riistadega palju paremini oli tehtud. Uute riistade tulu paistis iga pealtvaataja silma.»⁴³ Uute, moodsate töövahendite omadusi kiitis Jakobson veel mitmel korral. Näiteks seltsi koosolekul 18. mail 1875. a. pidas Jakobson väga põhjaliku kõne teemal «Uutest ja vanadest põlluriistadest». Ta tõi konkreetse näite talu kohta, kus põllumaad oli 50 vaka-maad. Jakobsoni mõttekäik oli järgmine. Põldu küntakse ja äestatakse 3 kord aastas. Selleks kulub aastas 174 hobusepäeva, arvestades aga ajakulu ümber rahasse, teeb see välja 130 rbl. ja 50 kop. Töö uute riistadega läheb palju kiiremini ning maksab seega 65 rbl. ja 25 kop. Kaks rootsi pöorsahka maksavad kokku 30 rbl., üks purustaja 19 rbl., üks kahehobuseäke 7 rbl. — kõik

⁴¹ PEPS-i protokollid, lk. 174.

⁴² E. v. Bodisco. Der Bauerland-Verauf in Estland und Materialien zur Agrar-Statistik Estlands. Reval, 1902, S. 31.

⁴³ PEPS-i protokollid, lk. 86.

kokku 56 rbl. Nii et sissetulek uute tööriistade pealt oli juba esimesel aastal 9 rbl.⁴⁴ Mitmeid kordi katsetati seltsi koosolekutel võimasinaid ja räägiti põhjalikult Schwartzi ehk Soome piimatalituse eelistest. Kahel seltsi liikmel oli olemas taoline piimataltitus, millega käidi tutvumas. Need eesrindlikud peremehed olid Jakobson ise ja J. Tammann. 1875. a. tahtis Jakobson oma talus Kurgjal sisse seada piimataltituse näidiskooli. Seltsi nõusolekul pidi kool kandma Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi piimataltituse näitekooli nime. Kavatsesavassee kooli taheti võtta tütarlapsi alates 18. eluaastast kolmeks kuuks tasuta õppima. Lisatasu eest otsustati soovijaile õpetada veel söögitegemist. Kool jäi ellu rakendamata eluruumide puudumise tõttu Kurgjal. Kui ilmnas, et kooli avada ei saa, soovitas Jakobson mitmetele, kes end kooliõpilasteks olid üles andnud, piimanduse eriala õppimise mõtet mitte pooleli jätta ja sõita Soome.

Põllumajanduslike koolide rajamise ideed propageerisid Jakobson ja selts korduvalt. Jakobsoni arvates tuli juba külakoolides sisse viia põllutööõpetus. Esimeseks sammuks ja kahtlemata ka vastava propageerimistöö tulemuseks sellel alal olid Liivimaal 1874. a. kehtestatud uued õppeplaanid, mille järgi kihelkonnakoolides oli ette nähtud aiatöö õpetamine.⁴⁵ Oli selge, et esialgu põllumajanduslike koolide asutamiseni ei jõuta, seepärast pidas Jakobson reaalsemaks taotleda ministeeriumilt põllumajanduse instruktorite-agronoomide või veeloodijate ametisse palkamist. Vaatamata seltsi korduvatele ettepanekutele jäi instruktoriga ametikoht loomata. Seltsil endal aga polnud selleks talupidajatele väga vajaliku ettevõtmise jaoks raha. Ka ühispiimataltituste asutamine, mille kohta samuti mitmel korral sõna võeti, jäi ellu viimata.

15. dets. 1874. a. tõstatas Jakobson mõtte kutsuda ellu Baltimaade loomalaadad, et nende kaudu organiseerida lihloomade väljavedu Peterburi ja isegi välismaale. Sellistel suurtel laatadel oleks talupidajatel olnud võimalus saada paremaid hindu. Sobivaks kohaks pidas Jakobson Pärnut kui meresadamat. Selts kiitis Jakobsoni ettepaneku heaks ja saatis otsuse arutamiseks teistele eesti põllumeeste seltsidele. Mõisnike vastuseisu tõttu asi luhtus.

Jakobsonist sai alguse, võrreldes teiste eesti põllumeeste seltside töömeetoditega, ainulaadne üritus. Nimelt kuulutas Pärnu Eesti Põllumeeste Selts 1881. a. välja I eesti taluehituse plaanide võistluse. Algatusele laiema pinna andmiseks moodustati plaanide hindamise žürii, kuhu kuulusid Pärnu, Viljandi ja Tartu põllumeeste seltside esindajad. Võistlusele saadeti töid 60 ringis, kuid

⁴⁴ PEPS-i protokollid, lk. 110.

⁴⁵ A. Elango. C. R. Jakobson õpikute koostajana. Rmt.: C. R. Jakobson ja tema ajastu. Tall., 1957, lk. 106.

tõsisemale läbivaatamisele tuli 14 plaani.⁴⁶ Pärast tööde hindamist ja autorite andmetega kinniste ümbrikkude avamist, ilmes, et I koha sai Jakobson, teise koha ehitusmeister J. Bachmann. Plaanide praktiline väärtus jäi väikeseks, sest enne 1890. a. ei suudetud neid trükkis avaldada. Pole andmeid, et nende projektide järgi oleks otseselt mõni elumaja Eestis ehitatud. See ei vähenda siiski esitatud tööde väärtust, sest mõte propageerida uuetüübilisi rehest eraldi asuvaid elumaju oli progressiivne ja leidis põhimõtelist järgimist möödunud sajandi lõpul, mil Eestis talude päri-seksostmisega ja elutingimuste paremaks muutumisega ehitati suhteliselt rohkesti elumaju.

Pärnu Eesti Põllumeeste Selts oli esimeste sammude rajajaks ka sellises ettevõtmises nagu seltsis peetud kõnede trükkis avaldamine. Viie esimese tegevusaasta jooksul trükiti seltsis peetud kõne-dest 18.⁴⁷ 1876. a. avaldas selts põllutöö kohta 5 brošüüri.⁴⁸ Ka edaspidi jätkus väljapaistvate loengute trükkis avaldamine. Võimalused avardusid, kui 1878. a. ilmus Jakobsoni toimetusel «Sakala Lisaleht», milles hakkasid regulaarselt ilmuma parimad kõned ja spetsiaalselt ajalehele kirjutatud põllumajanduslikud artiklid.

Pikemat aega olid Eesti põllumeeste seltsid mõtteid mõlgutanud eesti põllumeeste töö koordineerimiseks ja ühtseks juhendamiseks. Esimeseks sammuks sellel teel oli teiste seltside informeerimine kohaliku seltsi tähtsamatest otsustest, kuid selline moodus oli ebapiisav. Otsustati kutsuda kokku nõupidamine, kus taheti neid küsimusi arutada. Kes täpselt oli selle mõtte algataja, ei ole selgunud, kuid kõik viitab Jakobsonile. Üheks kinnituseks on asjaolu, et nõupidamisel valiti koordineerivaks organiks Pärnu selts.

Eesti põllumeeste seltside esimene nõupidamine peeti Viljandis 25. mail 1876. aastal. Kohal oli 16 saadikut. Võeti vastu mitmeid otsuseid, mis püüdsid ühtlustada seltside tööd. Juhtivaks seltsiks ehk «eeskohaks» valiti Pärnu selts. Tema ülesandeks pidi olema põllutööriistade ja seemnete tsentraalne tellimine, abipalumine valitsuselt üksikute seltside toetamiseks. Kõik üldised küsimused, mis ühtmoodi puudutasid kõiki eesti põllumeeste seltsi, pidid minema enne lõpliku otsuse tegemist «keskkoha» kätte, kes seltside ettepanekute põhjal teeks lõpliku otsuse. Lisaks eespool nimetatud ülesannetele pidi keskorgan näitama, kuidas koguda põllumajanduslikku statistikat. Juhtiva keskuse moodustamine kinnitab, et üsna ruttu, juba 6 aastat pärast põllumeeste seltside töö algust, otsiti nende poolt teid ja vahendeid oma tegevuse efektiivsemaks muutmiseks. Oigem oleks olnud mingi iseseisva

⁴⁶ A. Peterson. C. R. Jakobson taluehituste edendajana. — «Keel ja Kirjandus», 1967, nr. 12, lk. 733.

⁴⁷ Edasi. Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi viies aastapäev ja mis seal tehtud ja nõuu peetud. Viljandi, 1876, lk. 19 ij.

⁴⁸ PEPS-i protokollid, lk. 180.

kõrgema organi moodustamine, kuid tookordsed olud ei andnud selleks võimalusi. Seepärast otsustati juhtivaks keskuseks valida üks põllumeeste seltsidest. Miks valik langes Pärnule? Tsentraalse asendi tõttu oleks selleks rohkem sobinud Viljandi, pealegi tegutses Jakobson sel ajal kahes seltsis — nii Viljandis kui Pärnus (1875. a. valiti Jakobson ka Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi presidendiks). Ilmselt oli Pärnu selts sel ajal kõige elujõulisem, ka arvuliselt oli ta kõige suurem. 1875. a. lõpul oli Pärnu seltsis arvel 122 liiget.⁴⁹ 1875. a. oli Tartu seltsil liikmeid 74.⁵⁰ Viljandi selts elas sellel ajal üle kriisi, nii et 1875. a. lõpul, aruande- ja valimiskoosolekul, kuhu oli tulnud ainult näputäis seltsi liikmeid, arutati tõsiselt, mida seltsiga ette võtta. Sellel koosolekul tuldi järeldusele, et ainukene abinõu päästa selts varjusurmast on Jakobsoni valimine Viljandi seltsi presidendiks, mida ka tehti.⁵¹ Võru kohta puuduvad andmed, kuid Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi kauaaegse presidendi M. Miti järelejäädud paberite hulgas on kirja mustand, mille ta saatis 19. veebr. 1878. a. Võru Maakohtule. Kirjas leiduvad andmed heidavad valgust Võru Eesti Põllumeeste Seltsile. Nimelt esitab Mitt järelepärimise, miks Võru põllumeeste seltsi põhikiri, mis 6 aastat tagasi Võru Maakohtu kaudu saadeti ministeriumile kinnitamiseks, ei ole kuni siiani kinnitatud ja kuhu põhikiri on seisma jäänud.⁵² See lubab teha huvitava, ehkki esialgse järelduse, et Võru selts küll tegutses, koosolekud toimusid ilmselt kui asutajaliikmete kokkutulekud, kuid ta ei olnud valitsuse poolt sanktsioneeritud.

Ülaltoodust järeldub, et Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi valimine eesti põllumeeste seltside juhtivaks organiks kinnitab, et Pärnu oli eesti seltside hulgas sellel perioodil kõige väljapaistvam. Pärnu seltsi sammumine esirinnas on seda hinnatavam, sest majanduslikud eeldused edukaks tööks olid Pärnumaal palju piiratumad kui teistes Lõuna-Eesti maakondades. H. Sepa andmetel oli 80. aastatel rendi- ja ostutalude suhe eramõisate vakumaal järgmine. Viljandimaal oli renditalusid 586, ostutalusid 2074. Tartumaal on vastavad arvud 2223 ja 2441, Pärnumaal 1021, ostutalusid kõigest 805.⁵³ Põllumeeste seltside kõige laialdasema liikmeskonna moodustasid just ostutalude pidajad. Järelikult tuleb seltsi populaarsuse, eesrindlikkuse ja tugevuse põhjust otsida tema ja ta juhtide visas ja õnnestunud töös. Piiratud baasi juures suudeti koondada enda ümber nii ostu- kui ka renditalupidajaid.

⁴⁹ PEPS-i protokollid, lk. 156.

⁵⁰ ENSV RAKA, f. 1858, nim. 1, s.-ü. 243, lk. 21.

⁵¹ 10 aastat. Viljandimaa põllumeeste album 1920—1930. Viljandi [1931], lk. 47.

⁵² KM KO, F. 88, M. 1:3.

⁵³ H. Sepp. Lõuna-Eesti põllumajanduse arengusuund 1880-ndais aastais. Eesti Teaduste Akadeemia Aastaraamat I. Tartu, 1940, lk. 349.

Puhtpõllumajanduslike ürituste kõrval algatas selts mitmeidki mõtteid ja ettevõtmisi, mis väljusid põllumajandusliku seltsi tegevuse piiridest. Nii asutati 1871. a. Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi juures laulukoor ja korraldati näitemänguõhtuid. 1875. a. pandi Jakobsoni eestvõttel alus «Endla» seltsi loomise mõttele («Endla» põhikiri kinnitati 1878. a.).⁵⁴ 1876. a. «segas» Pärnu põllumeeste selts end vahele laulupeo organiseerimisse, saates kirja laulupeo komiteele protestiks selle vastu, et eeloleval laulupeol ei kavatseta laulda eesti, vaid ainult saksa laule.⁵⁵ Selts nõudis, et kavas oleks eesti heliloojate Kunileidi, Hermanni töid ja eesti rahvalaule. Kiri lõppes ultimaatumiga, et kui peokomitee seda eesti rahva soovi tähele ei pane, siis Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi lauljad tuleval aastal laulupeost osa ei võta.

Keeleteaduse ja põllupidamise piirimailt pärineb otsus, mis tehti seltsi koosolekul 25. jaan. 1881. aastal. Seal mõisteti teravalt hukka viimastel aastatel levinud komme anda talukohtadele saksa nimesid nagu «Seehof» jt. taolised. Pärnu selts andis sellistele tegudele hinnangu kui «kõlvatutele». Vahejuhtumist võib näha rahvusliku liikumise üht põhiplaneemi — emakeele austamise ja õpetamise kandumist põllumeeste seltsidesse.

Olles tutvunud Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi tegevusega perioodil, mil Jakobson oli seal presidendiks, kerkib küsimus, milline oli Jakobsoni ja seltsi ülejäänud liikmeskonna vahekord, kuidas temasse suhtuti ja kuidas suhtuda Jakobsonisse retrospektiivselt?

Suhtumine Jakobsonisse

Jakobsoni sõnavõttud olid alati sirgjoonelised, järsud ja seetõttu mõjusid teravalt. Ta kinnine ja kompromissitu iseloom ei soodustanud lähenemist. Kalduvus oma otsuseid läbi suruda tekitas kergesti lahkkelisid. Oma eluajal jõudis Jakobson endale soetada küllaldaselt vaenlasi. Ka Pärnu seltsis oli tema vastu olemas opositsioon, mis väljendus väiklastes lahkkelides. Nende osalist põhjust tuleb otsida isiklikus kadeduses ja hirmus Jakobsoni kõrval varju jääda. Vastasrindede tekkimise teist põhjust tuleb näha maailmavaatelistes lahkkelide foonil, sest Jakobsoni näol oli tegemist rahvusliku liikumise radikaalse tiiva juhiga, kellega vastaspool ei suutnud leppida. Ei ole juhus, et lahkkelid Pärnu seltsis tulevad ilmsiks 70. aastate lõpul, mil võitlus rahvusliku liikumise kahe tiiva vahel jõudis kõrgpunkti.

Juba 1875. a. otsis teatav grupp seltsi liikmeid võimalust kõigutada Jakobsoni kasvavat mõjuvõimu. Sobiv ettekääne leiti. Nimelt keelasid tookordsed abipresidendid J. Tammann ja J. Eg-lon kassameistril Riias saabunud põllutööriistade arve välja-

⁵⁴ K. Kask. Teatritegijad, alustajad. Tallinn, 1970, lk. 51.

⁵⁵ PEPS-i protokollid, lk. 180.

maksmise põhjusel, et seltsi raha on liiga palju väljas. Sellega taheti näidata, et seltsi rahaasjad ei ole korras ja Jakobson omavolitseb, laenates raha välja ja mitte hoolitsedes tema tagasi-
saamise eest. Jakobson vastas järelepärimisele pikema seletusega, kus ta näitas, et mõned seltsi liikmed on tõepoolest seltsilt saanud võlgu põllutööriistu. Selle kohta on nad andnud võlakirjad ja nende laenult võetakse protsenti. Asi lõpetati, aga veel järgmisel koosolekul pidi Jakobson hoiatama seltsi nende eest, «kes rumaluse või tigiduse pärast» levitavad igasugused kuulujutte.⁵⁶ Vimm Egloni, Tammanni ja mõnede teiste poolt Jakobsoni vastu jäi püsima, sest näiteks 1877. a. 22. mai koosolekul pidi Jakobson sõna võtma ja seltsi manitsema, et «vana lõugati-naiste vaim» seltsis ei leviks. Nimetatud koosoleku protokollist ei ilmne midagi lähemat, mille kohta või kelle vastu see ütlemine oli sihitud. Kuid sama aasta 3. juuli koosolekul on selgesti näha, et Jakobson oli silmas pidanud Tammannit ja Eglonit. Sellel kokkutulekul esines Tammann järelepärimisega, miks seltsi kassa on hulk aega revideerimata ja miks Jakobson pole selleks võimalust andnud. Jakobson loovat näilise pildi kassa revideerimisest, avaldades kassa aruandeid, kuid selliseid revideerimisi pole kellelegi vaja ja seda ei saa uskuda. Jakobson vastas, et see pole tema süü: juhatas on küll regulaarselt koos käinud, aga revidendid pole aega revideerimiseks leidnud. Nüüd sekkus ka Eglon ja küsis, miks Jakobson on enne revideerimist seltsi kulul lasknud trükkida kassaaruande. Sellepeale oli Jakobson nõus trükikulud oma taskust välja maksta. Tüli oli võrdlemisi suureks muutunud, kuid enamik seltsi liikmeid oli Jakobsoni poolt: 11. sept. avaldas selts Jakobsonile usaldust ja võttis vastu otsuse, et Tammanni kaebus on põhjendamata tülinorimine. Ehkki sellega näis asi olevat lõpetatud, kandus väiklase vormi võtnud opositsioon edasi. 11. märtsil 1879. a. avaldas J. Toots seltsis kahetsust selle üle, et Jakobsoni laimamine kokkusulanud kassa ettekäändel jätkub. Enamiku poolehoid kuulus Jakobsonile. Seda näitavad ilmekalt 1879. a. lõpul toimunud uue juhatuse valimised. Presidendiiks valiti 48 häälega Jakobson, ta abid Mõttus ja Toots said hääli vastavalt ainult 19 ja 20. Opositsiooni üks juhte Tammann valiti kassameistriks 22 poolthäälega.

Vaenule lõppu veel ei tulnud. Tundub, et nüüd otsisid mõlemad pooled juhist arveteõiendamiseks. Suurem kokkupõrge toimus Jakobsoni ja vastasrindede vahel 1880. a. kevadel. Põhjuse selleks andis Egloni esinemine teemal «Rooma rahva vaimuharimisest enne Kristust». Protokollis on öeldud, et «kõnes tuli üleüldse nii palju roppe sõnu ette, et mitmed naisterahvad saalist välja läksid.»⁵⁷ (Protokoll on kirjutatud Jakobsoni poolt, võib-

⁵⁶ PEPS-i protokollid, lk. 115.

⁵⁷ PEPS-i protokollid, lk. 238.

olla ilmneb siin avalikkuse jaoks mõeldud eneseõigustus.) Kõne mõte seisnes selles, et kõik halb ja ropp lõppes Kristusega, s. o. ristiusu levikuga. Esinemine kutsus välja elava diskussiooni, kus Eglonile esitasid vastuväiteid kooliõpetaja Jürgenson, dr. Jürgens ja Jakobson. Viimane näitas, et ristiusk ei teinud halbusele ja ülekohtule lõppu: jätkus orjade piinamine, toimusid julmad kohtumõistmised ketserite üle ja palju muud. Eglon vastas, et «ta usu põhja peal seista ja oma usku enesest mitte riisuda ei lase.» Selles vahejuhtumis võib näha kokkupõrget kahe erineva maailmavaate vahel, kus Eglon püüdis Jakobsoni näidata kui «kirikumüüride lõhkujat».

Koosolekule järgnes eestseisuse nõupidamine, kus Eglonilt otsustati ära võtta tsenseerimata kõnede pidamise õigus. Siit alates jäi Eglon seltsist eemale ja alles pärast Jakobsoni surma paluti teda 1887. a. seltsi tagasi tulla.

Võrreldes varasema, s. o. Kanepi perioodiga oli Egloni vaadetes sellel ajal toimunud muudatus: ta põhimõtted olid teinud suure sammu paremale. Näiteks 1874. a. esines ta seltsis loenguga, kus õigustas peksutrahvi talupoegade juures. 1881. a. nimetas ajaleht «Sakala» Eglonit juba «tuntud baltlaseks», kelle käitumist iseloomustavat väljaastumine Eesti Kirjameeste Seltsist.⁵⁸

Jakobsoni-Egloni säilinud kirjavahetus lubab väita, et nende vahelised lahkkelid ei olnud isiklikku laadi, vaid olid tingitud maailmavaatelistest erinevustest. Jakobson ja Eglon olid õppinud koos Valga seminaris. Kaua aastaid sidus neid sõprus ja seltsimehelik kirjavahetus. 70. aastate algul suhtus Eglon soojalt Jakobsoni kõikidesse üritustesse, toetas teda materiaalselt ja levitas tema õpikuid ning teisi teoseid.

1877. a. toimus nende suhetes suur muutus, sõprus läks üle vaenulikkuseks. Egloni kirjades Jakobsonile on tunda nagu kurbust kaotatud sõpruse pärast. Mitmel korral rõhutas ta Jakobsonile, et tema ei aja ühiskondlikke ja isiklikke asju segamini, nagu tegevat seda Jakobson. Oma kirjas 31. dets. 1877. a. küsib ta Jakobsonilt (kiri on saksakeelne): «Mul on valus, et Sa minu armastust ja truudust jalgadega tallad. Kas Sul ei ole oma praegustest vaenlastest küllalt? Tahad Sa ka oma sõbrad vaenlasteks teha?»⁵⁹ Jakobsoni vastused Eglonile on seevastu teravad ja ei jäta mingit silda ühise keele leidmiseks.

Egloni eemaldumisega seltsist pinge mõnevõrra vähenes, kuid jäi kuni Jakobsoni surmani püsima. Ikka ja jälle pidi Jakobson oma sõnavõttudes meelde tuletama, et selts säilitaks üksmeele ja ei tõstaks «vaenlase ässitusel enese keskel tüli».

⁵⁸ «Sakala», 1882, nr. 3/4.

⁵⁹ J. Eglon C. R. Jakobsonile 31. XII 1877. KM KO, koopiad 158 : 2, l. 16/63.

Poolehoidjaid oli Jakobsonil rohkem kui vastaseid-teisitimõtlejaid. Neid tõi temale ta esinemiste hoogsus, püsiv mõisnikevastane suund, ausus ja ennastsalgavus, millega ta ajas seltsi asju. Selle kohta paar näidet. 1875. a. tellis Jakobson seltsi liikmete jaoks «kure-erneid», arvestusega 12 rbl. tsetvert, kuid kauba päralejõudmisel ilmnas, et maksumuseks kujunes koos saatekuludega 18 rbl. Tellijad tahtsid Jakobsonile selle vahekulu kinni maksta, kuid Jakobson ei olnud nõus, sest ta ei tahtnud oma sõnast taganeda. 1873. a. kinkis Jakobson seltsile 30 rbl. eest raamatuid. See pole väike summa, kui meeles pidada, et 1 tiin põllumaad maksis 1871.—1875. a. 40 rbl. Jakobsoni majanduslik olukord pole aga kunagi olnud hiilgav. Seda hinnatavam on ta samm hea eeskujuna. Kahtlemata avaldasid ka sellised väiksema tähtsusega asjad kaasa Jakobsoni populaarsuse kasvule. Rohkesti tõi Jakobsonile poolehoidjaid tema poolt õhutatud rahvuslik mõttelaad. 1872. a. Jakobsoni valimine Pärnu seltsi auliikmeks oli saksasõbralikele liikmetele otseseks väljakutseks. Sellele reageerisid nad seltsist lahkumiseega. Oma avalikku vaenu näitasid niimoodi Pärnu kirikuõpetaja Bergwitz, Audru õpetaja Kählbrandt, Tõstamaa õpetaja Kristiani.

Rahvuslikku iseteadvust seltsis rõhutada oli Jakobsonil võimalik ainult kõnede, eeskätt põllumajandusliku sisuga esinemiste kaudu. Seda tegi ta väga oskuslikult. Peaaegu igas oma esinemises juhtis ta talupoegade tähelepanu võimalustele, mis aitavad kaotada poliitilise ebavõrdsuse mõisnike ja väikepõllupidajate ning üldse eestlaste ja sakslaste vahel. Selliseks reaalseks võimaluseks jõuda poliitikaelus kaasarääkimiseni oli Jakobsoni arvates talupidajate majanduslik tugevnemine, see tagavat nende täieliku sõltumatuse mõisnikest. See seisukoht oli Jakobsoni majandusprogrammi üheks kõige olulisemaks jooneks. Tee majanduslikule võrdsusele läks Jakobsoni ideede kohaselt läbi põllumeeste seltside, kes pidid levitama põllumajanduslikke teadmisi, rajama teed ühistegevusele ja olema ühtlasi ka initsiaatoriteks võitluses balti aadli privileegide vastu. Kogu Jakobsoni tegevus ja ta esinemised põllumeeste seltsides teenisid eesmärki muuta põllumeeste seltsid neid põhimõtteid jälgivateks populaarseteks kooskäämise kohtadeks. Jakobsoni teene oli, et Pärnu Eesti Põllumeeste Selts muutus neid taotlusi silmas pidades hinnatud organisatsiooniks ligidal ja kaugel. Mõisnikevastane hoiak ei tulnud Pärnu seltsis nii selgelt ilmsiks kui Tartu Eesti Põllumeeste seltsis, kuid Pärnu seltsi tegevuse vaatlus näitab, et seal ergutati igati eestlaste majandusliku, kultuurilise ja poliitilise iseseisvuse püüdeid.

Hinnatavaid tulemusi saavutas Pärnu Eesti Põllumeeste Selts põllumajanduslike teadmiste levitamisel. Seltsis korraldatud põllumajanduslikud kõned, eeskätt Jakobsoni esinemised, olid parimad, mida eesti talupoeg tol ajal üldse eesti keeles võis kuulda. Seltsi tegevus on seda hinnatavam, kui arvestada, et

eesti seltsidel ei olnud eelkäijaid, kellelt võtta eeskujude või kelle traditsioone jälgida. Ainuke võimalus oli otsida eeskujusid väljaspool oma rahvuse piire ning seda ka tehti. Sellepärast oli eriti tähtis, et noorukesed seltsid, viletsa pinnase esimene vilj, juba algusest peale leidsid endile sobiva tee ja eesmärgid. Eriti vajalik oli see majanduslike organisatsioonide puhul. Ainukesteks majanduslikeks ühinguteks mõõdnud sajandi 70.—80. aastatel olid põllumeeste seltsid, kelle osaks sai anda rahvale iseseisva majandusliku tegevuse kogemusi. Vastavalt oma profiilile said nad majanduslikku tegevust ergutada põhiliselt ainult põllumajanduse sfääris, olles eesti talupoegadele teerajajateks läbi sajanditepikkuse rutiini ja teadmatusena. Ellukutsutud põllumeeste seltside tegevuse põhisuundade väljakujunemisel ja tegutsemise efektiivsuses etendasid suurt osa nende organisatsioonide esimesed juhid. Pärnu seltsi eduka tegevuse põhjust tuleb näha asjaolus, et tema eesotsas oli selline erudeeritud ja hea haridusega võimekas rahvajuht nagu Jakobson, kelle juhtimisel Pärnu Eesti Põllumeeste Selts saavutas 70.—80. aastatel väljapaistvaid tulemusi eesrindliku majandusliku mõtte virgutamisel ja rahvusliku meelsuse kasvatamisel.

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЯРНУСКОГО ОБЩЕСТВА ЭСТОНСКИХ ЗЕМЛЕДЕЛЬЦЕВ В 1870—1881 ГОДАХ

А. Раэнди

Резюме

Пярнуское общество эстонских земледельцев начало свою работу в 1870 году как второе эстонское сельскохозяйственное объединение. Начальный период его деятельности разделяется на два этапа: 1870—73 годы, когда из-за посредственного руководства его деятельность не отличалась активностью, и 1874—1881 годы, когда руководителем общества стал вождь радикального крыла эстонского национального движения Карл Роберт Якобсон. На втором этапе своей деятельности Пярнуское общество эстонских земледельцев достигло выдающихся результатов в деле стимулирования передовых экономических мыслей среди эстонцев и воспитания национальных чувств. Общество регулярно устраивало стоявшие на высоком уровне лекции по различным вопросам сельского хозяйства. Так, например, в 1874—1881 гг. в обществе был прочитан 121 обширный доклад. Были организованы первые сельскохозяйственные выставки (1877 и 1879 гг.). На выставках пропагандировалось разведение животных, приспособленных к местным условиям. Из пород крупного рогатого скота отдавалось предпочтение помесям местной и ан-

гельской пород. Этот принцип был выдвинут Пярнуским и Тартуским обществами эстонских земледельцев и из него исходили позднее и другие эстонские сельскохозяйственные общества. Следование этим принципам обусловило преимущественное развитие и распространение ангельской породы крупного рогатого скота в мелких крестьянских хозяйствах Южной Эстонии.

В Пярнуском сельскохозяйственном обществе возникла мысль о сельскохозяйственной кооперации: ежегодно производились коллективные закупки семян и сельскохозяйственного инвентаря. Так, в течение первых пяти лет своей деятельности общество заказало для своих членов сельскохозяйственных орудий на сумму 851 рубль и семян на 605 рублей. В обществе регулярно проводились демонстрации сельскохозяйственных орудий. Было положено начало изданию сельскохозяйственной литературы. В 1881 г. общество организовало конкурс на составление лучших планов крестьянских построек. Наряду с чисто сельскохозяйственными мероприятиями, общество явилось инициатором ряда идей и мероприятий, выходящих за рамки сельскохозяйственного объединения. Так, в 1871 г. при Пярнуском сельскохозяйственном обществе был основан певческий хор и устраивались спектакли. Общество принимало участие в мероприятиях, связанных с национальным движением, и занималось различными текущими вопросами.

В 70-х годах XIX века Пярнуское общество эстонских земледельцев занимало самое видное место среди остальных эстонских сельскохозяйственных обществ. Об этом свидетельствует избрание этого общества в 1876 году ведущим органом эстонских сельскохозяйственных объединений.

Большие заслуги в руководстве Пярнуским обществом имеет его председатель К. Р. Якобсон, на плечах которого лежали $\frac{2}{3}$ всех мероприятий общества. С одними только речами он выступал в Пярнуском обществе более 80 раз. Деятельности в сельскохозяйственных обществах он уделял исключительно большое внимание.

В 1875 году он был избран также председателем Вильяндского общества эстонских земледельцев и некоторое время работал в правлении Тартуского общества. В сельскохозяйственных обществах К. Р. Якобсон видел в первую очередь средство для претворения в жизнь своей экономической программы. Основным принципом этой программы было всячески содействовать укреплению экономического положения хуторян и достижению ими независимости от помещиков. Отсюда, по мнению Якобсона, выростала возможность ликвидации политического неравенства между помещиками и мелкими дворохозяевами. Хотя программа Якобсона и носила буржуазный характер, все же в условиях того времени, когда основную массу населения составляли крестьяне, она являлась прогрессивной и способствовала искоренению фео-

дальних пережитков в аграрных отношениях. Под его умелым руководством Пярнуское общество эстонских земледельцев достигло существенных результатов в области внедрения передовых методов ведения сельского хозяйства и расширения умственного кругозора крестьян.

VON DER TÄTIGKEIT DES PERNAUER ESTNISCHEN LANDWIRTSCHAFTLICHEN VEREINS IN DEN JAHREN 1870—1881

A. Raendi

Zusammenfassung

Pernauer Estnischer Landwirtschaftlicher Verein begann 1870 seine Tätigkeit als zweiter landwirtschaftlicher Verein in Estland. Die Anfangsperiode seiner Tätigkeit kann man in zwei Etappen einteilen: 1870—1873, wo die Tätigkeit der mittelmässigen Leitung wegen zurückhaltend blieb, und 1874—1881, als der Verein unter Leitung des Führers der estnischen nationalen Bewegung Carl Robert Jakobson stand. In dieser zweiter Etappe erzielte Pernauer Estnischer Landwirtschaftlicher Verein hervorragende Resultate bei Anregung des fortschrittlichen wirtschaftlichen Denkens und Erziehung der nationalen Gesinnung unter den Esten.

Auf einem hohen Niveau wurden vom Verein regelmässige landwirtschaftliche Vorträge durchgeführt. So wurde z. B. 1874—1881 vom Pernauer Estnischen Landwirtschaftlichen Verein 120 grössere Vorträge gehalten. Man begann mit den landwirtschaftlichen Ausstellungen (1877 und 1879). In den Ausstellungen richtete man sich nach dem Züchten der für die örtlichen Bedingungen passenden Viehrasse. Vom Rindvieh wurden Mischlinge der einheimischen und Angelrasse bevorzugt. Dieses Prinzip wurde von Dorpater und Pernauer estnischen landwirtschaftlichen Vereinen hervorgehoben u. davon gingen später auch die anderen estnischen landwirtschaftlichen Vereine aus.

Vom Pernauer Estnischen Landwirtschaftlichen Verein stammt auch der Gedanke der gemeinsamen landwirtschaftlichen Tätigkeit: jedes Jahr kaufte man gemeinsam Samen und landwirtschaftliches Inventar. So bestellte der Verein in den ersten 5 Jahren seiner Tätigkeit für seine Mitglieder für 851 Rubel Landwirtschaftsgeräte und für 605 Rubel Samen. Regelmässig wurden im Verein neue landwirtschaftliche Maschinen vorgeführt. Man fing mit dem Verlegen der landwirtschaftlichen Literatur an. 1881 wurde vom Verein der erste Wettbewerb auf den besten Ent-

wurf der estnischen Bauernhäuser durchgeführt. Neben den rein landwirtschaftlichen Veranstaltungen regte Verein viele Gedanken u. Vorhaben an, die über die Grenzen eines landwirtschaftlichen Vereins hinausgingen. So wurde 1871 am Pernauer Estnischen Landwirtschaftlichen Verein ein Chor gegründet, es wurden Schauspielabende durchgeführt. Man nahm an vielen Veranstaltungen der nationalen Bewegung teil, und man beschäftigte sich mit aktuellen Tagesfragen. In den 70-er Jahren des 19. Jahrhunderts war Pernauer Estnischer Landwirtschaftlicher Verein unter den estnischen landwirtschaftlichen Vereinen der führende. Das beweist auch das Wählen dieses Vereins zum leitenden Organ der estnischen landwirtschaftlichen Vereine (1876).

In der Leitungstätigkeit des Pernauer Vereins hatte grosse Verdienste sein Vorsitzender C. R. Jakobson, auf dessen Schultern die Durchführung beinahe $\frac{2}{3}$ aller Unternehmen ruhte. Allein Reden hielt er im Pernauer Verein über 80 mal. Auf die Tätigkeit in den landwirtschaftlichen Vereinen legte Jakobson ausserordentlich grossen Wert, 1875 wurde er auch zum Vorsitzenden des Felliner Estnischen Landwirtschaftlichen Vereins gewählt und eine Periode arbeitete er auch in der Leitung des Dorpater Estnischen Landwirtschaftlichen Vereins. Die Verwirklichung seines Wirtschaftsprogramms sah Jakobson in erster Linie in den landwirtschaftlichen Vereinen. Das Hauptprinzip dieses Programms war: allerlei Hilfe zur wirtschaftlichen Stärkung der Bauern und zur Erzielung ihrer vollständigen Unabhängigkeit von Gutsbesitzern. Davon geht seiner Meinung nach die Möglichkeit der Abschaffung politischer Ungleichheit zwischen Gutsbesitzern und Kleinbauern hervor. Obwohl Jakobson ein bürgerliches Programm hatte, war es progressiv in den damaligen Verhältnissen, wo Bauernschaft die Mehrheit der Bevölkerung bildete und trug zur Abschaffung der feudalen Überbleibsel in den Agrarverhältnissen. Seine Ideen konnte Jakobson am erfolgreichsten im Pernauer Estnischen Landwirtschaftlichen Verein verwirklichen. Unter seiner Leitung erzielte Pernauer Estnischer Landwirtschaftlicher Verein wesentliche Resultate in der Einführung der fortschrittlichen landwirtschaftlichen Methoden und in der Erweiterung des Gesichtskreises der Bauern.

EESTIMAA KUBERMANGU MAANÕUKOGU VALIMISTE TULEMUSTEST EESTIS 1917. AASTAL

K. Siilivask

NSV Liidu ajaloo kateeder

Vene Ajutise Valitsuse 1917. a. 30. märtsi määruse «Eestimaa kubermangu administratiivse juhtimise ja kohaliku omavalitsuse ajutise korra kohta»¹ kohaselt nähti ette moodustada Eestis keskse omavalitsusorganina Eestimaa Kubermangu (Ajutine) Maanõukogu, samuti ajutised maanõukogud maakondades.

Eestimaa Kubermangu Maanõukogu küsimuses puhkes juba 1917. a. kevadel äge poliitiline võitlus. Revolutsioonilised ringkonnad hindasid seda asutust ebademokraatlikuks ning Tallinna Tööliste ja Sõjaväelaste Saadikute Nõukogu nõudis 23. mail valdades toimunud valimiste tühistamist. Diskussioon Maanõukogu (Maapäeva) õiguspädevuse üle kestis kuni selle asutuse laialiisatamiseni Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee poolt 1917. a. novembris.

Küsimus Maanõukogust ja selle moodustamise käigust pakub seda enam huvi, et selle asutusega on seotud Eesti kodanliku riigi loomise seaduslikud aktid.

Valdades 23. mail toimunud valimiste käiku on seni valgustatud väga üldiselt,² kusjuures piisavalt pole kasutatud arhiivi andmeid.

Maanõukogu valimised 1917. a. toimusid järjest teravneva klassivõitluse olukorras, mis vajutas kogu valimiskorraldusele oma pitseri.

Kubermangu maanõukogu valimiskampaania. Püüdes tugevdada oma mõju kohalikus valitsemissüsteemis ja võideldes nõukogude mõju vastu, ruttas eesti kodanlus Ajutise Valitsuse 30. märtsi määruse elluviimisega. Kiirustada tuli tal seda enam,

¹ Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Dokumentide ja materjalide kogumik (edaspidi: S. Sots. Okt.-rev. Eestis). Tallinn, 1957, lk. 102—104.

² Vt. J. Saat. Eesti bolševikud Oktoobrirevolutsiooni ajajärgul. Tallinn, 1956, lk. 67—73; V. Reimann. Eesti bolševikud võitluses nõukogude võimu eest aastail 1917—1918. Tallinn, 1957, lk. 51—59.

et terava klassivõitluse ja bolševike selgitustöö tõttu tõusis töörahva klassiteadlikkus kiiresti nii linnas kui ka maal. Et 30. märtsi määruse kohaselt pidid valimised toimuma tegelikult vaid maal (linnadest suunati esindajad kubermangu maanõukokku tulevaste linnaomavalitsuste poolt), siis püüdsid kodanlased ette jõuda just maatöörahma revolutsioonilise teadlikkuse kasvust, n.ö. otsustada omavalitsuste koosseisud enda kasuks valimistega maal. Maal olid ju külakodanluse organisatsioonid — ühistud, seltsid, liidud — küllalt tugevad, maatöörahvas oli aga enamuses veel organiseerimata ja poliitiliselt vähe arenenud.

Omavalitsusorganid, olles 30. märtsi määruse kohaselt küll vaid nõuandvad asutused Ajutise Valitsuse komissaride juures, omasid siiski arvestatavat poliitilist kaalu paljude kohalike küsimuste lahendamisel. Eesti kodanlusele oli poliitiliselt eriti oluline, et omavalitsusorganid võisid anda kodanlikule diktatuurisüsteemile rahvaesindusliku ilme. Edasises poliitilises perspektiivis kavatseti omavalitsusasutused kui «seaduslikud» vastandada «ebaseaduslikele» tööliste ja soldatite saadikute nõukogudele, et põhjendada nende likvideerimist.

30. märtsi määrusega kavandatud kodanlik omavalitsuse süsteem ja eriti selle kehtestamise ebademokraatlik kord olid laiades rahvahulkades esile kutsunud rahulolematuse ja protestiliikumise. Aprilli algusest peale saabus Tallinna ja Petrogradi nõukogule, Eestimaa kubermangukomissarile ja Ajutisele Valitsusele hulgaliselt proteste loodava omavalitsuse ebademokraatliku iseloomu vastu; ühtlasi nõuti selle määruse tühistamist või muutmist.

Kooskõlas kohaliku töörahma arvamustega öeldi näiteks Narva nõukogu vastavas otsuses:

«1. Protesteerida vähemuse katsete vastu rahva õigusi enda kätte haarata ja omastada neid.

2. Soovitada Petrogradi Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogule osutada kaasabi, et seadusprojekti vastu ei võetaks ja et võetaks arvesse omavalitsuse sisseviimise küsimuses ka tööliste organisatsioonide, eriti kohalike töörahma ja soldatite saadikute nõukogude kaalutlused.»³

Ebademokraatliku omavalitsussüsteemi ja valimiskorra vastu protesteerisid Kreenholmi Manufaktuuri töölisel,⁴ Tartu rätsepatööliste ametiühing,⁵ Tartumaa maatöölise konverents⁶ ja paljud teised töörahma organisatsioonid, koosolekud ja miitingud.

Neid proteste oli Ajutine Valitsus sunnitud vähemalt näiliselt mõnevõrra arvestama. Ta ei jõustanud 30. märtsi määrust kohe, vaid jäi äraootavale seisukohale. Tekkis isegi kavatsus töötada välja uus omavalitsuse seadus. See viis eesti kodanluse ärevusse;

³ «Kiir» nr. 5, 27. märtsil 1917. a.

⁴ «Kiir» nr. 23, 22. aprillil 1917. a.

⁵ «Töö Lipp» nr. 5, 12. aprillil 1917. a.

⁶ «Töö Lipp» nr. 12, 6. mail 1917. a.

ta pani mängu kõik omapoolsed mõjutusvahendid, et 30. märtsi määrust säilitada. Eesti kodanlased said üsna hästi aru, et kui neil ei õnnestu lähemal ajal uut omavalitsuskorda sisse viia, siis muutub väga küsitavaks, kas nad hiljem enam pääsevad selles domineerivale kohale.

Arvestades eesti kodanluse soove, ei tühistanud Ajutine Valitsus 30. märtsi määrust; kuid ta ei andnud sellele ka lõpliku seaduse jõudu, pidades targemaks ära oodata valimiste tulemusi. Seadus 30. märtsi määruse kehtestamise kohta anti välja alles 22. juunil,⁷ s. o. kuu aega pärast neid valimisi.

Valimismäärustiku koostamine tehti ülesandeks Eestimaa kubermangu komissarile J. Poskale. 29. aprillil avaldati määrustik pealkirja all «Ajutised määrused maakondade (kreiside) valijatekogude liikmete valimiseks».⁸

Neis määrustes lähendati Eesti maaomavalitsuste valimiste korda Ajutise Valitsuse poolt väljatöötatud linnaomavalitsuste valimiskorrale. Vanusetsensust alandati 20 aastani ja kaotati aastane paiksusetsensus. Maakonna valijameesteks võidi valida ka vastava valla või maakonna piirides väljaspool elavaid kodanikke. Valimiste korraldamiseks moodustati valdades valimiskomisjonid ja maakondades valimiskomiteed, nendes pidid olema esindatud ka maatamehed. Iga vald moodustas ühe valimisringkonna. Valijate nimekirjad tuli koostada kümne päeva jooksul pärast määruse avaldamist ning siis kolmeks päevaks tutvumiseks välja panna. 16. maini võis esitada 25 soovitaja allkirjadega kandidaatide nimekirju, mis tuli hiljemalt viis päeva enne valimisi vallamajades välja panna. Valimised pidid toimuma 23. mail. 26. maiks tuli protokollid ja muud materjalid esitada maakondade valimiskomiteedele. Seega jäid valimised maal ikkagi kaheastmeliseks — nad toimusid valdades ja maakondades. Valimiste kõige suuremaks puuduseks oli korraldamise lühike aeg, mis ei võimaldanud teha maal vajalikku poliitilist selgitus- ja organiseerimistööd.

Eisalgu olid bolševikud aktiivsest valimiskampaaniast osavõtu poolt. Mai algul soovitas «Kiir» maarahval valimistest «täie jõuga» osa võtta ja ilmtingimata igas vallas põllutöölistel oma iseseisva nimekirjaga esineda. Seal, kus tegutsesid parteiorganisatsioonid, soovitati üles seada nende liikmeid, kus parteiorganisatsioon polnud, seal sotsiaal-demokraatide pooldajad.⁹

Üsna varsti selgus, et nii lühikese ajaga ei ole võimalik valimisi nõutaval tasemel korraldada. Maatõõrahvas, kes nägi, et kodanlus taotleb valimistega oma kitsaid klassieesmärke, hakkas

⁷ Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (edaspidi: ENSV RAKA), f. 4699, nim. 1, s.-ü. 7.

⁸ ENSV RAKA, f. 4680, nim. 1, s.-ü. 16, l. 1—3.

⁹ «Kiir» nr. 34, 5. mail 1917. a.

protesteerima ja nõudma valimiste tähtaja pikendamist. Bolševikud võtsid selle arvesse.

Valimiste edasilükkamise nõue formuleeriti «Kiires» juba 6. mail artiklis «Eesti ajutine valitsus». Selles märgiti, et nii kodanliku Ajutise Valitsuse kui ka «autonoomilise Eesti valitsuse» olukord on kõikuma löönud. Maal ei ole loodud demokraatlikku valitsemiskorda ja Harjumaal on miilitsaülemateks pandud koguni mõisnikke. Valdades on peaaegu eranditult ametis endised tsaariaegsed vallavalitsused. Kui sellises olukorras maal valimised tulevad, siis ei ole rahval nendest midagi loota: «Rahva omavalitsusse pääsevad otsekohesed rahvavastased... Valimisi ei tohi ligemal ajal mitte ette võtta, sest et tarvis on rahvale tema kodanikuõigused ära seletada. Ainult siis võime uuel omavalitsuselt midagi head loota.»¹⁰

Paljude valdade ettevalmistamatuses valimisteks teatati Võru-, Järva-, Saare-, Tartu-, Lääne-, Harju- ja ka Virumaalt.¹¹

Maakondade valimiskomiteed moodustati kodanlikest tegelastest. Nii oli Tartumaa valimiskomitee esimeheks advokaat L. Olesk, liikmeteks J. Tõnisson, J. Hünerson, «maatameeste esindajateks» aga advokaat R. Jaska, kaupmees M. Sild jt.¹²

Arvestades massiliselt saabuvaid proteste, otsustas VSDT(b)P Põhja-Balti Komitee oma 11. mai koosolekul nõuda valimiste edasilükkamist 23. mailt 25. juunile.¹³ Sama küsimuse tõstsid bolševikud üles ka Tallinna Nõukogu Täitevkomitees. Ka seal peeti vajalikuks valimised edasi lükata. Kuid täitevkomitee ei tegutsenud aktiivselt, ta piirdus vaid sellega, et saatis 11. mail kubermangukomissarile vahekirja, milles teatas, et mitmete maakondade talupojad ja kohalikud organisatsioonid on palunud maakondade valijameeste valimiskoosolekuid edasi lükata 25. juunile, sest talupojad ei suuda valimisteks ette valmistuda ja võib aset leida elanikkonnale mittesoovitavate isikute valimisi.¹⁴

Sellise kirja saatmine oli aga ilmselt poolik ja ebaküllaldane abinõu. Seepärast otsustas VSDT(b)P Põhja-Balti Komitee Büroo enda ja Maatameeste Põhja-Balti Ajutise Büroo nimel pöörduda üleskutsega rahva poole. Selles märgiti, et paljud vallad nõuavad valimiste edasilükkamist, mida toetab ka Tallinna Nõukogu Täitevkomitee. Poska olevat vallavalitsustele teatanud, et kohtadel võib rahva nõudmisel valimisi edasi lükata. Seepärast üleskutses öeldi: «Seltsimehed! Nõudke kõikjal, et valimised üle viidaks 25. juunile. Vastasel korral võib reaktsioon võidule pääseda. Kui vallavalitsused ja valimiskomisjonid ei tule vastu

¹⁰ «Kiir» nr. 35, 6. mail 1917. a.

¹¹ ENSV RAKA, f. 4699, nim. 1, s.-ü. 59.

¹² ENSV RAKA, f. 4680, s.-ü. 1, l. 1.

¹³ Suur Sots. Okt.-rev. Eestis, lk. 147.

¹⁴ ENSV RAKA, f. 4699, nim. 1, s.-ü. 59, l. 45; «Kiir» nr. 41, 15. mail 1917. a.

rahva soovile, kui nad soovivad ikkagi pimedaid valimisi läbi viia, võtame me tarvitusele kõik abinõud, et süüdlased saaksid teenitud karistuse.»¹⁵

19. mail arutati valimiste küsimust bolševike fraktsiooni avalduse alusel Tallinna Nõukogu koosolekul. Selles rõhutati, et vähese aja tõttu ei suuda maatöölised ja kehvtalupojad organiseeruda. Kubermangukomissar reageeris täitevkomitee kirjale vaid lubadusega: seal, kus ei olda valimisteks valmis, «need edasi lükata uue tähtajani, mille nimetab kubermangukomissar». Seda arvestades palus bolševike fraktsioon: a) lükata kõigile valijatele valimise päev edasi 25. juunile s. a., b) lubada aktiivset ja passiivset osavõttu valimistest kõigile kodanikele, kes on saanud 18 aastat vanaks. Pärast läbirääkimisi otsustatigi peaaegu üksmeelselt, ainult viis saadikut jäid erapooletuks, «panna ette kubermangukomissarile kohe teatada telegrammide teel kogu elanikkonnale valimiste edasilükkamisest 25. juunile...»¹⁶

See oli õige samm. Kuid vanusetsensuse küsimuse otsutamisel asus nõukogu esseerlik-menševistlik enamus põiklevale seisukohale. Väideti, et Petrogradis oli jäetud valimistest osavõtu alammääraks 20 aastat, 105 häälega 55 vastu võeti vastu otsus pöörduda Ajutise Valitsuse poole, et see vaataks valimisseaduse läbi ja annaks valimisõiguse ka 18-aastastele.¹⁷

Kubermangukomissar otsustas Tallinna nõukogu ettepanekut ignoreerida ning jättis valimiste läbiviimise tähtaja pikendamata. Ka 18-aastaste vanusetsensus jäi kehtestamata. Valimised viidi kodanlike asutuste, eeskätt vanade vallavalitsuste poolt läbi ikkagi 23. mail. Seetõttu osutus maa töörahvas valimiskampaania ajal vähemorganiseerituks. Valimistest ja nende organiseerimisest võtsid paljudes maakondades ja valdades osa peamiselt kodanlikud ringkonnad.

Revolutsiooniline töölikklass ja bolševike partei ei saanud valimisi oluliselt mõjutada, sest need toimusid maal, kus parteiorganisatsioonid peatähelepanu võitlusele valimiste edasilükkamise eest. Valimiselset selgitustööd tehti ning maatöölise klassiteadvust arendati peamiselt ajalehe «Kiir» kaudu. Mõnedesse valdadesse suunas VSDT(b)P Tallinna organisatsioon ka kõnelejaid. 7. mail esines Nehatus bolševik J. Ikmelt, kelle õhutusel koostati vastukaaluks peremeestele ka maatameeste valimisnimekiri.¹⁸ Isestisva valimisnimekirja esitas kohaliku VSDT(b)P organisatsiooni juhtimisel ka Lehtse valla töörahvas.¹⁹ Sedasama saavuta-

¹⁵ «Kiir» nr. 45, 19. mail 1917. a.

¹⁶ ENSV ORKA, f. R-1216, nim. 1, s.-ü. 4, l. 63.

¹⁷ ENSV ORKA, f. R-1216, nim. 1, s.-ü. 4, l. 63; «Kiir» nr. 46, 20. mail 1917. a.

¹⁸ «Kiir» nr. 38, 10. mail 1917. a.

¹⁹ «Kiir» nr. 46, 20. mail 1917. a.

sid veel VSĐT(b)P Laiuse²⁰ ja Häädemeeste²¹ organisatsioonid. Bolševike organiseeriv mõju ulatus tollal siiski vähestesse valdadesse.

Lõuna-Eestis, Tartu- ja Viljandimaal, osaliselt ka Võru- ja Pärnumaal, võistlesid külakodanlusega väikekodanlike parteide — esseeride ja menševike — kohalikud organisatsioonid, kellega ajutiselt liitusid ka Tartu ja Pärnu bolševike organisatsioonid. Valimiseelset selgitustööd korraldati kohalike nõukogude kaudu. Koostöö väikekodanlike parteidega omavalitsuse valimistel oli taktikaliselt teatud määral mõistetav: sel teel suudeti ühendatud jõududega luua kodanlusele kohati ulatuslikku vastasrinnet.

Eriti läbimõtleмата sammu astus VSĐT(b)P Järva-Jaani organisatsioon, kelle juht J. Pallok nõustus kandideerima kodanliku Järvamaa Seltside Liidu nimekirjas. Liidu poolt valdade kaupa koostatud ülemaakondlik kandidaatide nimekiri koosnes kodanlikest tegelastest eesotsas A. Veileriga, ent seda propageeriti üldrahvalikuna, mis esindavat nii peremehi kui ka maata-mehi. Liidu valimiseelses üleskutses kirjutati: «Järvamaa Seltside Liit ei ole erakondlik asutus. Oma soovides läheb ta ainult sellest välja, et valitavad tõesti isikud oleksid, kes seltskonna tööd teha oskavad... Nimetatud kandidaatide hulgas on mehi sotsiaal-demokraatidest peale eduerakondlastega lõpetades.»²² Nii võimaldas Järva-Jaani bolševike eksisamm kodanlusele teha demagoogilist agitatsiooni ja tumestada töörahva klassiteadvust.

Järvamaa Seltside Liidu valimisnimekiri langes «Kiire» veergudel terava kriitika alla. Ajaleht näitas, et selles nimekirjas esinesid peamiselt agronoomid, peremehed, vallakirjutajad, metsa-ülemad ja kaupmehed. Ei olnud õige soovitada maatameestel hääletada nende «seltskonna töö tegijate» poolt. Oli ju teada, et «põllumeeste seltsid, pulli-kuldi-oina ühisused, pritsimeeste ja lauluseltsid, rehepeksu, põllurammu ja piimaühisused purutagurlikud on».²³

Ka mujal maakondades ja valdades, kus külakehvistu klassiteadlikkus oli madal, seati üles peremeeste ja põllutööliste seganimekirjad, milles maatameeste kandidaatidena esinesid lihti kõstrid või vallakirjutajad kui «maata» mehed.²⁴ Tartumaal Ropka vallas, kus kandideeris J. Tõnisson, seadis vallavalitsus ise kokku valijate nimekirja ega registreerinud maatameeste nimekirja.²⁵ Kuimetsa vallas pani vallavanem valimisnimekirja üles alles

²⁰ ENSV RAKA, f. 4680, nim. 1, s.-ü. 2, l. 1.

²¹ Sealsamas, f. 4690, nim. 1, s.-ü. 2, l. 42.

²² «Päevaleht» nr. 110, 20. mail 1917. a.; vt. ka nr. 115, 29. mail 1917. a.

²³ «Kiir» nr. 48, 23. mail 1917. a.

²⁴ «Töö Lipp» nr. 15, 15. mail 1917. a.

²⁵ «Töö Lipp» nr. 16, 17. mail 1917. a.; ENSV RAKA, f. 4680, nim. 1, s.-ü. 53, l. 19.

valimistepäeval, jättes tähele panemata maatameeste protestid ja nõudmise valimised edasi lükata 25. juunile.²⁶

Eriti püüdsid kodanlased takistada sotsiaaldemokraatlikke kõnemehi. Lehtses sunniti VSDT(b)P organisatsiooni esindaja valimiskomisjonist lahkuma ja tema kõnelejaid ähvardati kasakatega. Tapal lasti VSDT(b)P Lehtse organisatsiooni agitaator provokatsiooniliselt arrreteerida kui «saksa salakuulaja».²⁷ Paljudes kohtades mõjutasid peremehed oma sulaseid ja teenijatüdruid hääletama nende poolt ülesseatud kandidaatide poolt.²⁸

Virumaal Kalvi vallas jäeti Aseri tsemenditehase töölised esialgu valimisnimekirjadest välja. Töölised otsustava protesti tõttu tuli nad hiljem siiski nimekirjadesse võtta. Kuid siis astus Kalvi valimiskomisjon ootamatult tagasi ning kui tsemenditehase töölised ilmusid 23. mail Koogu mõisa valima, siis selgus, et valimised jäid hoopiski ära. Seoses sellega korraldasid Aseri töölised, ümberkaudsed talupojad ja soldatid Koogu mõisas protestidemonstratsiooni.²⁹

4. mail toimus Tartumaal Kuremaa vallas valimiskoosolek, kuhu tulid kokku nii peremehed kui ka maatamehed. Ent Tartu nõukogu esindaja kohale jõudmisel tekkis koosolekul lõhe. Peremehed oma «Maa Liidu» meestega lahkusid ja maatamehed seadsid üles oma iseseisva valimisnimekirja.³⁰ Nii toimiti mitmetes teistes Lõuna-Eesti valdades.

Sindi töölisi tabas 23. mail Taali vallamajas halb üllatus. Kui nad punaste lippude all kohale ilmusid, teatasid neile vallametnikud, et valimised on juba läbi ja töölised nendest enam osa võtta ei saa. Töölised korraldasid protestimiitingu ja võtsid vallamaja seintelt maha tsaaripildid.³¹ Sindi töölised protesti tõttu pidi Poska järele andma: 28. mail viidi seal läbi täiendavad valimised.³²

Virumaal Aaspere vallas jäeti kõik Ama küla elanikud valimisnimekirjast välja. Maatamehed nõudsid valimiste edasilükkamist, kuid see nõudmine jäeti tähelepanemata. Seepärast keeldusid paljud kohale tulnud valijad hääletamast ja läksid protesteerides ära.³³

Kodanlike «seltskonnategelaste» ja võimude poolt sellisel korraldatud valimised ei võimaldanud välja selgitada rahva tõelist tahet. Kodanluse mahhinatsioonide ja halva organiseerimise tõttu oli valimistest osavõtt enamikes kohtades vähene ja hääletamine toimus ebateadlikult. Paljudes valdades väljendati vali-

²⁶ «Kiir» nr. 53, 31. mail 1917. a.

²⁷ «Kiir» nr. 58, 6. juunil 1917. a.

²⁸ «Kiir» nr. 52, 30. mail 1917. a.

²⁹ «Kiir» nr. 52, 30. mail 1917. a. ja nr. 53, 31. mail 1917. a.

³⁰ «Töö Lipp» nr. 15, 17. mail 1917. a.

³¹ «Kiir» nr. 53, 31. mail 1917. a.

³² ENSV RAKA, f. 4699, nim. 1, s.-ü. 10, l. 355—356.

³³ «Kiir» nr. 51, 29. mail 1917. a.

mistest eemalejäämisega otsest protesti valimiste ebademokraatliku korraldamise vastu.

Vihula vallas võttis maakonna valijameeste valimistel umbes 1000 hääleõiguslikust kodanikust hääletamisest osa veidi üle 200.³⁴ Viljandimaal Võisiku vallas anti ära vaid mõnikümmend häält. Viljandi valla 2743 valijast võttis hääletamisest osa 478, Imavere vallas 1019 valijast 270 jne.³⁵

Need ajakirjanduses avaldatud teated valimistulemustest üksikutes valdades iseloomustavad üldist olukorda õigesti ja langevad kokku säilinud arhiivandmetega. Allikmaterjalid valdade valimiskomisjonide protokollide ja valimisnimekirjade näol on põhisosas säilinud ainult Tartu-, Pärnu-, Harju- ja Järvamaa kohta, osalised andmed — vallavalitsuste õiendite näol — Võru- ja Läänemaalt. Teistest maakondadest on algallikaid säilinud vaid üksikute valdade kohta. Kuuest maakonnast on olemas enamvähem täielikud andmed (hääleõiguslike kodanike arv, hääletamisest osavõtjate arv, kandidaatide nimekirjad) 171 valla kohta (valdade üldarv oli 350). Nende alusel on koostatud järgnev tabel (nr. 1), mis võimaldab teha ligilähedasi järeldusi valimistulemuste kohta terves Eestis.

Tabel nr. 1¹

Eestimaa Kubermangu Maanõukogu maakondlike valijameeste valimiste tulemustest 1917. aastal

Jrk. nr.	Valla nimetus	Hääleõiguslike kodanike arv	Valimistest osavõtjate arv	Osavõtjate protsent hääleõiguslike üldarvust	Esitatud valimisnimekirjade arv
		I	II	III	IV
I. Tartumaa					
1.	Aakre	1549	417	26,9	3
2.	Aru	539	337	62,5	2
3.	Härjanurme	514	231	43	—
4.	Haaslava	1056	239	22,6	1
5.	Hellenurme	192	155	80	3
6.	Kaarepere	1165	595	51,8	2
7.	Kasepää	1205	189	15,7	6
8.	Kastre-Võnnu	1774	705	54,2	2
9.	Kavastu	967	811	84	2
10.	Kavilda	967	244	25,2	2
11.	Keeni	460	289	62,8	2
12.	Kirepi	385	205	53,2	2
13.	Konguta	794	489	60,5	2
14.	Krüüdneri	1110	540	48,6	2
15.	Kudina	1660	340	20,5	3

³⁴ «Kiir» nr. 53, 31. mail 1917. a.

³⁵ «Sakala» nr. 59, 29. mail 1917. a.

Tabel I (järg)

	I	II	III	IV
16. Kuremaa	1100	717	65,5	2
17. Laatre	640	91	14	1
18. Laeva	658	189	28,8	7
19. Leevi	1779	936	54	2
20. Lohusuu	1230	406	33	2
21. Luke	468	203	42,6	2
22. Meeri	1107	128	11,7	1
23. Mäksa	1021	448	44,1	2
24. Mustvee	1375	1077	78,8	2
25. Pala	1522	226	14,8	3
26. Palupera	822	275	33,5	2
27. Puurmanni	1250	470	37,6	5
28. Päidla	488	96	20	4
29. Ranna	715	167	23,8	2
30. Rannu	1177	204	17,3	2
31. Rasina	750	337	45,3	2
32. Ropka	1486	98	6,6	1
33. Sangaste	1811	368	20,5	5
34. Tõlliste	540	184	34	2
35. Tähtvere	1020	276	27	2
36. Ulila	560	80	14,4	3
37. Vaimastvere	902	110	12,2	1
38. Valguta	801	304	38	2
39. Vastse-Kuuste	843	182	21,8	2
40. Vastse-Otepää	323	145	44,9	3
41. Vorbuse	216	74	34,2	4
42. Võtikvere	1834	902	47	2
Kokku:	38775	14380	37,1	

II. Pärnumaa

43. Abja	2710	755	27,8	3
44. Audru	1263	122	9,7	2
45. Enge	1183	111	9,4	3
46. Halinga	918	140	15,1	8
47. Häädemeeste	918	114	12,4	1
48. Jõõpre	986	114	23,4	1
49. Jäärja	727	119	16	2
50. Vana-Kariste	1251	461	36,8	3
51. Uue-Kariste	406	225	55,5	2
52. Karksi	1550	636	41	2
53. Kaarli	665	179	27	4
54. Kilingi	1433	146	10,2	4
55. Koonga	1718	197	11,4	5
56. Kihnu	468	175	37,4	5
57. Kaisma	888	365	37,4	5
58. Käru	997	338	33,9	2
59. Laiksaare	868	150	17,3	3
60. Lelle	916	197	21,5	3
61. Orajõe	1197	208	17,4	3
62. Pöögle	310	37	12	1
63. Vana-Pornuse	443	208	47	2
64. Uue-Pornuse	365	215	60	2

Tabel 1 (järg)

	I	II	III	IV
65. Pati	902	71	7,9	4
66. Penuoja	440	42	9,5	2
67. Polli	897	149	16,6	3
68. Rääma	966	209	21,7	2
69. Reiu	202	93	46	2
70. Sauga	1770	269	15	3
71. Seli	1326	584	44	2
72. Suigu	584	139	23,8	2
73. Tammiste	485	87	18	4
74. Talli	519	273	25,6	2
75. Taali	2252	1208	53,7	5
76. Tahkuranna	959	224	23,4	3
77. Tori	2093	779	37,7	4
78. Tõstamaa	1266	518	41	2
79. Uulu	832	289	34,7	2
80. Vana-Vändra	1861	1198	64,3	2
81. Uue-Vändra	1471	383	26	2
82. Voltveti	1060	137	13	3
83. Vee	600	104	17,3	2
84. Võlla	928	50	5,4	1
Kokku:	43613	11928	27,7	

III. Järvamaa

85. Albu	1780	577	32,4	5
86. Ambla	1416	368	26	5
87. Einmanni	700	267	38,1	1
88. Esna	1348	483	35,8	2
89. Kirna	545	213	40	2
90. Koigi	1253	232	18	1
91. Kurksema	1190	475	40	—
92. Küti	1558	606	38,9	2
93. Lehtse	1910	368	19,2	—
94. Liigvalla	970	98	10,1	1
95. Mäe	1013	345	34	2
96. Nõmküla	1357	203	14,9	—
97. Vahastu	284	175	61,6	2
98. Väinjärve	2372	505	21,3	4
99. Väätsa	947	505	53,5	2
100. Võhmuta	1253	620	49,5	—
Kokku:	18896	5840	30,9	

IV. Läänemaa

101. Asuküla	836	183	21,9	—
102. Emmaste	2840	497	17,5	—
104. Kolovere	372	124	33,3	—
103. Kalju	672	185	27,5	—
105. Kõrgessaare	1612	312	19,3	—
106. Massu	1321	258	19,5	—
107. Märjamaa	1522	219	14,4	—

Tabel 1 (järg)

	I	II	III	IV
108. Oru	1035	576	55	—
109. Palivere	260	87	33,4	—
110. Sinalepa	1041	152	13,8	—
111. Sooniste	356	163	45	—
112. Sutlepa	510	155	30,4	—
113. Taebla	760	124	16,2	—
114. Vaikna	647	111	17,2	—
115. Vormsi	970	318	32,8	—
Kokku:	14754	3424	23,2	

V. Harjumaa

116. Alavere	554	146	26,0	3
117. Aleksandri	1573	380	24,1	4
118. Jõelähtme	1211	408	33,7	4
119. Inglise	581	119	20,5	1
120. Harku	2306	372	16,1	2
121. Järvakandi	741	302	40,7	2
122. Juuru	1606	390	24,3	3
123. Kaolasu	509	186	36,4	2
124. Kohila	2433	743	30,5	2
125. Rae	1656	211	12,7	5
126. Vihterpalu	541	120	22,0	1
127. Vladimiri	1332	486	36,5	5
Kokku:	15043	3863	28,0	—

VI. Võrumaa

128. Aleksandri	1230	186	15,0
129. Erastvere	1037	189	18,2
130. Haanja	1416	275	19,4
131. Kaagjärve	1115	192	17,2
132. Kähkva	601	85	14,1
133. Karula	1601	181	11,3
134. Kasaritsa	1690	665	39,8
135. Kioma	322	135	42,0
136. Koiola	1408	257	18,2
137. Kooraste	876	137	15,6
138. Krabi	330	79	23,9
139. Krootuse	764	103	13,5
140. Kärgula	519	187	36,0
141. Laanemetsa	755	146	19,3
142. Lasva	532	206	38,7
143. Linnamäe	414	68	16,4
144. Loosi	1342	288	21,4
145. Meeksi	1047	302	28,9
146. Misso	817	102	12,5
147. Moisekatsi	753	205	27,2
148. Mõniste	828	151	18,2
149. Nursi	680	191	28,0
150. Orava	1320	193	14,6

Tabel 1 (järg)

	I	II	III	IV
151. Peri	1050	70	6,7	
152. Pindi	481	151	31,4	
153. Põlgaste	534	124	23,2	
154. Rogosi	362	87	24,0	
155. Rõuge	936	229	24,5	
156. Röpina	1864	909	49,0	
157. Sõmerpalu	591	540	91,3	
158. Taheva	663	100	15,0	
159. Timo	504	208	41,2	
160. Toolama	559	240	43,0	
161. Tsooru	925	212	23,0	
162. Vaabina	742	351	47,3	
163. Valgjärve	783	238	30,4	
164. Vana-Antsla	2299	394	12,8	
165. Vana-Roosa	756	141	18,7	
166. Vastse-Antsla	949	146	14,4	
167. Vastseliina	1279	257	20,1	
168. Veriora	1000	500	50,0	
169. Viitina	748	181	24,2	
170. Võru	945	358	37,9	
171. Urvaste	710	88	12,4	
Kokku:	40 077	10 047	25,0	
Üldkokkuvõttes:	171 178	49 482	28,9	

¹ ENSV RAKA, f. 4680, nim. 1, s.-üd: 1, 2, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71; f. 4681, nim. 1, s.-üd: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14; f. 4682, nim. 1, s.-ü. 45, l. 181; f. 46, 90, nim. 1, s.-ü. 1 ja 2; f. 4696, nim. 1, s.-ü. 8; f. 4698, nim. 1, s.-ü. 7; ENSV ORKA, f. 78, nim. 1, s.-üd: 14—43, 46, 46, 78, 92.

* Mõnes vallas puudusid valimisprotokollides kandidaatide nimekirjad. Andmed Lääne- ja Võrumaa kohta pärinevad mitte valimisprotokollidest, vaid 1917. a. juulis-augustis vallavalitsuste poolt tagantjärele koostatud õienditest.

Tabelist näeme, et 171 vallas oli 171 178 hääleõiguslikku kodanikku, hääletamisest võttis osa aga kõigest 49 482 ehk 28,9 protsenti hääleõiguslike üldarvust, seega alla 30% valijatest. Maakondadest oli hääletamisest osavõtjate protsent kõige kõrgem Tartumaal (37,1%), kõige madalam Läänemaal (23,2%).

Läänemaa ja Harjumaa kohta on säilinud veel maakonnakomissaride poolt esitatud koondarvud. Harjumaal oli umbes 38 000 hääleõiguslikku; nendest olevat võtnud valimistest osa 13 000 inimest, s. o. 34,2%. Kuid maakonnakomissar esitab need arvud umbkaudsetena.³⁶ 12 Harjumaa valla kohta väljaselgitatud

³⁶ ENSV RAKA, f. 4697, nim. 1, s.-ü. 6, l. 38.

arhiiviandmed aga näitavad, et valimistest osavõtt ulatus 28%. Seega on põhjust arvata, et maakonnakomissar on osavõtu protsenti suurendanud.

Näiliselt täpsemad andmed on esitanud Läänemaa komissar. Tema aruande mustandis on Läänemaa hääleõiguslike kodanike arvuna näidatud 35 701; neist olevat valimistest osa võtnud 10 459,³⁷ s. o. 29,3 protsenti. Seda arvu ei ole võimalik kontrollida, sest kõigi maakonna valdade kohta pole täpseid andmeid. Läänemaa valdadest pärinevad õiendid annavad osavõtu protsendiks ainult 23,2. Pealegi on aruanne ise tendentslik ja püüab kõigili õigustada valimiste korraldamist just 23. mail: valimised olevat toimunud «täiesti teadlikult», neid olevat seganud vaid enamlaste vastupropaganda. Ainult kevadiste põllutööde algus olevat takistanud valimistest suuremal hulgal osavõttu.

Võib arvata, et hääletamisest osavõtjate protsent võis olla veelgi väiksem Saaremaal, kus selgitustöö tase oli madalam ja maatööraha teadlikkus nõrgem. Saare maakonnast on osaliselt säilinud Hellamaa valla valimiskomisjoni materjalid. Neist selgub, et seal esitati tervelt 15 kandidaatide nimekirja, kusjuures viiele nendest ei antud ühtki häält.³⁸

Tabelis esitatud 171 vallast seitsmes vallas (Ropka, Audru, Enge, Pati, Penuoja, Võlla, Peri) võttis valimistest osa alla 10% valijatest. Ropka vallas hääletas vaid 6,6% vallaanimikirjadesse kantud kodanikest. Maatameeste valimisnimekirja siin ei registreeritud, nende protest jäeti tähelepanemata. Valituteks aga osutusid siin Eesti Demokraatliku Erakonna liidrid J. Tõnisson ja O. Kallas. Harjumaa Kirna-Kohatu vallas esitati 3 valimisnimekirja, kus igapähe kordusid samad nimed, sealhulgas Eesti Radikaal-Demokraatliku partei liider A. Birk.³⁹

Kodanlikest tegelastest koosnevaid maakondlikke valimiskomiteesid aga sellised «tühiasjad», nagu äärmiselt madal valimistest osavõtu protsent ja arvukad valimismäärustiku rikkumised, ei huvitanud. Valimised tühistati vaid erandjuhtudel — siis kui oli täiesti võimatu kindlaks teha, keda tuleks lugeda valituteks või kui valimiste eeltöid ei suudetud lõpetada ning paratamatult jäid valimised läbi viimata. Kubermangukomisjari kantselei andmeil ei suudetud tähtpäevaks, s. o. 23. maiks, valimisi läbi viia 52 vallas.⁴⁰

Kuid vähene osavõtt valimistest ja maatööraha protestide mitteamestamine ei olnudki veel valimiste peamiseks puuduseks. Selleks oli maatööraha puudulik organiseeritus, ebateadlikkus ja vähene selgitustöö. Ainult selle tõttu suutsid kodanlikud ringkon-

³⁷ ENSV RAKA, f. 4696, nim. 1, s.-ü. 8, l. 115.

³⁸ ENSV RAKA, f. 4678, nim. 1, s.-ü. 1.

³⁹ ENSV RAKA, f. 78, nim. 1, s.-ü. 29, l. 5—10.

⁴⁰ V. Reiman, Eesti bolševikud..., lk. 67.

nad saavutada neile soodsaid tulemusi ja moodustada neile sobiva koosseisuga omavalitsusasutused.

Seda näitab selgesti tabel (nr. 2), mis kujutab valimiste tulemusi ning klassijõudude vahetõrka neis valdades, kus maaproletariaat ja kehtvalurahvas suutsid organiseerida külakondalusele vastasrinda.

Tabel 2¹

Eestimaa Kubemangu Maanõukogu valijameeste valimiste tulemustest valdades, kus võistlesid maaproletariaadi ja kehtvaluraha (maatameeste, põllutööliste) ning külakondaluse (peremeeste, maaomanike) kandidaatide nimekirjad

Jrk. nr.	Vallad	Hääletami- sest osa- võtjate %	Hääle jagunemine nimekirjade vahel	
			maata- meestele	külakodan- lusele
I. Tartumaa				
1.	Ahja	—	648	234
2.	Jõgeva	—	458	186
3.	Kaarepere	51,8	432	162
4.	Kambja	—	442	220
5.	Kastre-Võnnu	53,2	561	140
6.	Kavastu	84	630	181
7.	Keeni	62,8	205	79
8.	Konguta	50,5	252	157
9.	Krüüdneri	48,6	344	196
10.	Kuremaa	65,5	471	245
11.	Laiuse	—	663	387
12.	Leevi	54	667	269
13.	Luke	42,6	57	106
14.	Luunja	—	770	170
15.	Mäksa	44,1	369	71
16.	Palupera	33,5	181	94
17.	Ranna	23,8	133	34
18.	Rasina	45,3	310	23
19.	Roela	—	282	164
20.	Saare	—	238	276
21.	Sootaga	—	314	192
22.	Tõlliste	34	135	45
23.	Tähtvere	27	175	101
24.	Valguta	38	240	64
25.	Vastse-Kuuste	21,8	136	46
26.	Võfikvere	47	666	221
II. Pärnumaa				
27.	Häädemeeste	12,4	114	—
28.	Karksi	41	465	171
29.	Kaisma	41	175	175
30.	Seli	44	518	66
31.	Taali	53,7	886	322
32.	Tõstamaa	41	344	161
33.	Uue-Vändra	26	148	235

Tabel nr. 2 (järg)

Jrk. nr.	Vallad	Hääletamisest osavõtjate %	Hääle jagunemine nimekirjade vahel	
			maatameeste	külakodanlusele
III. Harjumaa				
34.	Anija	—	204	154
35.	Juuru	24,3	215	168
36.	Järvakandi	40,7	146	156
37.	Kaolasu	36,4	109	77
38.	Keila	—	267	309
39.	Kiiu	—	95	71
40.	Kohila	30,5	502	236
41.	Kurna	—	145	91
42.	Prangli	—	75	33
43.	Raasiku	—	110	89
44.	Riisipere	—	308	300
IV. Läänemaa				
45.	Käina	—	605	439
46.	Massu	19,5	130	128
47.	Vanamõisa	—	102	60
Kokku:			14348 (68,3%)	7112 (31,7%)

¹ Tabel on koostatud eelmises tabelis näidatud arhiiviallikate põhjal. Tabelite vahel esinev mõningane vahe valijate üldarvus on tingitud sellest, et tabelis nr. 2 ei ole arvestatud kehtetuks tunnistatud hääletamisedelite arvu.

Seega 127 vallast, nende kohta on allikmaterjalid valimisprotokollide näol olemas, suudeti esitada maatameeste valimisnimekirjad 47 vallas. Selliste valdade arv võis olla suurem, sest valdade valimismaterjalide ebatäpsuse tõttu ei ole alati võimalik kandidaatide nimekirjade klassiiseloому kindlaks teha. Neljakümne seitsmest vallast õnnestus ainult viies saavutada valimistel peremeeste ülekaal, ühes vallas jagunesid hääled võrdselt ja 41 vallas võitsid maatamehed. Kokkuvõttes said neis 47 vallas maatamehed 68,3% ja peremehed 31,7% antud häälest.

Siin ongi valimistega kiirustamise peapõhjus: kodanlus kartis, ja põhjendatult, et valimiste hilisema tähtaja korral oleks enamikus valdadest tekkinud organiseeritud vastasrind külakodanlusele, sealhulgas ka teadlik bolševistlik vastasrind, mis oleks viinud tugeva revolutsioonilise opositsiooni tekkimiseni omavalitsusasutustes või isegi nende enamuse mineku töörahva esindajate kätte.

Iseloomulik on, et valdades, kus töörahval õnnestus esineda oma nimekirjadega, oli valimistest osavõtu protsent palju kõrgem (keskmiselt 35—60%) kui nendes valdades, kus maatameeste ise-

seisvaid nimekirju ei olnud. Kahjuks ei ole säilinud täpsemad andmed Viljandimaa kohta. Ka seal suudeti paljudes valdades luua külakodanlusele vastasrinne ning maatameeste valimisnimekirjade poolt olevat antud kuni 70% häältest.⁴¹ Harjumaal Peningi vallas, kus bolševikud organiseerisid maatameeste rinde, hääletas selle nimekirja poolt 279 valijat, s. o. 62%, ja peremeeste nimekirja poolt 172 valijat ehk 38%.⁴²

Kuid maatöörahma kandidaatide nimekirju esitati, väljaarvatud Tartu- ja Viljandimaal, siiski suhteliselt vähestes valdades. Läänemaa maakonna komissar teatas, et maakonnas valimisnimekirju poliitiliste parteide poolt ei esitatud, küll esitati mitmetes valdades peremeeste ja maatameeste nimekirju, kuid enamasti esitati seganimekirju.⁴³ Ka Harjumaal oli parteilisus «harvadel juhtudel» märgitud valimisnimekirjadesse.⁴⁴

Seetõttu pole imestada, et Läänemaa valijameeste koosolekul 24. ja 25. juunil seati üles nii maakonnanõukogusse kui ka kubermangu maanõukogusse vaid üks ühine peremeeste ja maatameeste kandidaatide nimekirja. Mõlemasse organisse valiti peamiselt kodanlikke tegelasi (J. Kalm, A. Palm jt.).⁴⁵

Samal päeval peetud Harjumaal valijatekogu koosolekul esitati siiski juba parteilised nimekirjad. Maakonnanõukogu moodustamisel võistlesid kolm nimekirja — parteitute, s. o. külakodanluse, sotsiaaldemokraatide-menševike ja esseeride ning sotsiaaldemokraatide-bolševike valimisnimekirja. Esimesest nimekirjast läks maakonnanõukokku üheksa, teisest viis ja kolmandast üks saadik. Kubermangu maanõukogu liikmete valimisel esitati kokku neli nimekirja — peale mainitud kolme veel radikaalsotsialistide oma. Kubermangu maanõukokku läks kolm «parteitute» saadikut, üks radikaalsotsialist ning üks esseeride ja menševike esindaja; bolševikke Harjumaalt kubermangu maanõukokku ei pääsenud.⁴⁶

Järvamaal võitis Järvamaa Seltside Liidu valimisnimekirja, saades 46 valijameeste kohast 36. 25. juunil valiti Järvamaal valijameeste koosolekul kubermangu maanõukokku K. Päts ja P. Johanson. 11-liikmelisse maakonna maanõukokku läksid ainult kodanlikud tegelased.⁴⁷ 1. juulil valiti maakonn nõukogu 5-liikmeline juhatus eesotsas J. Kreidebergiga.⁴⁸

⁴¹ «Proletaarne Revolutsioon Eestis» nr. 8, 1929, lk. 26.

⁴² Reiman, V., lk. 67.

⁴³ ENSV RAKA, f. 4696, nim. 1, s.-ü. 8, l. 115.

⁴⁴ ENSV RAKA, f. 4697, nim. 1, s.-ü. 6, l. 38.

⁴⁵ ENSV RAKA, f. 4696, nim. 1, s.-ü. 8, l. 115; ENSV ORKA, f. 78, nim. 1, s.-ü. 4, l. 4—5.

⁴⁶ ENSV RAKA, f. 4697, nim. 1, s.-ü. 6, l. 38—39; ENSV ORKA, f. 78, nim. 1, s.-ü. 3, l. 3—9, 27—28.

⁴⁷ «Päevaleht» nr. 138, 26. juunil 1917. a. ja nr. 142, 1. juulil 1917 a.; ENSV ORKA, f. 78, nim. 1, s.-ü. 6, l. 6—7.

⁴⁸ «Päevaleht» nr. 144, 3. juulil 1917. a.

Virumaal esitasid sotsiaaldemokraatlikud töölised vastukaa- luks kodanlik-väikekoodanlikule nimekirjale oma kandidaatide nimekirjad nii maakonna kui ka kubermangu maanõukogusse. Siit õnnestuski valida maanõukokku ainuke bolševike partei liige, kooliõpetaja A. Leetsmann.⁴⁹ Põhja-Eesti maakondades saavutas külakodanlus maanõukogudes domineeriva seisundi.

Nii mõneski Lõuna-Eesti maakonnas läks aga väikekoodanlikel parteidel korda külakodanlust lüüa. Nii sai Tartu nõukogu ümber koondunud nn. sotsialistlik blokk, mida juhtisid esseerid, Tartu- maa valijatekogu koosolekul ülekaalu kodanluse nn. demokraat-liku bloki üle. Maakonna maanõukogu valimistel sai «sotsialistlik blokk» 71 ja J. Tõnissoni «demokraatlik blokk» 62 häält.⁵⁰ See- pärast läks maakonna maanõukogu ja maakonnavalitsus Tartu- maal väikekoodanlike tegelaste kätte.

Viljandimaa valijameeste koosolekul sai väikekoodanlik «maata- meeste» nimekiri (esseerid ja sotsiaaldemokraadid) maakonna maanõukogu moodustamisel ning esindajate valimisel kubermangu maanõukogusse 52 häält, külakodanluse nimekiri aga 30 häält. Kubermangu maanõukogus said «maatamehed» kolm ja peremehed kaks kohta, maakonna maanõukogus vastavalt kümme ja viis kohta.⁵¹

Võrumaal sai maatameeste ja tööliste demokraatlik rühm kubermangu maanõukogu liikmete valimistel 39 häält (3 kohta) ja Maaliidu rühm 33 häält (2 kohta), maakonna maanõukogu valimistel aga 35 ja maaliitlased 37 häält (8 kohta 15-st).⁵²

Saaremaal oli ülekaalus nn. sotsialistlik blokk eesotsas M. Nepsiga, saades 27 häält 47-st.⁵³

Pärnumaa valijameeste koosolekul kujunes välja kolm rühmi- tust: suurpõllumehed (Maaliidu rühm), väikepõllumehed (kesk- rühm) ja pahempoolsed (maatamehed). Viimasesse kuulusid esseerid ja VSĐT(b)P Pärnu organisatsiooni esindajad. Maa- konna valijameeste koosolekul suunati siit kubermangu maa- nõukogusse Maaliidu rühmast C. Arro, keskrühmast Lasn ja H. Roos, pahempoolsete esindajana Jaanusson. Maakonna maa- nõukogusse valiti maaliitlased Hansen, Leesment, Tõrvand, Nõmmik ja Laarmann, keskrühma esindajad Reiman, Raid, Lii- vak, Markson, Leibur ja Kand ning pahempoolsed Hanschmidt, Talts, Oja ja Kopvillem.⁵⁴ Pärnumaal said kindla ülekaalu kodan- likud ringkonnad.

⁴⁹ ENSV ORKA, f. 78, nim. 1, s.-ü. 9, l. 23—26.

⁵⁰ «Postimees» nr. 140, 26. juunil 1917. a.; ENSV ORKA, f. 78, nim. 1, s.-ü. 7, l. 18, 23.

⁵¹ «Sakala» nr. 73, 30. juunil 1917. a.; ENSV ORKA, f. 78, nim. 1, s.-ü. 5, l. 21—25.

⁵² ENSV ORKA, f. 78, nim. 1, s.-ü. 8, l. 7—9.

⁵³ Sealsamas, s.-ü. 10, l. 6—7.

⁵⁴ «Kiir» nr. 79, 1. juulil 1917. a.

Kuid ka Tartu-, Viljandi- ja Võrumaa maakonnavalitsustes asusid väikekodanlike «sotsialistlike» parteide esindajad koostööle kodanlusega. Tööraha huvide eest nad ei seisnud. Maatööraha poolt «maatameeste» nimekirjadele antud häälled jooksid enamasti tühja.

9. juunil arutas VSDT(b)P Pärnu organisatsioon oma koosolekul esseeridega ühendusse astumise küsimust ja tunnistas selle poliitiliseks eksisammuks. Linnavalimistele otsustati minna juba iseseisva nimekirjaga, sest kohalikud esseerid kujutasid endast vaid «salgakest selgroota paendlasi».⁵⁵

Kodanlike omavalitsusorganite valimised Eestis viisid klassivõitluse teravnemisele ja klassivahekordade selginemisele paljudes valdades. Teiselt poolt olid need valimised rahvahulkadele poliitiliselt kahjulikud, sest töörahval tuli siin lahing vastu võtta olukorras, kus tema read olid veel organiseerimata ja võitluseks korraldamata. Seetõttu kindlustasid need valimised kodanlikele ja väikekodanlikele parteidele enamuse omavalitsusasutustes. Valimistest oli osa võtnud alla 30% valijatest. Valimiskord aga ei võimaldanud välja selgitada rahva tõelist tahet ja tulemusena loodi reaktsioonilised kodanlikud omavalitsused.

Siitpeale puhkes äge võitlus kodanluse ja Tallinna nõukogu vahel valimiste tühistamise nõude ümber.

26. mail võttiski Tallinna Nõukogu vastu otsuse tagandada Eestimaa kubermangu komissar I. Poska ametikohalt, võtta kubermangu valitsemine ajutiselt nõukogu täitevkomitee kätte ning tühistada 23. mai valimised, viia need uuesti läbi 25. juunil.⁵⁶ Poska tagandatigi ajutiselt, mille tõttu eesti kodanlus pöördus abisaamiseks Vene Ajutise Valitsuse poole. Viimase abiga, kuigi keerukas ja pingsas võitluses, õnnestus kodanlusel valimistulemused jõusse jätta, samuti Poska komissari kohale tagasi panna.

Valimistulemuste konkreetne analüüs aga näitab, et Tallinna Nõukogul ja eesti bolševikel, kes nõudsid valimiste tühistamist ja valimiskorra üldist demokratiseerimist, oli õigus. Valimistest osavõtt oli äärmiselt madal ning selgitustööks jäetud aeg täiesti ebapiisav. Seepärast ei saa ka lugeda maanõukogu otsustusvõimeliseks väljendamaks kogu eesti rahva tahet.

⁵⁵ «Kiir» nr. 65, 14. juunil 1917. a.

⁵⁶ S. Sots. Okt.-rev. Eestis, lk. 158; ENSV ORKA, f. R-1216, nim. 1, s.-ü. l. 69—70.

О РЕЗУЛЬТАТАХ ВЫБОРОВ В ЭСТЛЯНДСКИЙ ГУБЕРНСКИЙ ЗЕМСКИЙ СОВЕТ В 1917 ГОДУ

К. Сийливаск

Резюме

Постановлением Временного правительства от 30 марта 1917 г. «О временном устройстве административного управления и местного самоуправления Эстляндской губернии» был учрежден центральным органом самоуправления Эстонии Эстляндский губернский земский совет, как совещательный орган при губернском комиссаре правительства. В уездах должны были быть созданы уездные советы. Выборы этих органов не были прямыми: в волостях избирали членов уездного избирательного собрания, которые избирали членов уездного и губернского земских советов; из городов представителей в земский совет избирали городские думы. Трудовой народ требовал всеобщей демократизации системы самоуправления, проведения прямых и равных выборов, но буржуазные власти оставили эти требования без внимания.

В конце апреля 1917 г. Эстляндский губернский комиссар И. Поска объявил, что выборы членов уездных избирательных собраний состоятся 23 мая. Это означало, что срок для проведения сознательных выборов был заведомо недостаточен, на что и рассчитывала буржуазия. Вопрос о составе органов самоуправления в значительной степени решался в волостях, ибо там жило почти $\frac{2}{3}$ населения Эстонии. Буржуазия надеялась, что за такой короткий срок беднейшее крестьянство не сумеет как следует организовать себя и она обеспечит себе победу на выборах. И действительно, во многих волостях выяснилось, что даже организационно проведение выборов в предусмотренный срок оказалось делом трудным. Поступили просьбы отодвинуть срок на июнь. Таллинский Совет рабочих и воинских депутатов предложил перенести выборы на 25 июня. Но Поска в интересах буржуазии игнорировал эти требования, и выборы в большой спешке были проведены 23 мая. Примерно в 50 волостях (из 357) их не успели провести в срок и они состоялись 11 июня. Процент избирателей во многих волостях был исключительно низок. Нам удалось обнаружить в архивах данные о результатах выборов в 171 волости, из которых видно, что в них из 171 178 избирателей в голосовании принимало участие лишь 49 482 человек или 28,9 процентов избирателей, в уезде Ляянемаа только 23% избирателей.

Из этих же данных нам удалось выяснить, что в 47 волостях беднейшее крестьянство и сельскохозяйственный пролетариат успели организовать себя и выставить в противовес буржуазным

свои списки кандидатов. В 41 волости им удалось добиться победы. За кандидатов безземельных в этих 47 волостях голосовало 14 348 человек (68,3%), за кандидатов буржуазии 7112 человек (31,7%). Эти факты убеждают нас в том, что эстонская буржуазия сознательно спешила с выборами, чтобы не дать беднейшему крестьянству организовать себя, ибо в таком случае она потерпела бы поражение в большинстве волостей. В целом выборы проводились недемократическим путем и губернский земский совет не выражал волю большинства эстонского народа.

26 мая Таллинский Совет решил сместить с поста губернского комиссара И. Поску и аннулировать результаты выборов 23 мая. Возник острый конфликт власти, который продлился в Эстонии почти до начала июля 1917 г. и при помощи Временного правительства был решен в пользу эстонской буржуазии.

ÜBER DIE ERGEBNISSE DER WAHLEN ZUM LANDESRAT DES GOUVERNEMENTS ESTLAND IM JAHRE 1917

K. Siilivask

Zusammenfassung

Laut Verordnung der Provisorischen Regierung vom 30. März 1917 „Über die zeitweilige Regelung der Administration und lokalen Selbstverwaltung des Gouvernements Estland“ wurde als zentrales Organ der Selbstverwaltung des Landes der Landesrat des Gouvernements Estland als beratende Körperschaft beim Regierungskommissar des Gouvernements geschaffen. In den Landkreisen sollten Kreisräte gegründet werden. Die Wahlen in diese Körperschaften waren nicht direkt. In den Gemeinden wurden die Teilnehmer an der Wahlversammlung des Landkreises gewählt; diese wählten die Abgeordneten in die Kreisräte und in den Landesrat des Gouvernements. In den Städten wurden die Abgeordneten in den Landesrat vom Stadtrat delegiert. Die werktätigen Volksmassen verlangten eine allgemeine Demokratisierung des Systems der Selbstverwaltung und die Durchführung direkter und gleicher Wahlen; die bürgerlichen Behörden ließen jedoch diese Forderung außer acht.

Ende April 1917 gab der Gouvernementskommissar Estlands J. Poska bekannt, daß die Wahl der Teilnehmer an den Wahlversammlungen der Kreise am 23. Mai stattfindet. Das bedeutete, daß die Zeitspanne für die Durchführung bewußter Wahlen offensichtlich unzureichend war, worauf auch die Bourgeoisie spekulierte. Die Frage nach der Zusammensetzung der Organe der Selbstverwaltung wurde in sehr großem Maße in den Gemeinden

entschieden, da dort fast zwei Drittel der Bevölkerung Estlands lebten. Die Bourgeoisie hoffte, daß sich die Dorfarmut in einer so kurzen Zeit nicht genügend organisieren kann und das Bürgertum aus den Wahlen als Sieger hervorgeht. Und tatsächlich erwies es sich auch, daß in vielen Gemeinden die Durchführung der Wahlen in der vorgesehenen Zeit schon in organisatorischer Hinsicht ein schwieriges Unternehmen war. Gesuche liefen ein, den Termin auf den Juni zu verschieben. Der Tallinner Sowjet der Arbeiter- und Soldatendeputierten schlug vor, die Wahlen auf den 25. Juni zu verlegen. Poska ignorierte jedoch diese Forderung im Interesse der Bourgeoisie, und die Wahlen wurden in großer Eile am 23. Mai abgehalten. In rund 50 von insgesamt 357 Gemeinden konnten sie nicht termingemäß durchgeführt werden und fanden erst am 11. Juni statt. Die Wahlbeteiligung war in vielen Gemeinden äußerst gering. Uns gelang es, in den Archiven die Angaben der Wahlergebnisse in 171 Gemeinden aufzufinden. Aus diesen Angaben ist ersichtlich, daß von 171 178 Wahlberechtigten nur 49 482 an den Wahlen teilnahmen somit also 28,9% der Wähler, in den Gemeinden Läänemaa betrug dieser Prozentsatz sogar nur 23.

Auf Grund dieser Angaben gelang es uns auch festzustellen, daß in 47 Gemeinden es den Kleinbauern und dem Dorfproletariat gelang sich zu organisieren und der bürgerlichen Wahlliste ihre eigene Kandidatenliste entgegenzusetzen. In 41 Gemeinden gelang es ihnen auch, den Sieg zu erringen. Für die Kandidaten der landlosen Bauern stimmten in diesen 47 Gemeinden 14 348 Wähler (68,3%), für die bürgerlichen Kandidaten 7 112 Wähler (31,7%). Diese Tatsachen überzeugen uns davon, daß sich die estnische Bourgeoisie absichtlich mit den Wahlen beeilte, um der Dorfarmut nicht die Möglichkeit zu geben, sich zu organisieren und so in den meisten Gemeinden als Sieger hervorzugehen. Im großen und ganzen wurden die Wahlen in undemokratischer Weise durchgeführt, und der Landesrat des Gouvernements entsprach nicht dem Willen der Mehrheit des estnischen Volkes.

Am 26. Mai beschloß der Tallinner Sowjet, den Gouvernementskommissar J. Poska seines Postens zu entheben und die Wahlen des 23. Mai für nichtig zu erklären. Es kam zu einem schweren Machtkonflikt, der in Estland fast bis Anfang Juli andauerte und dann mit Hilfe der Provisorischen Regierung zugunsten der estnischen Bourgeoisie entschieden wurde.

ОБОРОНА СОВЕТСКОЙ ЭСТОНИИ В 1941 г. В ОСВЕЩЕНИИ БУРЖУАЗНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Я. Г. Райд

Кафедра истории СССР

Принципиальная и активная внешняя политика КПСС и Советского правительства привела к значительной разрядке международной напряженности. Однако изменения, происшедшие в последние годы в отношениях между некоторыми государствами, не устранили серьезных противоречий между социализмом и капитализмом, не прекратили острую классовую борьбу между социалистической и буржуазной идеологиями. Стремясь укрепить пошатнувшиеся устои капиталистической системы, политики и идеологи империализма не отказались от подрывной деятельности против социалистических стран, против коммунистического мировоззрения. Немаловажная роль в этой деятельности отводится фальсификации наиболее существенных событий прошлого, а также отдельных вопросов внутреннего и международного развития социалистической системы на современном этапе.

Среди вопросов, привлекающих особое внимание буржуазных идеологов, следует назвать историю Великой Отечественной войны. Выдающиеся победы наших вооруженных сил, величайшие заслуги всего советского народа в разгроме гитлеровской Германии и возросший авторитет СССР в глазах мирового общественного мнения до сих пор не дают покоя наиболее реакционным силам, которые, как справедливо отмечается в Тезисах ЦК КПСС к 100-летию со дня рождения В. И. Ленина, «не оставили надежды «переиграть» исторические битвы XX века, добиться реванша, отбросить социализм с высот мирового влияния, воссоздать в новых формах колониализм».¹

Преднамеренно извращая события военных лет, реакционные историки буржуазных стран и авторы мемуаров стараются бросить тень на заслуги СССР в борьбе с фашизмом, объяснить поражение гитлеровских войск не превосходством советской воен-

¹ «Коммунист», 1970, № 1, стр. 24.

ной науки, высокими боевыми и моральными качествами советских вооруженных сил, или тесным сплочением советского народа вокруг Коммунистической партии, а различными «роковыми ошибками» лично Гитлера, неблагоприятными климатическими условиями и другими, совсем не решающими факторами. Все эти фальсификации в угоду антикоммунистическим целям современного империализма находят решительный отпор в трудах советских ученых, а также в воспоминаниях выдающихся военачальников, руководивших в годы войны боевыми действиями Красной Армии и Военно-морского флота. Разоблаченно тенденциозного изображения некоторых событий Великой Отечественной войны в реакционной буржуазной историографии посвящается и настоящее исследование. В нем предполагается рассмотреть сравнительно узкий круг вопросов, связанных с освещением в буржуазной, главным образом, западногерманской исторической литературе боевых событий на территории Эстонии в 1941 году, когда соединения советской 8 армии и Краснознаменного Балтийского флота оказывали упорное сопротивление наступавшим немецко-фашистским войскам.

Как известно, гитлеровская Германия уделяла большое внимание захвату Эстонии, имея в первую очередь в виду военно-стратегическое значение южного побережья Финского залива и островов Моонзундского архипелага. Так, в директиве по сосредоточению германских войск на основании плана «Барбаросса», подписанной 18 декабря 1940 года, в задачах, поставленных перед немецкой 18 армией, подчеркивалось значение захвата Эстонии и главнейших балтийских портов.² В то же время, немалое значение гитлеровцы уделяли и политической стороне намечаемой оккупации Эстонии. Ведь по замыслам руководителей нацистской Германии Прибалтика, в том числе и Эстония, должна была стать неотделимой частью германской империи. Выступая с речью 20 июня 1941 г., один из основных гитлеровских «специалистов по Востоку», А. Розенберг прямо заявил о предполагаемом включении Прибалтики в состав Германии, о переселении основной массы эстонского и латышского населения на территорию, восточнее Чудского озера и о намерении осуществить в западной части Прибалтики, т. е. на подлинных землях Эстонии и Латвии, «серьезную германизацию и освежение крови».³ Конкретные мероприятия для осуществления этих целей были разработаны в пресловутом генеральном плане «Ост» и некоторых других документах.⁴

² Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в трех томах. Том I, М., 1965, стр. 474.

³ Там же, том 2, М., 1966, стр. 165.

⁴ Там же, том 3, М., 1966, стр. 125—148.

Стремясь форсировать события, Гитлер в ряде директив требовал ускорения завоевания Эстонии, увязывая выполнение этой задачи с развертыванием дальнейших боевых операций под Ленинградом. Однако гитлеровское командование явно переоценило свои силы. Упорное сопротивление советских войск, эстонских и латышских формирований народного ополчения, особенно на линии Пярну—Вьртсъярв—Эмайыги, заставило командование 18 немецкой армии для достижения успеха напрячь все силы и ввести в бой последние резервы.⁵ Несмотря на это, немецко-фашистским войскам не удалось в предусмотренные сроки овладеть Эстонией, окружить и уничтожить сражавшиеся там советские войска. Только 28 августа части, оборонявшие Таллин и корабли Балтийского флота, по приказу командования, организованно эвакуировались из столицы Советской Эстонии. Моонзундские острова оказывали героическое сопротивление гитлеровцам до конца октября, а остров Осмуссаар был оставлен гарнизоном только в начале декабря 1941 года. Таким образом, оборона Эстонии, продолжавшаяся около пяти месяцев, заняла важное место в истории боевых действий в первый период Великой Отечественной войны, содействовала срыву гитлеровского авантюристического плана «молниеносной войны» в целом и попытки захвата Ленинграда в частности. Военные события в Эстонии в 1941 году глубоко изучаются советскими военными историками и краеведами, создавшими ряд обстоятельных трудов о героических подвигах защитников молодой советской республики.⁶

Со всем другим отношением к освещению боевых действий в начале войны мы находим в работах буржуазных авторов. В таких общеизвестных исследованиях как «Вторая мировая война 1939—1945» Дж. Ф. С. Фуллера, «Большая стратегия (июнь 1941 — август 1942)» Дж. Сатлера и Дж. Гуайера, «Вторая мировая война» — сборник под редакцией В. Хубача, «История второй мировой войны» К. Типпельскирха и некоторых других, военные события в Эстонии вообще не освещаются или же авто-

⁵ W. Haupt. Baltikum 1941. Neckargemünd. 1963, S. 105.

⁶ Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941—1945. Книга первая, Рига, 1965; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. Том II, Москва, 1961; История Прибалтийского военного округа. Рига, 1968; П. Ларин. Эстонский народ в Великой Отечественной войне 1941—1945. Таллин, 1964; Я. Райд. Боевые действия латышских добровольческих полков против немецко-фашистских захватчиков на территории Эстонской ССР и Ленинградской области. В сб.: Вторая мировая война. Книга вторая. Военное искусство. Москва, 1966; Таллин в огне. Сборник статей. Издание второе. Таллин, 1971; Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941—1945. I köide. Tallinn, 1971; P. Larin. Lahingud Eestis 1941. aastal. Tallinn, 1962 и др.

ры уделяют им лишь незначительное внимание.⁷ Значительно больше материалов по интересующим нас вопросам мы находим в работах адмирала Фр. Руге «Война на море 1939—1945 г.г.» и Юрга Мейстера «Морская война в восточноевропейских водах 1939—1945», в которых боевым операциям германских и советских военноморских сил посвящены специальные разделы.⁸ Еще более подробно военная обстановка в Эстонии летом и осенью 1941 года находит отражение в таких специальных исследованиях как монографии Вернера Хаупта «Прибалтика 1941» и «Группа армий Север 1941—1945», книгах Вернера Конце «История 291 пехотной дивизии 1940—1945», Вальтера Хубача «61 пехотная дивизия», Вальтера Мельцера «Борьба за Балтийские острова 1917—1941—1944», в его же статье «151 полк атакует Таллин» и некоторых других.⁹ Военным и политическим событиям в Эстонии в первые месяцы войны посвящены также многие издания эстонских эмигрантов, осевших после войны в Швеции и ФРГ.¹⁰

Рассматривая события, развернувшиеся в Эстонии летом и осенью 1941 года буржуазные авторы уделяют главное внимание двум проблемам. Во-первых, анализу непосредственно военных действий, и во-вторых, вопросам политического характера, возникшим в связи с оккупацией территории Эстонской ССР гитлеровскими войсками. Описывая ход военных операций, многие авторы сообщают весьма интересные сведения относительно вражеских сил, наступавших в Эстонии, о планировании и проведении отдельных боевых операций и т. д. Оценивая военную обстановку, эти авторы вынуждены признать ожесточенный характер боев, самоотверженное сопротивление советских войск, большие потери немецких захватчиков и срыв сроков наступления, поставленных в директивах Гитлера. Так, В. Хаупт пишет, что германским войскам не удалось выполнить в Прибалтике задачу по окружению крупных группировок Красной Армии, которые оказывали «фанатическое сопротивление». Хаупт приходит

⁷ Дж. Фуллер. Вторая мировая война 1939—1945 г.г. Стратегический и тактический обзор. М., 1956; Дж. Батлер и Дж. Гуайер. Большая стратегия (июнь 1941 — август 1942). М., 1967; К. Типпельскирх. История второй мировой войны. М., 1956; Ген.-м. фон Бутлар. Война в России. Мировая война. 1939—1945 годы. Сборник статей. М., 1957 и др.

⁸ Ф. Руге. Война на море 1939—1945. М., 1957; J. Meister. Der Seekrieg in den osteuropäischen Gewässern 1941—1945. München, 1958.

⁹ W. Haupt. Baltikum 1941. Die Geschichte eines ungelösten Problems. Neckargemünd, 1963 und Heeresgruppe Nord 1941—1945, Bad Nauheim. 2. Aufl., 1967; W. Conze. Die Geschichte der 291. Infanterie-Division 1940—1945. Bad Nauheim, 1953; W. Hubatsch. 61. Infanterie-Division. Kampf und Opfer ostpreußischen Soldaten. Bad Nauheim, 1952; W. Meltzer. Kampf um die Baltischen Inseln 1917—1941—1944 Jahren. München, 1957; W. Meltzer. 151. jala-väerügement ründab Tallinnat. Eesti riik ja rahvas II. maailmasõjas. V. Stockholm, 1957, lk. 83—90.

¹⁰ Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. Koguteos IV—V. Stockholm, 1957 и др.

к выводу, что германское командование просчиталось, понадеявшись на то, что в Эстонии не придется вести сильных боев и все сведется к осуществлению очистительных операций.¹¹ Такого же мнения придерживается В. Конце, обвиняя германскую разведку в неправильной информации командования о численности советских войск в Эстонии.¹² Определенную недооценку военной обстановки в Прибалтике гитлеровским командованием отмечает и К. Типпельскирх. Он признает неудачи германских войск в Эстонии и указывает, в частности, что им не удалось запереть советские соединения, которые сражались западнее Нарвы.¹³

Признания аналогичного характера содержатся в работах некоторых буржуазных авторов и при оценке боевых операций на море. Например, адмирал Фр. Руге сетует, что «кампания на Балтийском море закончилась без взятия Кронштадта и полной ликвидации советского флота. В последующие годы это привело к большому напряжению немецких сил».¹⁴ Попытку гитлеровцев воспрепятствовать эвакуации Таллина Ю. Мейстер называет «удачнейшей минной операцией в истории морских войн», но тут же вынужден признать, что советскому флоту удалось «прорваться главными силами конвоя».¹⁵ Не скрывает своего разочарования по поводу успешного перехода Балтийского флота из Таллина в Кронштадт В. Мельцер. Он пишет: «К сожалению, Красному флоту удалось уйти из Таллина с целой шкурой. Сильный зенитный огонь Красного флота препятствовал германской авиации атаковать корабли».¹⁶ С положительной стороны оценивает взаимодействие советских сухопутных сил с эсминцами и подразделениями тяжелых кораблей Балтийского флота во время боев на подступах к Нарве В. Конце.¹⁷

Читая такого рода признания, может создаться впечатление, что буржуазные авторы или, по крайней мере, некоторые из них стараются объективно отразить в своих исследованиях военную обстановку в Эстонии в начале войны. Однако это впечатление пропадает при более подробном ознакомлении с указанными работами, особенно когда мы приступаем к анализу основных доводов, приводимых в оправдание срыва конкретных задач, поставленных перед гитлеровскими войсками, действовавшими в Эстонии. Так, В. Хаупт утверждает в своих работах, что задержка темпов немецкого наступления в Эстонии в середине июля явилась результатом... господства в воздухе советской авиации!¹⁸ На самом деле положение в небе было, к сожалению,

¹¹ W. Haupt. *Baltikum 1941...*, S. 96—97, 139.

¹² W. Conze. *Op. cit.*, S. 23.

¹³ К. Типпельскирх, *ук. соч.*, стр. 186.

¹⁴ Ф. Руге, *ук. соч.*, стр. 212.

¹⁵ W. Melster. *Op. cit.*, S. 16.

¹⁶ W. Meltzer. 151. *jalaväerügement ründab Tallinat*, lk. 84.

¹⁷ W. Conze. *Op. cit.*, S. 26.

¹⁸ W. Haupt. *Heeresgruppe Nord...*, S. 63—64.

обратным. Как указывает маршал авиации А. А. Новиков, на 12 июля 1941 года в составе ВВС Северо-Западного фронта осталось всего немногим более ста исправных самолетов¹⁹, из которых большинство было к тому же устаревших типов. Основная часть этих самолетов использовалась на решающих направлениях, к востоку от Пскова и Чудского озера. Не изменилось положение и после 14 июля, когда сражавшаяся в Эстонии 8 армия была передана в состав Северного фронта. Небольшие группы советских самолетов, как могли, поддерживали наземные операции, мужественно сражаясь с превосходящими силами врага, но решающего значения на ход боев они не оказывали. Нескольким было положение непосредственно под Таллином, где авиация КБФ противопоставила гитлеровцам и число, и умение. Но основные бои разгорелись там в августе. Столь же голословным и наивным является и другое утверждение Хаупта, что наступление немецко-фашистских войск было задержано ухудшившимися после 16 июля климатическими условиями. Начавшиеся-де сильные дожди испортили дороги, по которым наступали гитлеровцы²⁰. Однако, как известно, в июле и августе 1941 года в Эстонии была хорошая летняя погода. Дожди, выпавшие в эти месяцы, не вывели из строя не только главные магистрали, по которым в основном наступали вражеские войска, но и проселочные дороги. Действительной причиной задержки немецкого наступления явились возросшее сопротивление соединений 8 армии, умело использовавших естественные рубежи на реке Эмайгги, а также явные просчеты командования немецко-фашистскими войсками, наступавшими в Эстонии. Интересно отметить, что эти же причины был вынужден признать начальник генерального штаба сухопутных войск гитлеровской Германии генерал-полковник Ф. Гальдер. В своем «Военном дневнике» он сделал много записей о положении на эстонском участке фронта в июле 1941 года, называя его нетерпимым, отмечая возросшее сопротивление Красной Армии и недооценку командованием советской группировки в районе Тарту²¹. Следует добавить, что в этих записях Гальдер не жалуется на «господство в эстонском небе советской авиации», или на «плохую погоду». В то же время Гальдер говорит весьма раздраженно о командовании группой армий «Север», считая что оно действует в Эстонии недостаточно энергично²² и что оно «должно, наконец, вмешаться» в развитие событий в районе Тарту²³. Как известно, перелом в пользу противника произошел на этом участке фронта только после

¹⁹ А. А. Новиков. В небе Ленинграда. М., 1970, стр. 75.

²⁰ W. Haupt. Heeresgruppe Nord... S. 59.

²¹ Ф. Гальдер. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба сухопутных войск. Том 3, М., 1971, стр. 143, 127 и 136.

²² Там же, стр. 131—132.

²³ Там же, стр. 143.

того, как наступавшие немецко-фашистские войска были усилены одной свежей пехотной дивизией.

Весьма разноречивыми являются объяснения буржуазными авторами причин неудовлетворительного выполнения заданий командования немецким военным флотом. Адмирал Фр. Руге считает, в частности, что причиной этого являются недостаточно быстрые темпы наступления с моря и воздуха, хотя и не объясняет, от чего эти темпы зависели. Вообще же воспоминания отставного адмирала содержат ряд противоречий не только исторической действительности, но и им же самим сделанным выводам. Руге неоднократно подчеркивает слабость советских военно-морских сил, пишет о неудачных, якобы, операциях советских надводных и подводных кораблей, так что невольно возникает вопрос, а почему же германский флот не мог справиться с поставленными перед ним задачами? Не согласуются между собой и выводы, сделанные Руге и некоторыми другими буржуазными авторами. Так, например, Руге утверждает, что немецкому командованию удалось наладить морем снабжение своих войск и что немецкие «тихоходные корабли охранения» всякий раз отбивали незначительные атаки советских кораблей и авиации, или вводили их в заблуждение²⁵. В. Хаупт же считает, что несмотря на попытки изолировать острова Моонзундского архипелага со стороны германского флота, советские корабли вторгались в Рижский залив и создавали угрозу немецким коммуникациям²⁶. В. Хаупт признает также неспособность германского военно-морского флота оказывать действительную поддержку армии в овладении островами Моонзундского архипелага до окончания боев на материковой части Эстонии, объясняя эту неспособность тем, что ему не удалось запереть советские военные корабли в глубине Финского залива²⁷.

Такой же точки зрения придерживается Ю. Мейстер. Он пишет о попытках германского командования наладить снабжение войск через Ригу и отмечает, что «советское противодействие с помощью авиации, береговой артиллерии и легких морских сил было настолько сильным, что от последующих конвоев пришлось временно отказаться». Касаясь последующих попыток наладить снабжение немецких войск через Рижский залив, Мейстер указывает, что оно нередко прерывалось в результате постановки мин советской стороной²⁸. Только после взятия Таллина положение со снабжением, по мнению Мейстера, наладилось²⁹. В данном случае В. Хаупт и Ю. Мейстер безусловно правы. Мы

²⁴ Ф. Руге, ук. соч., стр. 214.

²⁵ Там же, стр. 210.

²⁶ W. Haupt. Heeresgruppe Nord . . . , S. 60.

²⁷ W. Haupt. Baltikum 1941 . . . , S. 124.

²⁸ J. Meister. Op. cit., S. 23.

²⁹ Там же, S. 24.

знаем из архивных источников и из трудов выдающихся советских флотоводцев об успешных операциях кораблей Краснознаменного Балтийского флота в Рижском и Финском заливах, а также на коммуникациях противника в открытом море³⁰. Большой ущерб германскому военно-морскому флоту наносила авиация КБФ³¹.

И, наконец, еще об одном вопросе, непосредственно связанном с предвзятым освещением военных событий в Эстонии в работах буржуазных авторов. Как известно, славную страницу в историю Великой Отечественной войны вписали летчики 1-го бомбардировочного полка ВВС КБФ под командованием полковника Е. Н. Преображенского. Дислоцируясь на острове Сааремаа, они с 8 августа по 5 сентября 1941 года совершили десять налетов на Берлин, сбросив на столицу гитлеровской Германии в общей сложности 311 бомб³². Эти налеты оказались полной неожиданностью для правительства и верховного командования фашистской Германии. Стремясь предотвратить последующие бомбовые удары советской авиации по Берлину, германское командование в спешном порядке усилило противовоздушную оборону города и наметило другие меры к отражению налетов советской авиации. В этой связи заслуживает внимания дополнение к директиве главнокомандующего вооруженных сил Германии № 34 от 12 августа 1941 года. В этом документе, подписанном спустя несколько дней после первых налетов на Берлин, была поставлена задача ускорить захват островов Сааремаа и Хийумаа и подчеркивалась необходимость в первую очередь уничтожить аэродромы, «с которых очевидно осуществляются налеты на Берлин».³³

В годы войны гитлеровцы пытались скрыть от населения Германии и мировой общественности налеты советских самолетов на Берлин, так как эти налеты наглядно опровергали вымыслы фашистской пропаганды об уничтожении советской авиации уже в первые недели войны. Такой же позиции, вопреки историческим фактам, придерживаются некоторые буржуазные авторы и в послевоенной историографии, стремясь вообще умолчать о бомбардировках Берлина советскими самолетами, или же значительно преуменьшить значение этих налетов. Так, например, в хронике военных событий, напечатанной в 1961 г. в западногерманском журнале «Вервиссеншафтliche Рундшау», перечисляются все налеты английской авиации на Берлин летом и осенью 1941 года, но совершенно ничего не говорится о налетах совет-

³⁰ Ю. Пантелеев. Морской фронт. М., 1965, стр. 70 и сл.

³¹ Н. Кузнецов. На флотах боевая тревога. М., 1971, стр. 34—35.

³² Там же, стр. 40.

³³ Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939—1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht. Frankfurt a/M., 1962, S. 149.

ской авиации³⁴. Ничего нет о налетах советской авиации на столицу гитлеровской Германии в работах В. Хаупта. В монографии Ю. Мейстера мы находим только упоминание о том, что на острове Сааремаа находились «те немногие (5—10) советские дальние бомбардировщики, которые летом и осенью сбросили бомбы и листовки над Восточной Пруссией и пограничными районами Бранденбурга».³⁵ Преуменьшить значение бомбардировок Берлина советской авиацией стремится и Юрген Ровер, составитель комментариев к немецкому изданию книги Н. А. Питерского «Советский флот во второй мировой войне», утверждая что только четыре раза советские самолеты вторгались в «пространство Берлина».³⁶

Как мы видим, попытки буржуазных фальсификаторов истории при помощи клеветы и подтасовки фактов оправдать те или иные просчеты в осуществлении наступательных операций на территории Эстонии или в Рижском и Финском заливах не выдерживают серьезной научной критики и легко опровергаются советскими источниками, да и противоречивыми выводами самих авторов. Главной причиной срыва темпов немецкого наступления в Эстонии, как и на других фронтах Великой Отечественной войны, и невыполнения задач, поставленных командованием в установленные сроки, является морально-политическое превосходство, беспримерный героизм и стойкость советских войск, сумевших, несмотря на неблагоприятную военную обстановку, в упорных оборонительных сражениях спутать все расчеты гитлеровского командования.

Значительное место в работах буржуазных авторов о военном положении в Прибалтике в 1941 году отводится политическим вопросам. Продвижение немецко-фашистских войск в Эстонии, Латвии и Литве преподносится в этих работах как некая «освободительная» миссия, имевшая целью восстановить в республиках Прибалтики буржуазный строй. При этом никто из авторов не упоминает о тех действительных целях гитлеровской Германии, сформулированных в пресловутом генеральном плане «Ост» и ряде других программных документах о намерениях немецкого национал-социализма в Восточной Европе. Подчеркивая особый «освободительный характер» военных действий в Эстонии, Х. А. Якобсен, К. Пфеффер, В. Хаупт и некоторые другие авторы утверждают, что эстонский народ с радостью приветствовал немецко-фашистские войска³⁷. Такая же клевета на народы совет-

³⁴ „Wehrwissenschaftliche Rundschau“, 1961, Н. 8—9.

³⁵ J. Meister. Op. cit., S. 26.

³⁶ N. A. Piterskij. Die Sowjet-Flotte im Zweiten Weltkrieg. Im Auftrag des Arbeitskreises für Wehrforschung herausgegeben und kommentiert von Jürgen Rohwer. Oldenburg und Hamburg. 1966, S. 518 (Anmerkungen).

³⁷ Der zweite Weltkrieg in Bilder und Dokumenten. Herausgegeben von H.-A. Jakobson und H. Dillinger. München 1965, S. 128; К. Г. Пфеффер. Немцы и другие народы во второй мировой войне. Итоги второй мировой войны. Сборник статей. М., 1957, стр. 507; W. Haupt. Heeresgruppe Nord..., S. 57.

ских прибалтийских республик содержится в учебнике по истории для учащихся средних школ, изданном в Западной Германии³⁸. Здесь не представляется возможным подробно остановиться на вопросе о расстановке классовых сил в Эстонии летом 1941 года. Этой проблеме посвящены многие исследования эстонских советских историков³⁹. Напомним только, что к началу Великой Отечественной войны советская власть просуществовала в Эстонии всего один год и в стране сохранились довольно значительные остатки эксплуататорских классов. После социалистических преобразований эксплуататорские классы потеряли руководящие позиции в экономической и политической жизни и надеялись с помощью немецко-фашистских войск восстановить в Эстонии буржуазную республику. Поэтому представители разбитых эксплуататорских классов не только с радостью встречали оккупантов, но и помогали им, чем могли.

Однако отождествление этих элементов с эстонским трудовым народом, составлявшим огромное большинство населения, никак нельзя назвать научным подходом к оценке сложного политического положения в Эстонии в начале войны. Сознательно искажая в угоду империалистической пропаганде подлинное отношение широких масс трудового народа к немецко-фашистским войскам, буржуазные авторы предпочитают умалчивать о массовом потоке добровольцев в ряды Красной Армии, об участии многих тысяч эстонцев в боях с гитлеровцами в рядах народного ополчения и партизанских отрядах, о многочисленном проявлении трудового героизма в период боев в тылу и т. д. Ничего не говорят буржуазные авторы и о борьбе эстонского трудового народа против гитлеровцев после оккупации страны, о массовых проявлениях саботажа различных распоряжений оккупационных властей в области экономики и пр. Буржуазная историография обходит молчанием, или же стремится значительно преуменьшить факты уничтожения 60 тысяч гражданских лиц в лагерях смерти в Тарту, Клога, Калевилейва и других местах, а также бесчеловечного отношения оккупантов к десяткам тысяч рабочих, крестьян и представителям трудовой интеллигенции, брошенным «освободителями» в концентрационные лагеря и тюрьмы, уволенным с работы только за то, что их подозревали в нелояльном отношении к немецко-фашистским захватчикам. Весьма характерным в этом отношении является демагогическое утверждение известного западно-германского «остфоршера» Георга фон Рауха о том, что «если

³⁸ Geschichte der Neuesten Zeit. Von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zu Gegenwart. Stuttgart, 1955, S. 169.

³⁹ Очерки истории Коммунистической партии Эстонии. Часть III (июль 1940—1958 г.), Таллин, 1970, гл. XV; **Л. Ленцман**. Подвиг воинов никогда не будет забыт. Таллин в огне. Издание второе, исправленное и дополненное. Таллин, 1971, стр. 9—17. Eesti ajalugu, III k. Tln., 1971, XIII ptk. и др.

не считать единичных случаев», то в Прибалтике не было преследования и депортации местных народов⁴⁰.

Правда, развивая тезис о «радостных встречах» гитлеровских войск в Эстонии, буржуазные авторы делают иногда некоторую оговорку. Они пишут, что доверие, возникшее якобы между населением и немецко-фашистскими войсками, было скоро утеряно в результате неправильной политики гражданских оккупационных властей. Например, К. Пфедфер считает, что если бы Германия проводила в отношении прибалтийских народов более ясную политику, то «у нас (т. е. у гитлеровцев — Я. Г.) были бы все предпосылки для завоевания их на свою сторону».⁴¹ В. Хаупт, касаясь этого же вопроса, делает вывод, что армия-де хотела привлечь местное население на свою сторону, но партийные инстанции якобы, воспротивились этому, рассматривая Прибалтику и ее народы «не как партнеров при осуществлении нового порядка, а как объекты этого порядка». Хаупт даже считает, что в результате такой политики была допущена ошибка, которую следует отнести к наиболее тяжелым за весь период войны⁴². Наконец, генерал-майор Бутлар, сокрушаясь по поводу все той же «непонятной» политики гражданских инстанций, восклицает: «Какие огромные возможности открылись бы перед немецким военным и политическим руководством, если бы оно сумело или было бы готово дать этим народам перспективы национального и экономического развития».⁴³

Утверждениями такого рода буржуазные фальсификаторы истории явно хотят снять с гитлеровского вермахта тяжелые обвинения в преступлениях против человечности, в беспрекословном выполнении политики уничтожения целых народов и государств. Однако ознакомление с высказываниями многих руководителей немецко-фашистских вооруженных сил убедительно опровергает такого рода попытки и показывает, что никаких принципиальных расхождений между «партийными инстанциями» и армией в вопросе о будущем поработанных народов и об отношении к этим народам не было. Об этом наглядно свидетельствует специальный приказ генералфельдмаршала В. Кейтеля от 13 марта 1941 г. под названием «Об особых областях», а также приказ Верховного командования сухопутных сил Германии (ОКХ) от 6 мая 1941 г. об обращении с гражданским населением на Востоке и ряд других не менее авторитетных директив⁴⁴. Наконец, следует упомянуть обращение командо-

⁴⁰ G. v. Rauch. Geschichte der baltischen Staaten. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, S. 192.

⁴¹ К. Г. Пфедфер, ук. соч., стр. 507.

⁴² W. Haupt. Baltikum 1941..., S. 151.

⁴³ Ген.-м. фон Бутлар. Война в России. Мировая война 1939—1945. Сборник статей. М., 1957, стр. 159.

⁴⁴ См. Л. Безыменский. Германские генералы с Гитлером и без него. 2-е, переработанное издание. М., 1964, стр. 197—198.

вания германскими войсками в Эстонии, в котором прямо признается движение сопротивления немецким оккупантам, содержатся угрозы тем, кто оказывает поддержку советским патриотам и призывы оказать помощь немецко-фашистским войскам в борьбе против этих патриотов. В обращении говорится: «Я приказываю всем гражданам активно принять участие в борьбе... За сообщение правильных и полезных сведений назначаю вознаграждение в 3000 рбл. Сведения передавать в ближайшее воинское учреждение».⁴⁵

Как видно из этого документа, борьба с советскими патриотами в Эстонии летом и осенью 1941 года осуществлялась именно воинскими инстанциями. Да и конкретные дела фашистской военщины свидетельствуют о том, что никакой разницы в отношении к местному населению со стороны немецко-фашистской армии и гражданских оккупационных властей не было. Массовые аресты ни в чем не повинных людей, расстрелы и беззаконие начались сразу же после занятия гитлеровскими войсками того или иного района Эстонии и продолжались под руководством военных властей до декабря 1941 года, когда эстафета кровавого террора перешла к гражданским оккупационным органам. Правда, в ряде случаев расправы над трудовым народом творились бандами эстонских националистов. Но ведь все эти банды находились в ведении немецко-фашистского командования и их деятельность осуществлялась в полном соответствии с основными принципами оккупационной политики.

Вообще вопрос о создании и использовании нацистским командованием банд эстонских фашистов и буржуазных националистов находит довольно широкое отражение в ряде работ зарубежных авторов, главным образом, бывших разведчиков германского вермахта. Пожалуй, наиболее подробно вопросов формирования таких банд касается известный нацистский разведчик, ныне сотрудник Федеральной службы разведки ФРГ, Оскар Рейле. В книге «Секретный Восточный фронт» он рассказывает, как гитлеровская разведка в 1940 году приступила в Финляндии к созданию диверсионно-разведывательного отряда из эстонцев, которые в период советско-финской войны 1939/1940 гг. сражались под видом добровольцев в рядах финской армии. В отряд были включены также и те профашистски настроенные молодчики, которые бежали в Финляндию после установления в Эстонии Советской власти. При полном содействии реакционных финских властей вблизи Хельсинки была создана специальная школа, где эстонские националисты проходили ускоренную подготовку под руководством немецких офицеров. Когда началась война, эти предатели эстонского народа под командованием немецкого разведчика Александра

⁴⁵ Архив Министерства Обороны СССР, ф. 6598, оп. 12459, д. 47, л. 129.

Целлариуса были заброшены в Эстонию и начали свою диверсионно-разведовательную деятельность в тылу советских войск, к востоку от Таллина. Операция по заброске из Финляндии этой банды вооруженных националистов и их злодеяния на территории Эстонии были закодированы гитлеровцами как мероприятие «Эрна».⁴⁶ Высокую оценку деятельности этой банды дал другой разведчик вермахта Пауль Леверкун, который считал нужным особенно подчеркнуть «товарищеское отношение» рядовых членов банды к своему немецкому командиру, усматривая в этом проявление братства по оружию⁴⁷. О тесных связях немецкой разведки с эстонскими националистами в довоенные годы пишет американский публицист Луи де Йонг⁴⁸.

Как и следовало ожидать, боевой деятельности фашистских и буржуазно-националистических банд в начале войны на территории Эстонии особенно много внимания уделяют эстонские эмигранты. Признавая, что большинство этих банд состояло из наемников, действовавших под командованием немецких офицеров, или же выполнявших непосредственно задания немецкого командования в тылу советских войск, авторы из числа эмигрантов пытаются в то же время создать впечатление, будто бы эти банды вели и «свою войну» против советской власти в Эстонии и за восстановление буржуазной «независимости». Обращает на себя внимание и тот факт, что в некоторых работах предпринимаются попытки преувеличить военные возможности бандитских отрядов и содержится даже обвинение в адрес германского командования, которое якобы, боясь конкуренции, не дало эстонским националистам как следует развернуться. Так, в сборнике с претенциозным названием «Эстонское государство и народ во второй мировой войне», изданном в Швеции, утверждается, что банда, закодированная под названием «Эрна», могла бы своими силами овладеть Таллином. Этому, однако, помешало указание одного из руководителей германского абвера Эрвина Лахузена, который приказал прекратить ее снабжение оружием⁴⁹. Явная нелепость этого утверждения позволяет воздержаться от комментирования. Можно только добавить, что банда, собиравшаяся «своими силами» брать Таллин, была окружена и уничтожена 2 августа 1941 года. При этом операция по разгрому банды была осуществлена даже не регулярными подразделениями Красной Армии, а отрядами таллинских рабочих под командованием капитана Михаила Пастернака⁵⁰.

⁴⁶ O. Reile. Geheime Ostfront. München-Wels, 1963, S. 296, 369—370.

⁴⁷ P. Leverkuehn. Der Geheime Nachrichtendienst der deutschen Wehrmacht im Krieg. Frankfurt a. M., 1957, S. 142.

⁴⁸ Л. де Йонг. Немецкая пятая колонна во второй мировой войне. М., 1958, стр. 172.

⁴⁹ Eesti riik ja rahvas II. maailmasõjas. V. Stockholm, 1957, lk. 172.

⁵⁰ История Прибалтийского военного округа. Рига, 1968, стр. 119.

Заслуживает внимания и то, что с некоторых пор ультратенденциозное изображение военных и политических событий в Эстонии в 1941 г. стало вызывать протесты со стороны более умеренных кругов эстонской эмиграции, выступивших за некоторую переоценку в освещении происходивших событий. Однако даже робкие попытки объективнее подойти к истории первых месяцев войны вызвали резкую отповедь на страницах реакционной печати эмигрантов. Например, печатный орган фашиствующей эмиграции в Западной Германии, газета «Выйтлея», осудив круги, выступавшие за более объективное изложение истории военных лет, категорически заявила, что никакой терпимости в оценках этих событий быть не может, пока в Эстонии существует Советская власть⁵¹.

Подводя итоги анализа работ буржуазных авторов, посвященных военной и политической обстановке в Эстонии в начальный период войны, следует еще раз подчеркнуть антикоммунистический характер большинства из них. Извращая историческую действительность, авторы этих работ стремятся под видом объективности представить события и выводы таким образом, чтобы их можно было использовать в интересах современной империалистической пропаганды. Поэтому правдивое, глубоко научное изложение и обобщение событий 1941 г. в советской исторической науке позволяет не только получить полное представление о героической обороне Эстонии, но и служит разоблачению происков империалистических сил против народов Советской Прибалтики, твердо и навечно избравших путь коммунистического развития в составе Союза Советских Социалистических Республик.

DIE VERTEIDIGUNG SOWJETESTLANDS IM JAHRE 1941 IM SPIEGEL DER BÜRGERLICHEN HISTORIOGRAPHIE

J. Raid

Zusammenfassung

Im vorliegenden Aufsatz „Die Verteidigung Sowjetestlands im Jahre 1941 im Spiegel der bürgerlichen Historiographie“ wird betrachtet, wie die Kampftätigkeit auf dem Territorium der Estnischen SSR in den Forschungsarbeiten und Memorien von W. Haupt, H.-J. Jakobson, W. Meister, W. Meltzer, O. Reile, Fr. Ruge, K. Tippelskirch und vielen anderen bürgerlichen Autoren und estnischen Emigranten interpretiert wird. Die Analyse der in den kapitalistischen Ländern veröffentlichten Arbeiten zeigt, daß die meisten von ihnen bewußt die Entwicklung der

⁵¹ «Võitleja», 1965, Nr. 6.

Kriegshandlung in Estland und das Verhalten der estnischen Werktätigen den faschistischen Eroberern gegenüber entstellen. Die bürgerlichen Verfasser versuchen den Verzug der Kämpfe auf dem Territorium Estlands mit pseudowissenschaftlichen Behauptungen zu begründen, die Hitler-Truppen als „Befreier“ des estnischen Volkes zu zeigen, auf jede Weise dem Kampf des „Selbstschutzes“ und anderer Banditengruppen im sowjetischen Hinterland ein Loblied zu singen usw. Dabei erwähnen die bürgerlichen Historiker und Memoirenschreiber nicht die militärischen und politischen Ziele der Hitler-Faschisten in Baltikum, die im Generalplan „Ost“, in anderen programmatischen Dokumenten und in den Befehlen der höheren Dienststellen der Wehrmacht formuliert waren. Die Verfälschung der Geschichte des Großen Vaterländischen Krieges, d. h. auch der politischen und Kriegsereignisse in Estland i. J. 1941 von den Autoren der kapitalistischen Länder ist eine Erscheinungsform des ideologischen Kampfes zwischen dem Sozialismus und Imperialismus auf der internationalen Arena. Die in der UdSSR veröffentlichten Werke über den Großen Vaterländischen Krieg entlarven die ideologische Diversion der Antikommunisten in der Gegenwart und geben eine wahrheitsgetreue Übersicht über den Kampf aller Sowjetmenschen, darunter auch des estnischen Volkes gegen die Hitler-Agressoren.

SISUKORD — СОДЕРЖАНИЕ

V. Trummal. Lisandeid Vana-Tartu ajaloole	3
B. K. Труммал. К исследованию археологии древнего Тарту. <i>Резюме</i>	30
V. Trummal. Zur Forschung der Geschichte von Alt-Tartu. <i>Zusammenfassung</i>	33
H. Piirimäe. Tartu ülikooli finantsidest XVII sajandil	38
X. A. Пийримяе. Финансы Тартуского университета в XVII веке. <i>Резюме</i>	61
H. Piirimäe. Die Finanzen der Tartuer Universität im 17. Jh. <i>Zusammenfassung</i>	63
E. Selli. Postijaamade võrgu kujunemine ja areng Eestis XVIII ja XIX sajandil	65
Э. Э. Селли. Становление и развитие сети почтовых станций в Эстонии в XVIII и XIX веках. <i>Резюме</i>	92
E. Selli. Die Gestaltung und Entwicklung des Postwesens in Estland im XVIII und XIX Jahrhundert. <i>Zusammenfassung</i>	93
E. Selli. Postijaamade varustamine furaažiga Eestis XVIII ja XIX sajandil	95
Э. Э. Селли. Обеспечение почтовых станций в Эстонии фуражем в XVIII и XIX веках. <i>Резюме</i>	113
E. Selli. Die Versorgung der Poststationen in Estland mit Fourage im XVIII und XIX Jahrhundert. <i>Zusammenfassung</i>	114
C. Г. Исаков. Бессарабские студенты в Тарту и их участие в местном революционном движении	117
S. Issakov. Bessaraabia üliõpilased Tartus ja nende osavõtt kohalikust revolutsioonilisest liikumisest. <i>Resümee</i>	154
S. Issakov. Bessarabian students in Tartu and their role in the local revolutionary movement. <i>Summary</i>	155
A. Raendi. Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi tegevusest aastatel 1870—1881	157
A. P. Раэнди. О деятельности Пярнуского общества эстонских земледельцев в 1870—1881 годах. <i>Резюме</i>	184
A. Raendi. Von der Tätigkeit des Pernauer Estnischen Landwirtschaftlichen Vereins in den Jahren 1870—1881. <i>Zusammenfassung</i>	186
K. Siilivask. Eestimaal Kubermangu Maanõukogu valimiste tulemustest Eestis 1917. aastal	188
K. K. Сийливаск. О результатах выборов в Эстляндский губернский земский совет в 1917 году. <i>Резюме</i>	206
K. Siilivask. Über die Ergebnisse der Wahlen zum Landesrat des Gouvernements Estland im Jahre 1917. <i>Zusammenfassung</i>	207
Я. Г. Райд. Оборона Советской Эстонии в 1941 г. в освещении буржуазной историографии	209
J. Raid. Die Verteidigung Sowjetestlands im Jahre 1941 im Spiegel der bürgerlichen Historiographie. <i>Zusammenfassung</i>	222